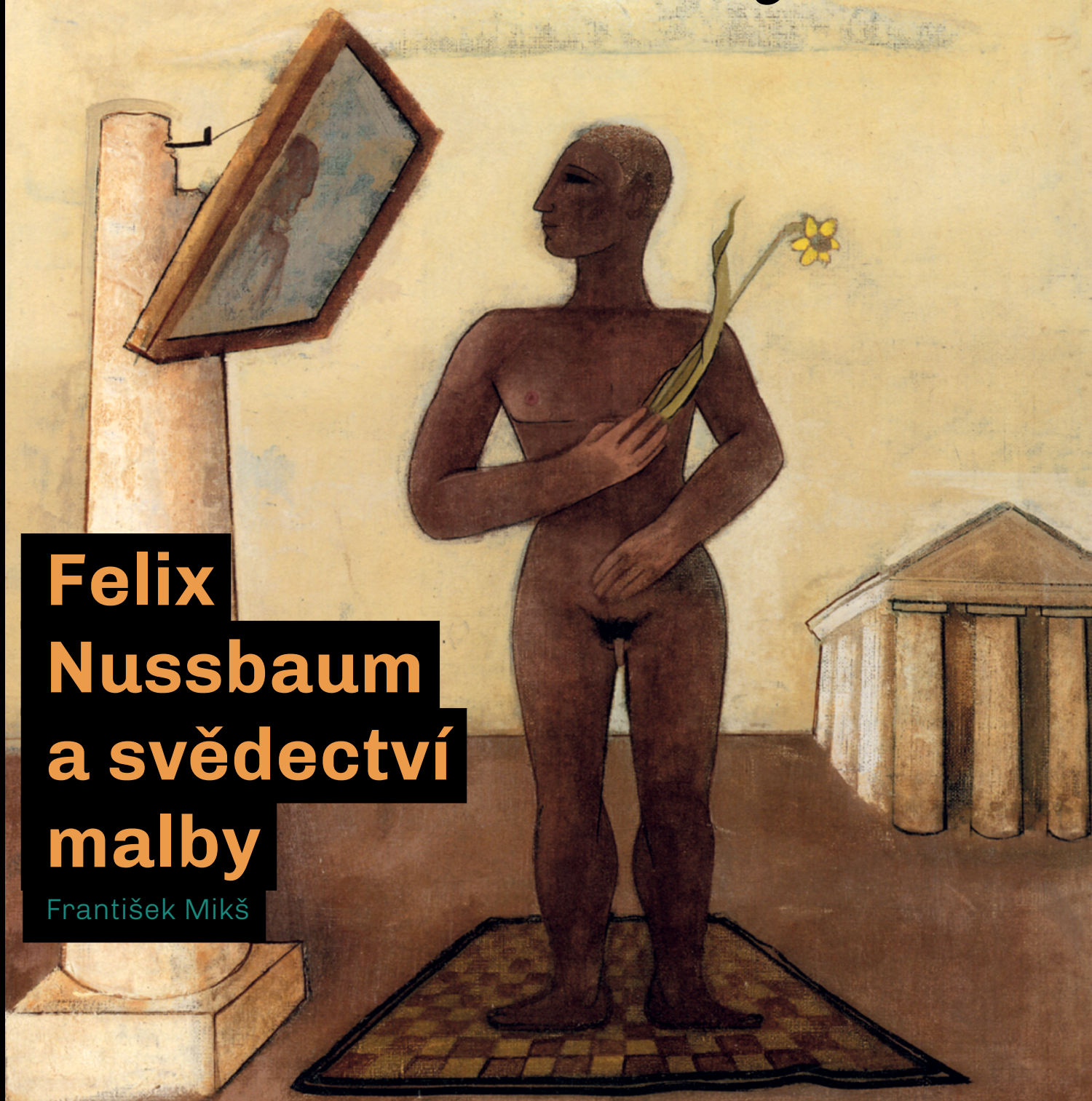

Kontexty

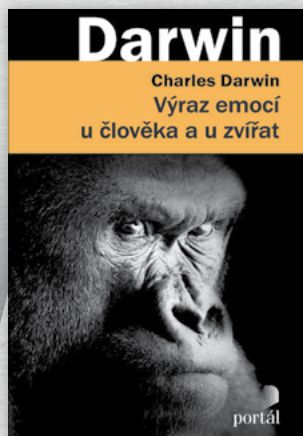
4
2
0
2
0

Felix Nussbaum a svědectví malby

František Mikš

Novinky z Portálu

KNIHKUPECTVÍ PORTÁL:
Praha 1, Jindřišská 30 /
Praha 8, Klapkova 2

obchod.portal.cz

portál

tvar

Tvar i do
vašich
schránek

roční
předplatné
525 Kč

objednáte na www.itvar.cz/predplatne nebo na www.send.cz

Obsah 4/2020

Jiří Hanuš	
Editorial: O bourání soch	2

NÁZORY

Pavel Švanda	
Moc a slast	4
Agnieszka Kołakowska	
Aktuální úvahy o Americe. Co by Alexis	
Tocqueville dnes vyzoroval?	10
Pierre Manent	
Islám ve Francii	14

GREEN DEAL A ČESKÁ PRAVICOVÁ POLITIKA

Musí být ekologie alarmistická?	
Hledání realistických odpovědí	18
Alexandr Vondra	
Zelená politika pro českou pravici	19
Václav Bartuška	
Zelený a bezpečný úděl	25

ROZHOVOR

Jiří Hanuš	
Univerzita a hledání pravdy.	
Rozhovor s filosofem Petrem Dvořákem	33

ARCHITEKTURA

Martin Horáček	
Christopher Alexander a hledání podstaty	
řádu světa, ve kterém žijeme	41
Filip Kinnert	
Přímluva za živou architekturu. Přístup	
Christophera Alexandera	50
Jan Obrtlík	
Hledání autentické architektury. K diskusi	
o architektuře v časopise <i>Kontexty</i>	60

LITERATURA & KULTURA

Jiří Hanuš	
Duel mezi oceánem. Listy Ivana Diviše	
Riu Preisnerovi	67
Philip Zaleski	
Život a zvláštní podivná dobrodružství Daniela	
Defoea, novináře a spisovatele z Londýna	76
Z <i>Deníku morového roku</i> Daniela Defoea	80
Vít Hloušek	
Jazz ve fašistické Itálii	83
Anketa: Naši autoři čtou	95

VÝTVARNÉ UMĚNÍ

František Mikš	
Pokud zahynu, nenechte zemřít mé obrazy.	
Felix Nussbaum a svědectví malby	100

Editorial

O bourání soch

Jiří Hanuš

Nechtěl bych být sochařem, a pokud ano, pak nikoli figurálním. Sochy jsou nevděčným uměleckým artiklem. V totalitě je vystavován na každém rohu kdejaký masový vrah a v demokracii zase existuje tolik názorových vlivových skupin, že je takřka nemožné se společensky domluvit na nějakém konkrétním tvaru. Dobrým příkladem je perfektní socha markraběte Jošta v Brně od Jaroslava Róny, které dobří Brňané říkají „Jošt na žirafě“ a o kterou se pohádali a hádají dodnes. Hádkám by samozřejmě nezabránilo ani to, kdyby autor pojal Jošta abstraktněji. Spory by pak byly možná o něco prudší a ještě více emotivní, soutěž by navíc nevyhrál Róna, ale nějaký umělec, který by sochu vytvořil avantgardněji: Jošt by byl strašák se smetákem v ruce a kýblem na hlavě a byla by hotová za dvě hodiny, nikoli za dva roky. Postmoderní umělecká komise by se mohla nechat strhnout nadšením.

Figurálním symbolům nepřejí revoluce a revolucionáři. Před sto lety padaly hlavy rakouským mocnářům a důstojníkům, anarchisté to vzali jedním šmahem i s židovskou dívkou Marií stojící na sloupu v Praze, symbolem údajného imperiálního temna, v němž byli Češi sice nejloajálnější protagonisté, ale stejně za to mohla Ona. Pak padaly hlavy prvorepublikové, v čemž se vesele pokračovalo v optimistických poválečných dobách. Masaryk jakožto tatíček národa to měl obzvláště obtížné – psychologové freudovské orientace potvrdí, že tatíčkové to mívají těžké, i když jsou z kamene či z plechu.

I v roce 1989 padaly sochy. Říkal jsem si tehdy, že trochu se to probrat muselo, navíc je člověk v takovém čase šťasten, že zůstane u obecních radovánek s neživým materiálem. Po jemném anti-komunistickém obrazoborectví to až donedávna vypadalo, že jsou sochy docela v bezpečí. Alespoň v našem kulturním prostředí – v jiných civilizacích, kde už sochy dávno zbourali, se zaměřují na státní vlajky. I to má své kouzlo pro masového člověka. Sochu z pevnějších materiálů lze obtížně zapálit, vlajka, zvláště ta s hvězdami a pruhy, plápolá ostošest.

Na Západě ale začínáme novou éru, což je rozpoznatelné právě na bourání soch. Ach Ameriko, ach Anglie, vy země anglosaského racionalismu a rozšafného klidu, co se to u vás děje? Co vašemu uměřenému a konzumně orientovanému lidu začalo vadit na Georgi Washingtonovi, Thomasi Jeffersonovi a Winstonu Churchillovi, že musejí dostat ochranu či bednění?

Lze samozřejmě namítnout, že se nejedná o prosté vandalství. To je hluboká pravda. S prostým vandalstvím si dokáže poradit jak stát (na vandaly uplatní svůj rejstřík trestů), tak samotní občané (čím jiným se zabývat ve volných chvílích než drobnými opravářskými a restaurátorskými pracemi). O vandalství však opravdu nejde – spíše o nové občanské náboženství, které má jeden pozoruhodný definiční znak: nesnáší vlastní minulost. Jeho nepřátelé jsou a) muži; b) bílí muži; c) bílí muži, kteří měli moc; d) bílí muži, jejichž minulost potáhneme

černým sukem... O náboženství svého druhu se jedná z toho důvodu, že jeho projevům, síle a rozšíření začínají ustupovat stát i občané, kteří mu začínají navíc propadat. Kdo by si chtěl z minulosti připomínat lumpa, který sice založil stát, ale měl sto otroků? Kdo by chtěl oslavovat muže, který sice bojoval proti otroctví, ale doma nutil manželku umývat nádoby? Hněv lidu se opět skví v nejlepším možném světle. Utopie již není jen znamením přítomnosti a budoucnosti (svět naprosté rovnosti jak příležitostí, tak výsledků prostřednictvím kvót), ale též minulosti. Otázka je, co můžeme ve vlastní historii očistit dokonale a co nám potom zbude.

V genech všech moderních revolucionářů je přítomno v lepším případě podezření vůči minulosti, v horším případě nenávisť. Od minulosti je zapotřebí se odříznout, je plná násilí, nespravedlnosti, zneužití moci a zla všeho druhu. Revoluce jsou ve znamení nových slibných začátků, nových kalendářů začínajících rokem nula, nové symboliky, nového společenského řádu. Radikální tvůrci nových začátků si myslí, že minulost je ranec se špinavým prádlem, který je možné jen tak odhodit. Jejich omyl byl již tisíckrát prokázán. Mají pravdu

jen z malé části: minulost je sice ranec se špinavým prádlem (vedle čistého), ale není možné se ho jednoduše zbavit. Minulost vyhodíte dveřmi a vlezte vám oknem. Minulosti se zřeknete na masovém mítinku, ale vzápětí ji potkáte na Freudově lenošce a ve snu. Zboříte v mládí sochu a ke stáru se vám bude zdát, že byste ji mohli mít na své zahradě.

Velice zajímavý moment byl k vidění v jakémsi americkém městě. Dav zbouřil sochu bílého imperialisty a na uprázdněný podstavec nějaký aktivista doplnil přes noc model revolucionářky, aktuálně pranýřující vládu bílých mužů. Tak je to tedy. Nebudeme bez nich. Opět nám vyrostou na našich náměstích! A opět nebude kritériem jejich umělecká hodnota, ale ideologická vhodnost. Dva voutsáci a jeden muž s bradkou jsou opět někde poblíž. ■

Jiří Hanuš (1963), historik, působí na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity, věnuje se evropským dějinám 19. a 20. století.

Kontexty

časopis o kultuře a společnosti

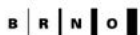
**BOOKS
& PIPES**

Vydává **Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK)** ve spolupráci s nakladatelstvím **Books & Pipes**

Adresa redakce: Venhuda 17, 614 00 Brno, tel./fax 545 213 862, email: cdk@cdk.cz, <http://www.cdk.cz>

Ročník XII. (v návaznosti na časopis *Proglas* ročník XXXI.) • Vychází šestkrát ročně • **Editoři** Stanislav Balík, Petr Fiala, Jiří Hanuš, František Mikš (šéfredaktor) • **Redakce** Petr Dvořák, Martin Fiala, Kateřina Hloušková, Kateřina Mikšová (jazyková redaktorka), Lenka Váchová (výkonná redaktorka) • **Grafika a sazba** Jiří Mičkal, Lenka Váchová • **Celoroční předplatné** 600 Kč • **Sponzorské předplatné** 1 200 Kč • **Objednávky předplatného** Venhuda 17, 614 00 Brno, tel./fax: 545 213 862, email: objednavky@cdk.cz • **Bankovní spojení** 120 402 514 / 0600 • Nevyžádané rukopisy se nevracejí • **Registrace MK ČR** E 18685 • **ISSN** 18036988 • **Na obálce** Felix Nussbaum: *Narcis*, 1932, Kulturgeschichtliches Museum Osnabrück.

Vychází s finanční podporou Statutárního města Brna, Ministerstva kultury ČR a Státního fondu kultury ČR.

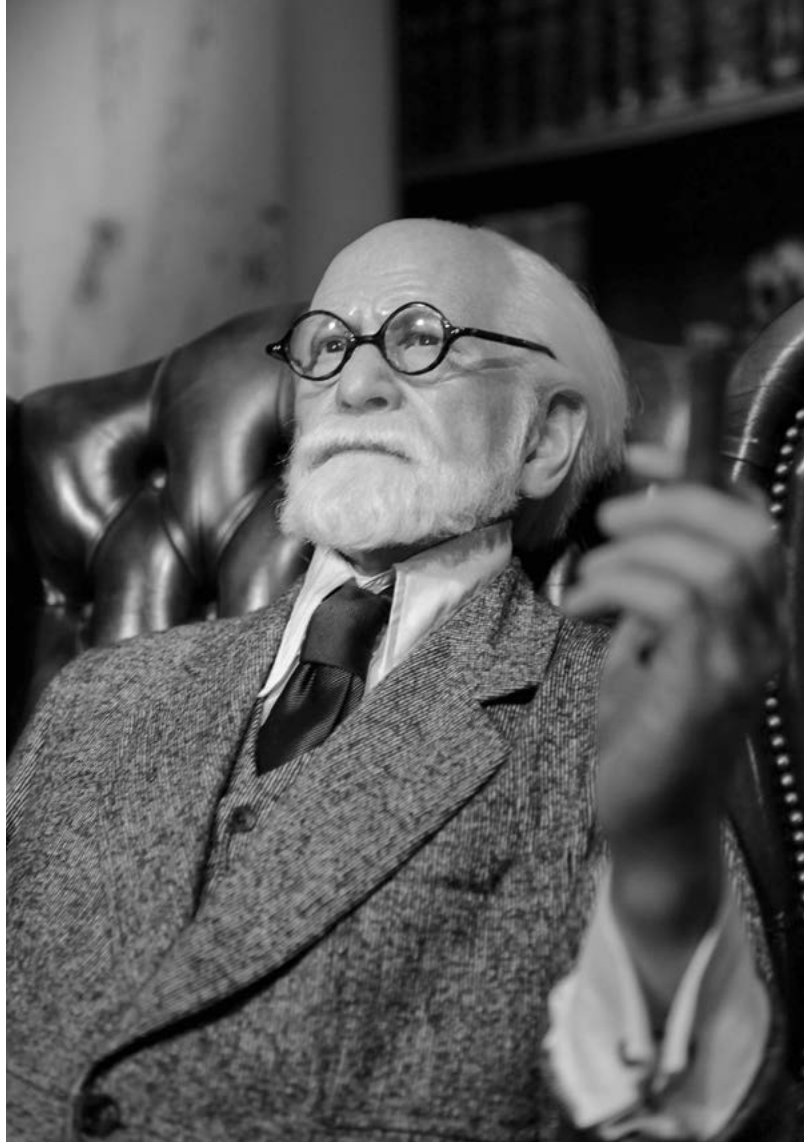

Moc a slast

Pavel Švanda

Friedrich Nietzsche a Sigmund Freud fascinovali spolu s Karlem Marxem 20. století, každý po svém a pro své příznivce. Jistý souběh jejich vlivu by snad bylo možno vidět v prostoru, kde by se setkala Nietzscheho představa orfického bakchanství s Freudovým názorem o zásadním vlivu sexuality na naše existence. Ale z Nietzscheho, zdá se, přežilo především poznání o podstatné síle „vůle k moci“. Tento postřeh bohatě potvrdili svou praxí i leninští marxisté, kteří se jinak s Nietzschem ani s Freudem nechtěli zaplétat. Z Freuda pak přijímáme jeho představy o vlivném dění v našem podvědomí. Co však počít s těmi jmény v „údajně pozdní, tekuté době“? Pomohou nám vyznat se v sobě a v současné, překvapivě bohaté produkci dalších a dalších politických i kulturních dogmat?

Narodil jsem se (1936) do situace, kdy podle všeobecného mínění blaho občana záleželo především na účinné autoritě, zaručující bezpečí a příznivé podmínky pro život. Aktuální podoby moci byly rozličné. Některé se prezentovaly jako omezené, například vůlí lidu, zákonem Božím, právním systémem. Jiné se tvářily onnipotentně, například z údajné logiky Dějin. Veřejnému obzoru, ale i soukromí Evropanů vládla od 19. století síla soustředěná především v národním státu a jeho

Sigmund Freud ve vídeňském muzeu voskových figurín Madame Tussauds. Foto: 123rf.com.

mocenských nástrojích. Ke státním, respektive národním institucím se pak přiřazovaly rozličné vlivy církví, tradic, zejména působení živých i mrtvých strážců fundamentálních idejí a symbolů.

Případné nejasnosti a protimluvy se nechávaly nekomentovány. Takové podstatné sebeuvědomění platilo jaksi samo sebou, v Československu, v Německu, ve Švýcarsku i jinde v Evropě a také v amerických variantách. V praxi se autorita státu prosazovala vlastní vahou, bez zbytečných spekulací, opřená

vesměs o lokální národní mytologie, pragmaticky promíšené s prvky sociální citlivosti. Moc a síla stály v první polovině 20. století v popředí životů jednotlivců i kolektivů, lokálně snad v různé míře korigované vahou a jemností právního myšlení.

Státy ovšem na sebe pohlížely jako na konkurenční firmy usilující o vzájemné „nepřátelské převzetí“. Podle toho to na světě tenkrát vypadalo. Doutnalo, nebo rovnou hořelo na všech stranách. Což všechno dohromady celkem odpovídalo názoru, že „vůle k moci“ je a má být tmelem a měřítkem lidské existence. Toto přesvědčení se zcela bezprostředně promítalo do milionů osudů.

Ovšem lidská situace v euroatlantickém prostoru byla ovlivňována i tradičními myšlenkovými postupy a společenskými konvencemi, jež formovaly soukromé vztahy jako konkurenci vůči mocenským aktivitám. Příkladem takového ustáleného vlivného přesvědčení byl obraz ženy jako osoby v lecčems vzácné, která zasluhuje samozřejmou ochranu. Kolem feminity se soustřeďoval kult mateřství a také kult dítěte. A bez dobového, zajisté sezónně proměnlivého, ideálu ženské krásy nebylo možno mluvit o kráse jako takové, v soukromí ani ve společnosti. Bylo považováno za samozřejmé, že sexuální intimity má předcházet důvěra vyvinutá vzájemným poznáním a psychickým sblížením. Což se mínilo slovem láska. Erós i sex byly chráněny privátem. Co se dělo mimo to, například konzumní rozkoš na úrovni návštěvy nevěstince, bylo považováno za poklesek, byť vlastně tolerovaný. Také muž, jenž uplatnil vůči ženě svou fyzickou převahu bitím, znásilněním, vydával se společenskému stigma. Takové společenské konvence, sdílené v Evropě přes hranice národních kultur a států, byly postupně dehonestovány jako buržoazní pokrytectví.

Posléze po více desetiletích nastaly časy, kdy se lidem zaplaveným příliš upřímným chtíčem a zejména ženám, vydaným otevřené sexuální agresi bez společenské ochrany, začalo po onom konvenčním pokrytectví poněkud stýskat. Čehož jsme právě

svědky, občas dost rozpačitými. Ženská reprezentace už neočekává ochranu, nýbrž vyžaduje podíl na moci.

Co se tu, řekněme v první polovině 20. století, opravdu dělo? Jisté pokrytectví, anebo co vlastně, ve hře bylo. Čteme-li dobovou krásnou literaturu a díváme-li se na dobové filmové příběhy, setkáváme se v plné míře se zmizelým světem, v němž žena na sebe ještě brala funkci ikony, a to i v případě, že se jednalo o zjevně problematickou figuru, vypočítavou nevěstku, prospěchářku, panovačnou fatalku. Ona si však v každém případě zasluhovala jisté ohledy. Příběhy, jež dnes často vnímáme, a to docela s potěšením, jako krajně sentimentální, ovšem produkovali a sdíleli ti lidé, kteří právě po sobě vrhali co nejúčinnější zhoubné prostředky.

Mezi oběti masových leteckých útoků patřily především ženy a děti. Připomeňme si i rozsáhlé policejní zásahy vůči nim při válečných i poválečných masových přesunech obyvatelstva. Jak se vlastně tato historická realita snášela s měřítky dobové kultury a jejího zobrazování člověka, například ideálního, snadno zranitelného ženství? Bylo tu zřejmé napětí mezi bezohlednými projevy moci a síly a mezi společenskými konvencemi poddělnými po citovějším 19. století.

Dědové a otcové sice válčili se zaťatými zuby, avšak ukázněně zabíjeli a obětavě umírali na všech stranách všech front. Kdo by selhal v boji, ztratil by tvář. Potud se svět řídil Nietzscheho názorem o významu „vůle k moci“, elementární touhy po opanování bojiště. Též radikální sektáři všeho druhu slibovali návrat do odcizeného ráje, jen co jim bude svěřena absolutní moc. Žena jako ideál byla v dobové kultuře přítomna, avšak jako zdroj něhy a úlevy byla tak trochu odsunuta stranou, až budou vyřízeny vážné mužské záležitosti, vesměs směřující k násilí. Slast jako životní cíl byla ve válečnické kultuře 20. století pozapomenuta.

Když se světu zjevili programově pohodlní a přívětivě zdrogovaní beatnici (s Jackem Kerouacem

v čele), nad obzorem naší civilizace se pomalu vynořila hvězdná hodina „vůle k požitku“. Podle spíše freudiánsky naladěných „dětí květin“, jež otevřeně odmítaly obětovat své životy cílům států, národů a ideologů, byla slast mnohem závažnějším životním ziskem a cílem než mocenská převaha a společenský respekt. Objevilo se heslo nemyslitelné pro předchozí generace bojující ve světových válkách: „Make love not war!“

Slovo slast na sebe vzalo především sexuální obsah. Ale souvisela s ním i expanze drogového průmyslu a postbeatlsovské hudební popkultury od 60. let 20. století. Bylo preferováno „překračování konvenčních hranic“ především ve jménu sebepožívání a plnění vlastních „tajných přání“. Tato kulturní konvergence byla programově sobecká, a snad proto se tak snadno šířila tehdejší mladou generací v USA i v Evropě. Mladí té doby měli prostě už dost autoritativních starých zkušených vůdců národů a stran, jimž byl podsouván pánovitý egoismus. Jisté obdoby tohoto procesu lze pozorovat i dnes, ovšem s nesrovnatelně jasnějším tahem bojových skupin k mocenským pozicím a praktikám, včetně různé existenční likvidace případných názorových oponentů. Dnes zejména ve veřejném životě USA, zdá se, pozorujeme jakýsi liberálně levicový „mccarthismus naruby“, jaký by byl beatníkům úplně nesrozumitelný.

Nový romantismus, jehož ráz asi dobře osvětluje pařížský nápis na zdi z května 1968 „Žádejte nemožné!“, nezvrátil pouze stará pravidla, nýbrž postupně skutečně nastolil nové konvence. V čele hodnotového žebříčku byl už tehdy vystaven pocit naprosté osobní volnosti, především v dosahování opojení. Sexuální uspokojení bylo vytaženo ze soukromí ložnic a ordinací na ulici. K tomu účelu, jak se zdálo francouzským a německým sexyrevolucionářům, bylo nutno změnit politická zřízení.

Avšak ve východní Evropě volala širší, věkově nevymezená veřejnost po politických změnách, jež by otevřely cestu k ekonomickým reformám. Sexuální uspokojení nebylo v lednu 1968 v Československu

zařazeno mezi aktuální požadavky. Nicméně i na Východě byly volnější intimní vztahy a jejich promítnutí do kultury vzdor cenzuře (poloparodicky například ve filmu *Starci na chmelu*) chápány jako potěšující příznaky svobodnějších poměrů.

Takže ve středu pozornosti se tak či onak sexualita ocitla. Jaká? Úhrnně asi lze říct, že zejména na Západě došlo ke zřejmému preferování intimit mládí, manifestace puberty jako ideálního obrazu lidství. Představa lidské zralosti, o niž je třeba pracně usilovat a která teprve po dosažení sociálního osamostatnění nabízela i jistá zadostiučinění, byla zamítnuta jako zastaralá, včetně manželské lásky. Vymizel i kult ženství, ženské krásy a mateřství. Zato o ženském orgasmu se dodnes diskutuje i na stránkách a adresách jinak věnovaných hlavně kuchařským receptům.

Tradiční feminita hodná ochrany byla postupně nahrazena představou ženy suverénně ovládající všechny maskulinní dovednosti a zvyky. Tímto zdánlivým obohacením naše představivost spíše zchudla. Například dnes v kriminálních TV seriálech obligátní postava ženy ve funkci vedoucí policejního oddělení už není vlivnou feminou, nýbrž pouze bytostí „rovnou mužům“, ideologickou dekorací, většinou bez vlastního obsahu.

Revolučními konvencemi 60. let byla idea žádoucí zralosti vymazána z obecně sdíleného kulturního obzoru. Přinejmenším tím došlo k rozostření měřítek, jež dotud byla, byť kostrbatě, celkem sociálně funkční. Navazovalo se tu ovšem také na třídní vidění sociálních vztahů. Marxistická preference „třídního instinktu“ před formálním vzděláním i osobním úsilím – a tuto tendenci a její důsledky jsme u nás zažili po únoru 1948 – byla už prolomením „zkostrnatělých buržoazních zvyklostí“ se vším všudy.

Docela pěknou ilustraci nově rozvíjené perspektivy, která ovšem s marxisty, nutno zde dodat, neměla nic společného, lze nahlédnout ve filmu Boba Fosse *Lenny*. Polodokumentární životopis amerického

komika Lennyho Bruce z roku 1974 s Dustinem Hoffmanem v titulní roli představuje jakýsi průřez vývojem. Lennyho jevištní vystoupení narážela v 50. letech minulého století na zákonná omezení. Komik je opakovaně zatýkán a souzen pro obscénnost. Příběh neklade divákovi hrdinu před oči jako mučedníka boje za svobodu, spíš spěje k otázce, proč byl ještě nedávno někdo trestně stíhán za výroky, jež se od té doby staly běžnými. Fosse ani příliš nezastírá problematické povahové rysy Lennyho, který, jak se říká, by pro vtip zabil babičku. Ač ve vlastních očích naprosto svobodný, ve skutečnosti byl tvrdě drogově závislý. Ostatně Lenny si aspoň do jisté chvíle i ty policejní a soudní ústrky náležitě užívá.

Ale čím vlastně filmový Lenny rozjařuje vděčné obecenstvo? Nejen jemnějšími či hrubšími sprostárnami, jaké bylo možno vidět a slyšet v řádově lepším podání třeba ve filmech Woodyho Allena. Podstatný je vemlouvavý tón: já mluvím jen o „tom jednom“, o souložení a zase o souložení. Protože o ničem jiném nepřemýšlím. Ale ani vy, milí diváci a divačky, ve skutečnosti přece na nic jiného nemyslíte. Tak proč se o „tom“ zdráháte mluvit a zase mluvit? Heslem chvíle se stává jakýsi sexuální exhibicionismus jako přijatelná a posléze převládající společenská konvence, ještě bez exponování problémů sexuálních menšin.

Podstatné dobové falzum však spočívalo (a vlastně dodnes trvá) v tom, že se obecenstvu namlouvala vzrušující polopravda. Možná že pro léta puberty platí aspoň v některých případech, že dospívající on/ona nemyslí na „nic jiného“. S přirozeně přibývajícím životním zátežím už musíme brát v úvahu leccos z jiných vrstev svého vědomí. Vystávají nám další a další životní otázky a odpovědi, nejen o užité hospodské nebo kavárenské sexuologii.

Leckomu se závazky dospělosti nelíbí. Brání se, prodlužuje si mládí, jak jen to jde, včetně zdůrazňování mladistvých nejistot identity na pozadí intenzivní sexuální rozjítřenosti. Takový člověk vítá zábavní průmysl vtipně i jednotvárně opakující poučku: stejně všichni myslíme pořád a jenom na „to“.

„Lennyho svět“ (případně svět Larryho Flynta a mnoha dalších autorů a autorek) zůstal kusý také proto, že v něm nebylo místo pro děti. Chyběla tu tedy jedna z nejpodstatnějších životních zkušeností: rodičovství.

Úspěchy Lennyho a mnoha jiných propagátorů nového stylu na úrovni uměleckého průmyslu nebyly nepochopitelné. Lidem 20. století, hluboce unaveným všemožnými horkými i studenými válkami, vyčerpávaným nároky konkurenční společnosti i krutě důslednými revolučními utopiemi, se tu otevíral únik, úlevný regres až do infantilní neodpovědnosti. Ovšem nabízela se jen imitace a náhražka, uměleckoprůmyslově vyráběná puberta. V leccems se tu navazovalo i na věčnou vzpouru mladých romantiků 19. století vůči věkovitým utlačovatelům.

Tvůrčím akcím pubertálního obsahu jaksi latentně tíhnoucím ke kýči vděčíme za množství docela utěšené četby a několik pohledných filmů (patří sem i Formanova tvorba), ale taky za únavnou záplavu šikovně vyráběného hluku, prodáváného za čím dál tím vyšší ceny. Na záporné straně bilance bychom rovněž našli vyčíslitelné zdravotní ztráty, avšak taky obtížně vypočitatelné psychické následky rozsáhlé infekce narkomanií. A také došlo k těžko zúčtovatelným škodám podlomením vůle a schopnosti čelit životním potížím vlastními silami. Ustavila se kultura vzpoury, vlastně tedy propukl estetický, ale i politický návrat romantických požadavků mladistvé citovosti, která by měla údajně fungovat jako nejvyšší společenská hodnota a morální měřítko.

Od časů romantiků, těch původních i těch pozdních, až dodnes za všechno životní nepohodlí, překážky, ústrky, bídu a úmrtnost může „společnost“. K hořké dokonalosti tyto nálady a návyky zřejmě dozrály v americké „vločkové generaci“. Ta se posléze vrhá na pomníky postavené předky, symbolizující protivně složitý a náročný svět minulosti. V tuto hodinu a na známých místech veřejného odporu, zdá se, už jde o demonstrace čisté vůle k moci.

Říci o Sigmundu Freudovi, že se stal patronem romantických buřičů, by vůči tomuto poněkud

suchému mysliteli, který sám sebe považoval za přísně analyticky bádajícího racionalistu, nebylo spravedlivé. Nepěstoval si silný mediální obraz. Nebylo třeba. Freuda uctívali a propagovali především neoromantici surrealistického vyznání. Jeho velký návrat se pak odehrál s beatniky, jimž ovšem už byl spíše němou, pozapomenutou figurou na pozadí pestrých sekt, jež se odvolávaly na aktuálnější a malebnější postavy, vesměs učící „východní moudrosti“. Postupně beatnickou scénu v nejširším smyslu potkaly konfrontace s mocí, jinak v USA, jinak u nás na východě. A téma absolutní osobní svobody se lokálně a celkem nepřekvapivě proměňovalo v nové politické varianty totalizujících kolektivistických hnutí. Což by Freud téměř jistě neschvaloval. O kráse jako takové už nesmí být řeč, ba ani zmínka.

Původně beatnické, ale ještě původněji freudovské znamení času stále ještě vládne, alespoň v západním civilizačním okruhu, v názorech a postojích signifikantní menšiny, jež na sebe strhává mediální pozornost a vedle níž většina z nás, nadále žijících dle civilizačně osvědčených a v přírodě běžných zvyklostí a tradičních náboženských pravd, jaksi zaniká.

Ovšem dnes už zespolečenštělá touha po slasti, rozpínající se mimo meze soukromí, na sebe bere vysloveně dekadentní rysy. Vymáhání sexuálního zážitku v absolutní biologické svobodě připomíná až animovanou grotesku: ten nejistý, a přesto sebejistý „nesubjekt“ v pondělí souloží jako žena, v úterý jako muž, ve středu je gayem a ve čtvrtek bude nezbytně lesbou. Zbytek týdne prožije v neurčitosti požívačného, egocentrického rosolu, rozhodně v neurotické libovůli. Tato svoboda v podvolování se nepřetržitě panovačné slasti ve všech odstínech šedi ohlašuje historické vyčerpání pokročilého freudiánství. Kudy tudy dál, neposedné děti? Snad k povinné změně pohlaví u kojenců? K organizování pravidelných masových mixsouloží pod dohledem kamer sexpolicie? Ovšem nároky na ovládnutí veřejného prostoru úporným moralizováním ve jménu

velmi parciálních a do sexuality zakletých lidských práv jsou zřejmé. Tím se radikální freudiánství dopouští jakési mezaliance s mocí. Jak může vypadat potomstvo vzešlé z této spíše nechutné kopulace? U předních figur všeho toho dění myslím zaznamenáváme zejména těžké postižení narcismem. Čemuž by asi rozuměl Nietzsche.

Ale také se objevují konkurenční projevy hlučných sil, jež dotud přetrvávaly spíše v rezervacích sportovního fandovství. Takže obecně se vskutku opět hlásí o slovo vůle k zápasu, zaujetí sporem, dobýváním moci třeba ve jménu samostatného národa, třeba ve jménu kmenové nebo jakékoliv jiné menšinové, i sexuální nebo etnické, případně pouze klubové identity. Nebo třeba ve jménu největšího aktuálního cíle ze všech: radikální klimatické spásy lidstva.

Už s hnutím „politické korektnosti“, nastolujícím vlivná tabu jako neodůvodněnou samozřejmost, se zjevil nový slovník jako zbraň boje o moc nad lidským vědomím. (Všimněme si dnes módního slovního stigmatu „toxické“, což je skoro totéž jako kdysi velmi vlivné slovo „reakční“.) Některé názory, zkušenosti, výrazy mají být předem vyloučeny z našeho obzoru. Rozeznáváme, že ve hře jsou nároky ctížádostivých nositelů nových panovačných ideologií, za nimiž vycitujeme jakési permanentně špatné svědomí. Lidé, kteří se zjevně nedokáží vyrovnat sami se sebou, promítají své rozjitření do siluet vnějších nepřátel: rasistů, sexistů atd.

Vůle k odporu a zápasu se vztahuje (MeToo) též na žádostivé vymáhání sexuální slasti. A to je zásadní změna. Prudké erotické vzplanutí již není – jak se domnívali beatničtí novoromantici i jejich kravaťáčtí plagiátoři – dostatečným ospravedlněním spontánního sexuálního naléhání. Vilní starci, kdysi vychovávaní v přesvědčení, že pokrokový muž má chodit po světě s rozepnutým poklopem, aby nic nezmeškal, se ocitají před trestním soudem, kde ničeho nechápou.

Ta nová ideologie je ovšem vyhrocena zřetelně jednostranně vůči mužům útočícím na ženy. Agresivní sexuální naléhání feminin na muže, ač celkem

běžné, zůstává mimo kritiku. Ženě je prý nutno věřit vždy i na pouhé slovo. Odkud se vzala tato digitální svatozář? Řekněme, že zas jednou vychází zřetelně najevo, že každý zápas údajně menšiny proti údajné většině za údajnou rovnoprávnost se dříve nebo později projeví jako pánovité usilování o naprostou nadvládu. A také abychom si snad nemysleli, že současné módní odmítání agresivní maskulinity má něco společného s jemnějším životním vkusem, ženskou zranitelností nebo dokonce se zdravým rozumem. Nikoliv. Děje se bohužel pouze tolik, že jedna panovačná zvyklost, ta maskulinní, je vytlačována jinou společenskou konvencí ještě agresivnějšího rázu, přející spíše feminitě a sexuálním minoritám. Už nejde o svobodný osobní zážitek úlevné slasti z lásky, ale o moc nad druhými lidmi. Sekýrování ovšem může být pro některé povahy rovněž slastným usilováním.

Kvazifreudovští beatnici a jejich následovníci chtěli vystoupit z dějin, aby si mohli žít po svém. Kvazinietzschovci všeho druhu usilují o moc, aby dějinný vývoj ovládli a po svém vylepšili. Ovšem žádné slasti nám nenabízejí. Chtějí poroučet. Berou na sebe už zase podobu autorit ospravedlněných jakýmsi vyšším pojetím svobody, k němuž údajně spějí Dějiny. Národní zkušenosti a mytologie mohou, ale nemusejí být používány. Mocensky náročná hnutí současnosti si vytvářejí své vteřinové symboly a vlastní mikropanteony mediálních hrdinů dne, jako je například osobně dosti problematický pan George Floyd.

Mocenské myšlení silně podporují i klimatičtí aktivisté, hlučně vyzývající politiky k radikálním zásahům do našich životů. Tito novodobí puritáni jsou ale fenoménem charakteristickým právě jen pro náš euroatlantický civilizační horizont. Všimněme si, že mohamedány ani konfuciány klima nevrzuje. Nesouvisí naše klimatické špatné svědomí s intuicí Posledního soudu, uloženou v podvědomí židovsko-křesťanské kultury?

Sekýrující síla čerstvých mocenských konvencí – ať chápaných dle Nietzscheho nebo

s Freudem – bude tím neodbytnější, čím iniciativněji ji uchopí do svých rukou člověk „všedního dne“, ten který ještě dnes žije takzvaně „normálně“. Státní orgány, včetně policajtů, lze s trochou štěstí občas unavit a oklamat. Dočasný diktát společenské módy kultivovaný jedinec dokáže ignorovat. Ale slizká moc, která opět proroste lidskou obcí národovou sítí dohlížečích uličních výborů, v nichž budou zasedat naši dobří sousedé, neodbytní skřítky funkcionářčci, drobní, avšak neúčinnější pachatelé nátlaku, by nás ovlivnila nejhůř. Sousedská, bojem proti „nenávisti“ digitálně podepřená tyranie, ve jménu vůle k moci novodobých Savonarolů a Savonarolíčků, by byla skoro neporazitelná. Dala by se jen trpělivě přežít.

Čas většinou přinese řešení. Jenže čas je právě to, čeho nikdy nemáme nazbyt. Proto věrme, že ani dnes, kdy se se svými životními představami a nároky opět ocitáme v riskantní zatačce, nezůstaneme sami, respektive že tu bude opět ten mocný subjekt, který nám v rozhodujících okamžicích dějin Evropy nenápadně podsunul svou ochranu. Zatím tomu tak vždycky bylo, pokud tomu ovšem nebránila naše pýcha nad tím, že my už přece rozumíme sobě i světu tak, jak je nejlépe možné, jakožto „jakoby bohové“. Jde tedy především o to, abychom si nenechali vnutit kulturu boje o slast z moci, která hysterickými naléháními den za dnem drolí základy naší svobody. Asi se neobejdeme bez nového uchopení a praktického využití přirozeného lidského směřování k pokoji. Taký víme, že významným Božím i lidským spojencem bývá zdravý rozum. Cenné zkušenosti s těmito silami jsme získali už v zápolech s utopickými režimy 20. století. ■

Pavel Švanda (1936), spisovatel, emeritní profesor Divadelní fakulty JAMU v Brně.

Aktuální úvahy o Americe

Agnieszka Kołakowska

Co by Alexis Tocqueville dnes vypožoroval?

Vaše ctihodná redakce [jde o redakci týdeníku *Teologia Politycna Co Tydzien*, kam autorka pravidelně píše fejetony, pozn. red.] si u mne objednala článek, který měl být odpovědí na otázku, co by Alexis Tocqueville vypožoroval v dnešní Americe. Směřují naše demokratická zřízení nevyhnutelně k despotismu administrativy? Jedině zde lze snadno odpovědět, a já také hned odpovídám: ano. Jak zabránit absolutizaci moci? To nevím. Byl Tocqueville přesvědčen, že svobodu lze smířit s rovností? Zde si nejsem jistá, ale nejspíš do určité míry ano.

Ale pozor, je tu problém: Je dnes možné podobné otázky vůbec klást? Nepochybuji o tom, že právě v Tocquevillově případech by se takový problém neobjevil, protože byl běloch; ale i pokus o odpověď v případech osoby s černou barvou pleti by patrně byl označen za „břichomluvectví“. Ano, objevil se nový hřích proti pokrokové ideologii identity.

O hříchu „břichomluvectví“ jsem poprvé slyšela v souvislosti s událostmi kolem pamětní desky Cecilie Rhodese na průčelí jedné z oxfordských kolejí. Před pěti lety proti ní (proti pamětní desce, ne proti koleji) proběhly demonstrace: studenti a jiní pokrokoví aktivisté, a také někteří členové koleje, žádali její odstranění, protože Rhodes byl kolonialista, rasista, imperialista, zastánce apartheidu atd. Univerzita se ubránila a celá záležitost utichla, ale nyní se v souvislosti s hnutím *Black Lives Matter* (dále BLM) tento požadavek znovu vrátil.

Sluší se dodat, že v Oxfordu existuje nadace pro lidi černé pleti nesoucí Rhodesovo jméno, z níž profitovali i někteří z protestujících a již, což je nejdůležitější, svého času podpořil Nelson Mandela, na což se rektor univerzity naivně odvolal. Okamžitě propuklo snadno předvídatelné vytí. Členové univerzity sepsali otevřený dopis, ve kterém tvrdili, že

Mandela by takovou věc nepodpořil. Kancléř univerzity upozornil na to, že Mandela nejenže neměl nic proti pamětní desce, ale že v roce 2003 na konferenci s Billem Clintonem a Tonym Blairem podpořil Nadaci Cecila Rhodese a sám založil nadaci Mandela–Rhodes. Nyní však řada přednášejících takové odvolávání na Mandelova slova zkritizovala a odsoudila takový postup jako „břichomluvectví“.

V Americe se odehrává totéž, koneckonců celé hnutí BLM proniklo do Anglie právě odtamtud. Určitě si nelze klást otázku, co by na to řekl Martin Luther King, jak by se vyjádřil o BLM či o jakémkoli jiném hnutí. Tocqueville by se tomu všemu nejspíš divil, dokonce i poté, co by si zvykl na zdejší současné klima. (My se nedivíme, do tohoto stavu jsme však dospěli proto, že v novém klimatu žijeme už hodně dlouho.)

Naštěstí se tento příspěvek nemá týkat jen Tocquevilla. Existuje řada znalců jeho odkazu, kteří dokážou na otázku odpovědět mnohem lépe než já. Nedokázala bych vzít v úvahu všechny faktory ani bych nezvládla připravit si odpovídající přednášky lépe než na tři mínus. Místo na *Demokracii v Americe* se proto raději zaměřím na žalostný stav, v jakém se dnes demokracie v Americe nachází.

Jak tato demokracie v současnosti vypadá? Máme tu tyranii většiny? Nebo jde spíš o tyranii menšiny? A je to „soft“ tyranie? A proč se děje to, co se právě děje? Proběhl úspěšně a definitivně dlouhý pochod institucemi a byla nyní nastolena kulturní hegemonie, o níž snil Gramsci? A uvědomujeme si postupný ústup lidí z veřejného života a vznik malých izolovaných společenství kolem nás jako její následek? Nerozhoduje se stále více z nás pro to, že si bude pěstovat svou vlastní zahrádku? (To už samozřejmě není Tocqueville, ale Voltaire, ale jde víceméně o stejnou věc.)

Nadále máme co do činění s tyranii menšiny. Nyní se může dokonce zdát, že se ona menšina stala většinou. Ale není tomu tak – dokonce ani na levici, a to i přes ovládnutí médií, univerzit, vydavatelství, Hollywoodu, sociálních médií a velkých firem

(o těch za chvíli), i přes pokrokové ideology a jejich obrovský vliv. Na levici se už ozývají hlasy protestující proti pokrokové kulturní hegemonii – například v podobě otevřeného dopisu podepsaného mimo jiné Noamem Chomským, Salmanem Rushdiem, J. K. Rowlingovou a Margaret Atwoodovou.

Nelze přehlédnout, že signatáři dopisu představují starou, umírněnější liberální levici. Stoupencům a ideologům nové pokrokové levice je v drtivé většině méně než čtyřicet let. Problém je v tom, že tato menšina je zorganizovaná, zatímco většina, na levici stejně jako na pravici, je beznadějně rozhádaná, chaotická a zstrašená. Politici a policisté se bojí kritizovat – nemluvě o rozhánění nebo zatýkání – hnutí jako BLM nebo Extinction Rebellion, a to i tehdy, když jejich členové rabují, zapalují a ničí obchody i domy nebo když napadají policisty.

Možná nejzávažnějším problémem je zde otázka, je-li možné smířit rovnost se svobodou. Svého času to byl cíl americké liberální levice, a cílem oné staré levice to zřejmě zůstává.

Ideologové skupinové identity – naprostou většinou jde o mladé lidi – mají zcela odlišné cíle, a určitě mezi ně nepatří svoboda ani rovnost. Dříve byla svoboda slova pro levici klíčový pojem, dnes proti ní mladí ideologové bojují. Soustřeďují se na cenzurování, umlčování a na zuřivě napadání těch, kdo zpochybňují jejich cíle. Nebo na ty, kdo jsou bílí. A tedy i na ty, jež označují jako „kokosy“ – tím máme rozumět, že mohou být černí navenek, ale uvnitř jsou bílí. Měli jsme tu už melouny – navenek zelení, uvnitř rudí. Teď tu máme kokosy.

Nevím, co by Tocqueville na celé to zelinářské pojmosloví řekl. Ale sluší se dodat, že bojovníci ideologie identity a BLM jsou rovněž melouny, stejně jako ekofašisté, k nimž ostatně sami často patří. To oni diktují, co se smí říkat, a kdo vůbec může něco říkat. Nelze být neutrální, je nutné aktivně podporovat BLM, abychom se vyhnuli vylučování, bojkotům a jiným nepříjemnostem („mlčení je rasismus“).

Je třeba dodat, že velká většina aktivistů BLM jsou lidé bílí, ne černí. Pro ty, kdo sní o moci na

základě získané kulturní hegemonie, jsou černí pouze záminkou – užitečnými idioty. Stejně jako je pouhou záminkou vražda Georga Floyd. Přímou analogii s bolševiky hovořícími jménem proletariátu. BLM je totalitní hnutí a stejně tak totalitní je s ním spjatá ideologie skupinové identity. Poslušným černým se možná předhodí nějaké zbytky, nějaké formální funkce, ale moc chtějí získat bílé ideologové.

Rovněž k rovnosti už nikdo nesměřuje. Noví pokrokaři se zaměřují raději na likvidaci „bílých nadvlád“ a posilují svůj vliv jako obránci „pronásledované menšiny“. Cítí se jedinými strážci pravdy, korektnosti a správného myšlení. Levičáci sami sebe vždy vnímali jako morálně lepší, ale nikdy – s výjimkou sovětského Ruska a maoistické Číny – až v takové míře. Není to dokonce už ani tak, že všichni jsou si jakoby rovni, ale oni, avantgarda boje proti rasismu, kapitalismu, kolonialismu, imperialismu a patriarchátu, jsou si rovnější. Už jsme přeskočili na druhou stranu Orwella, na druhou stranu zrcadla. Nyní rudá garda pokrokařů už ani nepředstírá – neboť jejich síla a vlivy jsou takové, že předstírat nemusejí – že mají ještě nějaký jiný cíl než dorvat se k moci. Věčná otázka smíření rovnosti a svobody se tedy stala neaktuální a nepřípadnou: probíhá boj proti oběma těmto hodnotám, které byly druhdy pro nás všechny základní.

Pokud jde o byrokracii a o administrativu, s byrokracií je to stále stejné: množí se a dále sílí jakoby samospádem. Bylo a bude to tak vždycky, tento zákon je nezměnitelný. Ale znova: nikdy tomu nebylo tak, že všude – na univerzitách, v novinách, vydavatelstvích i velkých firmách – podléhá administrativní nátlaku nových ideologů, nebo jejich nároky dokonce podporuje. Na univerzitách jde o stále nová místa výlučně pro černé nebo jiné menšiny a o povinné přednášky o „antirasismu“; u nakladatelů jde o snahu vyhnout se bojkotu kvůli vydávání nekorektních myšlenek nebo nekorektních autorů, v novinách jde o totéž; ve velkých firmách jde o udržení převahy. Jinými slovy všude jde o peníze a o moc. Svou roli však hraje rovněž strach.

Americké noviny novinářům doporučují vyhýbat se slovům jako „rabování“ nebo „srážky“, neboť jsou rasistická. Místo „srážky“ je třeba říkat „povstání“. Pokud jde o despotismus byrokracie, měl Tocqueville pravdu i v tomto ohledu. Dalo by se to zvrátit, ale dnes už nikdo nesebere dost odvahy, aby se o něco takového alespoň pokusil.

Dnes se tvrdí, že v této atmosféře lze obtížně odlišit politiku od kultury, od boje o peníze a o moc, od vlastních zájmů, od názorů, od boje za liberalismus. Boj za liberalismus ve starém slova smyslu už nejspíš odpadl, ale pokud jde o zbytek, tak je to opravdu těžké, protože žádný skutečný rozdíl neexistuje. Spíš ale platí, že nejde o kulturu ani o názory. Význam slova „kultura“ je dnes podmíněn tím, jak o něm rozhodnou noví ideologové, a ten význam se často mění. Skutečné názory ztratily jakoukoli váhu, protože mluvit smějí pouze někteří, a smějí říkat pouze to, co je přikázáno. Něco, co je v ústech bílého člověka odsuzováno jako „rasistické“, není rasistické v ústech černého člověka, když hovoří o běloších. Stejně tak není antisemitismus antisemitismem, hlásá-li ho černoch. Zkrátka nic není tím, čím by se mohlo zdát; všechno je každopádně pouze tím, co předepisuje ideologie. Fakta se nepočítají, neshodují-li se s ortodoxií, jsou „rasistická“ a je třeba je rozhodně odmítnout jako nedůležitá, nebo dokonce jako „jazyk nenávisti“.

Nedávno jsem četl skvělý abecední seznam vysvětlení některých oblíbených pojmů ideologie kolektivní identity. Například: antirasismus (všechno, co dělá nebo říká někdo, kdo je černý – jeho názory a chování jsou vždy správné, samozřejmě pokud není „kokos“), antifašismus (odsuzování, napadání, vylučování, vyhazování z práce někoho, kdo tuto ideologii zpochybňuje), autentičnost (souhlas s ortodoxií a oficiální teorií), averzní rasismus (jsi rasista, ale nevíš o tom), komunita (všichni, kdo se podvolují ideologické kontrole), násilí (tvrzení něčeho, co se nelíbí někomu z komunity), kulturní přivlastňování (nošení sombrero nebo sáří, nejsme-li Mexičané nebo hinduisté), kulturní rasismus (možnosti

přisouzení této nálepky jsou v podstatě nekonečné), sociální spravedlnost (černoši a jiné menšiny zasluhují privilegované postavení a zacházení) atd.

Aha, a je tu ještě epistemická nespravedlnost, která může rovněž znamenat, co se komu líbí, ale čtu, že formálně se vztahuje na systematizovanou rasisticko-patriarchální moc, která by chtěla určovat, co je a co není skutečná věda. Tomu je třeba zabránit především na univerzitách. A ještě epistemická genocida, k níž dochází tehdy, když například přednášející odmítne přijmout názor člena komunity na to, co je skutečná věda. Jsem přesvědčena, že kdyby Tocqueville vstal z hrobu, poznal roli, sílu a vliv Facebooku, Twitteru a Googlu, nic z toho by jej nijak zvlášť nepřekvapilo. S jedinou výjimkou, jakou by patrně byl pojem „břichomluvectví“.

Levicoví američtí publicisté (tj. většina amerických publicistů) nepřetržitě píšou, že existuje celostátní „konsenzus“, pokud jde o brutalitu policie proti černochům. Ale (jak to evidentně potvrzuje řada věrohodných statistik) nejenže to vůbec není pravda, ale na toto téma neexistuje žádný „konsenzus“. Jde pouze o konsenzus této nové ideologické menšiny – této ideologické „komunity“. Také zde analogie s bolševiky sedí.

Je toto všechno „soft“ tyranie? Tyranie, která ovládla mysl lidí přesvědčováním o „konsenzu“? Takový je bezesporu cíl a z velké části jej bylo dosaženo. Jde o nepochybný důsledek demokracie a liberalismu? Chci věřit, že nikoli. Že nakonec lidé – na univerzitách, v médiích – vezmou rozum do hrsti, že se někdo odváží říci „Dost!“ a celou tu revoluci ukončí. Neboť není pochyb o tom, že je to revoluce: více revoluce à la Gramsci než bolševická, i když obsahuje silné bolševické prvky. A je zde ještě jeden problém, patrně ten největší: gigantické zisky a peníze kalifornských technologických firem jako Google a Facebook, které mají stále větší kontrolu nad tokem informací. Rovněž tyto firmy podobně jako univerzity, vydavatelé a knihkupci podléhají nátlaku, aby zaváděly cenzuru,

nahrazovaly bílé zaměstnance černými a zaměstnávaly více translidí a imigrantů. Nedávno jsem si v *Le Figaro* přečetla zajímavý rozhovor s Joelem Kotkinem, autorem knihy *The Coming of Neo-Feudalism: A Warning to the Global Middle Class* (Nástup neofeudalismu: varování pro světovou střední třídu). Tvrdí v něm, že žijeme ve světě připomínajícím středověk. Máme oligarchii, máme dogmata, máme vzdělance. A že se v tomto světě vytvořila svého druhu techno-aristokracie, která se spojila s třídou intelektuálů s cílem vytvořit nový společenský řád, v němž nebude místo pro tradiční hodnoty. Hrstka mladých lidí v těchto firmách soustřeďuje ve svých rukách stamiliony. Tváří v tvář rostoucí roli sociálních médií (která jsou pro většinu mladých lidí hlavním zdrojem informací) a rozvoji technologie spatřuje Kotkin v propojení této techno-oligarchie s elitami, které společně stále více kontrolují, co čteme, a ovlivňují to, co si myslíme, oprávněně velké nebezpečí. Podobná kontrola nad informacemi otevírá cestu k tyranii – podle Kotkina k tyranii spojenectví oligarchie a vzdělců. Možná. V každém případě to bude tyranie totalitní.

Tak se znovu vracíme ke *zradě vzdělců* – k pojmu, který se nikdy neomrzí. V největší míře bych jej však aplikovala na univerzity, jejichž svatou povinností je obhajoba svobody slova a předávání vědění. Pokud jde o mikrosocietství a pěstování vlastní zahrádky, jde samozřejmě o stále častější jev. Není v tom nic podivného: člověk sleduje politicko-sociální arénu kolem sebe a jen zírá v němém úžasu. Také já se po napsání těchto řádků jdu zabývat svou zahrádkou – tj. číst knížky, sledovat Netflix a telefonovat přátelům. A na své zahrádce se chystám důkladně plít. ■

Text vyšel pod názvem „Tocqueville i wyzwania demokracji“ v *Teologii Politycznej Co Tydzień*, č. 226, červenec 2020.

/ Z polštiny přeložil Josef Mlejnek. /

Agnieszka Kołakowska (1960), esejistka a překladatelka. Žije v Polsku a v Anglii.

Islám ve Francii

Pierre Manent

Známý francouzský filosof se ve svém nejnovějším textu zamýšlí nad tím, jaké místo dnes zaujímá islám ve Francii, případně jaké by měl zaujímat. Tyto otázky se podle něj obtížně kladou, neboť sami nejsme schopni se shodnout na zásadách vzájemného soužití.

Islám velice dobře odhaluje naši neschopnost shodnout se na zásadách vzájemného soužití. Nevíme-li, co si počít s islámem, vyplývá to určitě z charakteristických rysů muslimského společenství. Je to však způsobeno i tím, že vlastně nevíme, co vůbec dělat, pokud bychom měli jednat společně. Stále tytéž problémy se jen zapouzdřují a vyhrocují, po desetiletí se při demoralizující apatii opakují stejné diskuse, ať už jde o Evropu, o výchovu, a tedy i o místo islámu v našem světě.

Náš ochromující zmatek vyplývá z toho, že k těmto otázkám přistupujeme s rozporem v srdci i v duchu. Přejeme si totiž, ať již instinktivně nebo spontánně, pokračovat ve stopách starého národa nazývaného Francie, oživovat a upevňovat životní způsoby, o nichž můžeme tvrdit, že jsou naše vlastní. Nicméně naše slova a činy ve stále větší míře

nesmlouvavě ovlivňuje mínění, které nás nutí ubírat se zcela odlišným směrem, odmítnout samotnou ideu formy společného soužití, která by nám vyhovovala, a chovat se tak, aby se naše země nestranně otevřela všem životním způsobům a aby jedinou společnou výchovou byla výchova k diverzitě.

Islám k nám přichází jako silně vyhraněná forma individuálního i kolektivního života, která jistě nepostrádá svou vnitřní diverzitu: ta však v sobě zahrnuje v zásadě všechny aspekty soužití i celek společenského organismu, a tudíž jí jsou do značné míry cizí nám tak drahé hranice mezi tím, co je veřejné, a tím, co je soukromé, a mezi náboženstvím a politikou. Zatímco my považujeme za svou povinnost naše „identity“ relativizovat a ironizovat (v plurálu), islám po nás vyžaduje bezvýhradné přitakání, které ironii vylučuje a jakoukoli

kritiku zamítá. Jako ironikové a relativisté jsme se rozhodli, že islám přimějeme k tomu, aby hrdě vstoupil do laického a liberálního systému, a že muslimy mírně, leč neústupně přinutíme, aby ke svému způsobu života a své víře zaujali podobný odstup, jaký jsme my sami k našemu způsobu života a naší víře zaujali už dávno, jak se rádi chlubíme. Při všem našem hlásání rovnosti a podobnosti všech lidí se na islám díváme spatra, samozřejmě ne jako na falešné náboženství nebo jako na méně rozvinutou civilizaci, ale jako na formu sociálního soužití, jejíž naivní absolutismus má být pod emancipačním tlakem naší svobody a laickosti co nevidět rozhodným způsobem zmírněn a učiněn poddajnějším. Tento postulát provází všechny naše postupy a přístupy vůči islamu.

Předpokládáme totiž, že náš liberální a laický systém má univerzální a zároveň neomezenou platnost. To, co považujeme za možné a nutné, determinuje to, o čem věříme, že to vidíme nebo můžeme vidět. Když si tedy přejeme takový islám, který by byl použitelný pro naši laickost, odmítáme nahlížet a brát vážně skutečný islám. Odmítáme brát v potaz rozpětí a hloubku, vitalitu a vytrvalost této mimořádné náboženské, sociální a politické entity. Analyzujeme-li ji podle kritérií archaičnosti a modernosti, tedy podle kritérií, která činí z evropské současnosti jediné měřítko pravdy, krásy a dobra, okamžitě tím tuto velkou lidskou skupinu zbavujeme její specifické síly. Raději si přejeme, aby systém laickosti oddělující oblast politiky od náboženství zaručoval, že přítomnost muslimů mezi námi nijak podstatně nezmění život naší společnosti. Zkrátka muslimové jsou naši spoluobčané, jsou nám rovni, ale neexistují jako skutečné sociální entity a nefungují jako politický faktor.

Už jen na základě velice elementárního náhledu, k němuž nepotřebujeme teleskop ani mikroskop, můžeme nějakých čtyřicet let pozorovat, že islám je při diverzitě jeho různých odnoží a projevů oživován mohutnými hnutími, která přeměňují muslimský svět a vyvíjejí velice citelný

tlak i v některých částech nemuslimského světa. Ať už vezmeme v úvahu íránskou revoluci, turecké ambice, význam zemí Perského zálivu či migrační vlny do Evropy, vše nasvědčuje tomu, že islám zažívá období expanze. Někdo mi samozřejmě může vytknout jako neodpustitelnou naivitu, že sumarizuji tyto různé jevy a že je všechny zahrnuji pod hlavičku islamu. Politický pohled je skutečně naivní, neboť věří tomu, co vidí, a to, co vidí, je především síla a směřování lidských společenství. Nelze přehlédnout, že muslimský svět vykonává stále mohutnější tlak na Evropu, která je o to slabší, že si dovoluje přepych prezentovat se jako otevřenost vůči všemu a všem.

Zvláštní povaha muslimské otázky v naší zemi, počítaje v to samozřejmě naše muslimské spoluobčany, vyplývá především z těsné vzájemné provázanosti a závislosti, a to jak vnitřní, tak i vnější. Obtíže toho, co se tak hezky označuje slovy „společné soužití“, budou nepochybně mnohem snáze řešitelné a vyvolají méně vášní a úzkostí, pokud muslimové ve Francii nebudou zároveň prostřednictvím svých věrnostních i jiných vazeb součástí onoho velkého muslimského celku, jehož početnost, mladý věk a nespojenost jsou hlavním faktorem současného světa. Muslimové usazení nebo se právě usazující v Evropě nejsou pouze všeobecné lidské jednotky, ale reálné a konkrétní lidské bytosti, které si osvojily určitou výchovu a které chtějí s větším či menším přesvědčením zachovávat svůj způsob života ve společnosti, jež je přijímá. Turecký prezident, jak každý ví, má ve zvyku vyvíjet na občany tureckého původu nátlak, aby se nepřizpůsobovali evropskému způsobu života. Následky tohoto nátlaku a vnější závislosti se kromě jiného projevují potížemi, na něž francouzští muslimové narážejí, chtějí-li se organizovat, neboť jsou rozdělení loajálností vůči svému původu nebo vůči předávanému odkazu. Tyto následky se v naší zemi projevují na stále více místech, kde jsou velice viditelně zaváděny muslimské zvyklosti do celého, veřejného prostoru, dá-li se to tak říci, neboť ženy jsou z něj zjevně vyloučeny.

Mission impossible

Jaké praktické důsledky lze vyvodit z těchto velice elementárních pozorování? Prvním a zásadním důsledkem bude, že nebudeme laickosti ukládat nesplnitelné poslání, *mission impossible*. Nesdílím důvěru, kterou jistý velice aktivní segment veřejného mínění vkládá do striktního naplňování zásad laickosti nebo do jejich posilování a upevňování. Tento přístup je podle mne dílem dvojího omylu. Na jedné straně, a v tomto ohledu jde jen o pokračování záměru současné vlády, vychází z předpokladu, že uspořádání vzájemného soužití spočívá v zavedení správných pravidel, jinými slovy v nastolení všeobecných zásad aplikovatelných v celé sociální oblasti, ať už jde o volnou a nepokřivenou konkurenci nebo, koneckonců, také o laickost. Na druhé straně, a jde jen o další omyl, někdo přichází s argumentem, který má vše definitivně vyřešit a podle něž by laický stát mohl a měl s islámem uzavřít to, co prostřednictvím zákona z roku 1905 uzavřel s katolickou církví. Velká obliba tohoto argumentu zaráží už z toho důvodu, že nebere v úvahu nejen rozdíly mezi oběma náboženstvími, o nichž zde nebudeme hovořit, ale především rozdílný sociální a politický kontext, který chci stručně připomenout. V původním kontextu laického francouzského státu šlo skutečně o pokud možno co nejpřísnější *oddělení* dvou mocí, politické a náboženské, jež byly v průběhu staletí vzájemně propojené tisíci možnými způsoby, a o snížení nebo omezení vlivu náboženství, jež bylo součástí nejniternějšího francouzského života. Dnes je naopak nutné zapojit do společenského soužití lidskou skupinu, která mu byla po staletí vnější a cizí a jejíž vztahy k naší zemi často poznamenávalo nepřátelství, jehož některé stopy nebyly dosud ani zdaleka zahlazeny. V roce 1905 šlo o reformu společného soužití, které bylo mimořádně těsné, pomocí dosud nevyzkoušené odluky; dnes jde o snahu dospět ke vzájemnému soužití překonáním velice starých rozdílů, které, pokud

upřímně chceme vidět věci tak, jak se skutečně mají, stále hrají velmi výraznou úlohu.

Hned v úvodu jsem upozornil na to, že vycházíme z hypotézy či postulátu, že pokud máme naše nové spoluobčany, muslimské i jiné, co možná nejlépe přijmout, je v první řadě nutné snížit na minimum rozsah společných akcí a vyhýbat se všemu, co předpokládá zvláštní ztotožnění s tím, co je naše, a že se máme zříci jakéhokoli upřednostňování našeho způsobu života, naší *formy*. V novém spoluobčanovi jsme chtěli vidět pouze člověka v obecném smyslu, a proto jsme se snažili o blahosklonný odstup od naší vlastní životní formy, na niž máme jako všichni lidé *právo*. Výsledek se dal očekávat: úměrně tomu, jak jsme okrajovali naši společnou substanci, se rozrůstala životní forma, již byli přirozeně uvyklí naši noví spoluobčané. Soudní moc ve jménu velice přísně pojiímané laickosti odstraňovala nebo zakazovala kříže, jesličky či jiné výrazy nebo znamení křesťanského náboženství v naší zemi, zatímco celé oblasti národního života přijaly muslimskou podobu, a to zcela zjevným, často velmi ostentativním způsobem. Nejenže jsme se nijak nepřibližovali ke společnému soužití sdílenému na základě rovnosti, o něž jsme usilovali, ale naopak jsme se mu každým dnem stále více vzdalovali. Je pravda, že mnoho našich muslimských občanů se bez zásadních výhrad podílí na životě národa a že jejich příspěvek se nijak neliší od toho, čím přispívají nemuslimové. Tato skutečnost, na niž se nesmí zapomínat, však naneštěstí nemění nic na jiné skutečnosti, že významná část muslimů ve Francii je pevně ukotvena ve svém odděleném světě a nehodlá z něj doopravdy vystoupit. Neboť kdyby z něj chtěla vystoupit, nemohla by i v té nejmírnější kritice nebo vůbec v jakémkoli nejmenším *požadavku* spatřovat projev „islamofobie“. Podobné věci neříkám rád, ale směrem k přátelskému soužití jsme nijak nepokročili, zatímco ono muslimské mínění, jež hovoří *jménem* všech muslimů, soustřeďuje veškerou energii na odhalování toho, co označuje za islamofobii, místo aby účinně bojovalo proti

úchylkám a patologiím islámu, které by jím měly otrást. Jeho pasivitou a netečností však nijak neotrásl ani ty nejkrutější a nejvražednější atentáty.

Omezit imigraci

Zabředli jsme do situace, která neposkytuje příliš mnoho prostoru svobodnému jednání a která se navíc nadále zhoršuje. „Laická volba“ vychází z falešného výkladu našich dějin, z neadekvátní analýzy současné situace a z očividného přeceňování účinnosti zákonných opatření – to vše v režimu vydaném napospas libovolným průtahům při schvalování a různým „svobodám“, včetně těch nejúchylnějších. Je třeba přijmout jako skutečnost, že významná část našich muslimských spoluobčanů následuje muslimský způsob života a že zákony v tomto ohledu poskytují velice málo přímých pravomocí. Tvrdil jsem to v roce 2015, opakuji to i dnes. Tím nechci říci, že bychom v naší zemi mohli dopustit neomezené rozšiřování území zcela ovládaných muslimským způsobem života a že bychom mohli muslimskou součást naší země nechat se rozrůstat donekonečna. To není možné. Něco takového by bylo pouze vodou na mlýn pro ty, kdo nás už považují za zbabělce schopné pouze ustupovat. Byl by to rovněž nejhorší možný signál vyslaný francouzským muslimům, kteří v sobě neživí nepřátelství k evropskému životu, nebo těm, kteří v naší zemi dokonce zažívají úspěšný osobní rozvoj a jichž je, o tom nepochybuji, mnoho. Znamenalo by to ukázat jim, že země, v níž se vzdor všemu rozhodli žít, v současnosti nemá sílu zajistit si svou vlastní *formu* a že jim v budoucnu vážně hrozí, že budou navráceni k životní formě, kterou opustili, neboť v takto rozbředlé společnosti právní stát fakticky spravuje jediná setrvalá a platná společná forma, a tou je forma muslimská.

Chceme-li v zájmu zachování šancí na klidné a přátelské soužití předejít šíření islámu, je pochopitelně nutné přísně omezit imigraci, která s tímto

šířením kráčí ruku v ruce. Muslimští občané a ti ostatní nemohou žít ve vzájemné důvěře, pokud jedni i druhí nebudou ujištěni o tom, že se naše země při poskytování spravedlivého a důstojného místa k životu svým muslimským občanům nestane muslimskou zemí. Rozhodnutí, která je třeba učinit, jsou o to naléhavější, že otázka migrace byla, pokud jde o důsledky, nejproblematictější bodem sociální filosofie, o níž jsem hovořil v úvodu, podle níž politická spravedlnost spočívá v nestranném či nerozlišujícím a neomezeném otevření veřejného prostoru všem formám soužití. Podobu společného života utvářejí ve větší míře politická rozhodnutí než základní obecná pravidla. Politická rozhodnutí, jež tu připomínám, jsou velice důležitá sama o sobě, ale byla by ještě účinnější, kdyby šlo o prvotní rozhodnutí učiněná už dávno právě s ohledem na společné soužití a v péči o ně.

Podarí-li se nám islám udržet alespoň v současných mezích, naplníme tím dva požadavky, které jsou stejně důležité a naléhavé: směřem ven tím zastavíme tlak států nebo hnutí nutících Evropu k rozhodnutím, jež jí nejsou vlastní. Směřem dovnitř si znovu uvědomíme fakt, že konstituenty republiky nejsou výlučně jednotlivci vybavení rovnými právy, ale kolektivy nebo asociace, časné i duchovní, mravy a způsoby života, jež je třeba udržovat v rovnováze. Jedině tak budeme moci vtisknout odpovídající podobu společnému soužití, v němž se všichni budeme moci shledávat a poznávat. ■

Commentaire 169, jaro 2020, s. 45–48.

/ Z francouzštiny přeložil Josef Mlejnek. /

Pierre Manent (1949), profesor politické filosofie ve Výzkumném politologickém centru Raymonda Arona v Paříži, věnuje se dějinám moderního politického myšlení.

Musí být ekologie alarmistická?

Hledání
realistických
odpovědí

Česká pravice potřebuje jasně definovat svou „zelenou“ politiku, zejména svůj postoj k tomu, co se dnes nazývá evropský Zelený úděl (*Green Deal*). Na jejím definování se musejí podílet politici ve spolupráci s renomovanými odborníky z různých vědních oblastí, s klimatology a přírodovědci, ale také s techniky, ekonomy či diplomaty. Celodenní konference *Musí být ekologie alarmistická? Hledání realistických odpovědí*, jež proběhne ve čtvrtek 15. října v Senátu PČR, je příkladem snahy o takto ucelený pohled. Dva spíše politicky laděné příspěvky k diskusi přetiskujeme na následujících stranách, odborně zaměřené texty si čtenář může později přečíst ve stejnojmenném sborníku, který se ke konferenci připravuje.

Zelená politika pro českou pravici

Alexandr Vondra

*Bůh Jahve vzal člověka a usadil ho v zahradě
Edenu, aby ji obdělával a střežil.
(Gn 2,15)*

Česká politická pravice – konzervativní i liberální – potřebuje mít svou „zelenou“ politiku. Poslední léta tento imperativ buď přehlíživě zanedbávala, anebo ho trestuhodně ignorovala. Je to chyba hned ze tří důvodů. Za prvé je to chyba ideologická, protože péče o přírodu a její ochranu je navýsost konzervativní téma. Za druhé je to chyba strategická, protože pravice svým nezájmem vyklidila pole a otevřela prostor inženýrskému a dirigistickému řádění politické levice, které dusí svobodu člověka, aniž by prospělo přírodě. A za třetí je to chyba taktická, protože po zelené politice, která se dotýká přirozených lidských zájmů, existuje ve společnosti živá a legitimní poptávka. A existuje-li mezi lidmi politická poptávka, je povinností politiků na situaci reagovat přiměřenou nabídkou. Je zkrátka jen a jen naše chyba, že jsme si toto velké téma nechali ukrást zelenými aktivisty a levicovými progresivisty.

I.

Konzervativec, není-li si jist, hledá odpověď v minulosti, v tradici. Roger Scruton, nedávno zesnulý britský filosof a velký přítel Čechů a Slováků, připomíná

otce konzervatismu Edmunda Burkeho. Ten – v polemice s Rousseauovou teorií společenské smlouvy – argumentoval, že politický řád není jen smlouvou mezi žijícími lidmi, ale že společnost je partnerstvím mezi námi, kteří žijeme, a těmi, kteří zemřeli, a také těmi, kteří se teprve mají narodit. Neboli jinak řečeno: konzervativní pojetí politiky je chápáno spíše v pojmech správcovství (*trusteeship*) než podnikání. Ti, kteří žijí právě teď, sice mohou mít zájem spotřebovat všechny zdroje, které Země nabízí, ale kvůli tomu je jejich matky a otcové na svět nepřivedli. Ti, kteří se narodí po nás, zase závisejí na naší zdrženlivosti. Bezohledná exploatace a snaha dosáhnout osobního uspokojení za každou cenu jen nahrává entropickým silám, které ničí řád a rovnováhu, a tím pustoší svět, jehož jsme jen dočasnými správci.

Anglicky se ochrana přírody řekne *nature conservation*. První národní park v USA i ve světě (Yellowstone) založil v roce 1872 republikánský prezident Ulysses Grant. Politikem, který ve Spojených státech prosadil nejvíc národních parků a rezervací (o celkové rozloze zahrnující desetinu území USA), byl Theodore Roosevelt, republikánský prezident (1901–1909) a jeden z největších státníků amerických dějin. V kalifornském národním parku Yosemite navázal přátelství s legendárním přírodovědcem Johnem Muirem, zakladatelem Sierra Clubu, a pod jeho vlivem protlačil opatření na ochranu přírody, často i proti vůli Kongresu. Byl to on, kdo prohlásil: „*Conservation* znamená rozvoj stejně jako

ochranu. Uznávám právo a povinnost naší generace využívat přírodní zdroje naší země, ale neuznávám právo jimi plýtvat, drancovat je nebo okrádat generace, které přijdou po nás.“ A dodával: „Dobrý farmář je ten, který zanechá půdu svým dětem v lepším stavu, než ve kterém ji převzal. Věřím, že totéž platí pro nás jako národ.“ Roosevelt nebyl idealistický snílek. Byl to lovec, úspěšný válečník, otec moderní teorie prosazování národních zájmů i silou. Morálka ochrany přírody u něj souvisela se zajištěním bezpečnosti a národního přežití.

O sedmdesát let později na Roosevelta navázal republikánský prezident Richard Nixon (1969–1974). Ani on nebyl romantik, ale naopak zastánce mocenské reálpolitiky. Na konci bouřlivých šedesátých let sliboval ve volební kampani „zákon a pořádek“ a o „přírodě“ nemluvil, ale když byl po inauguraci konfrontován s problémem (obrovská ropná havárie v kalifornské Santa Barbaře) i s poptávkou veřejnosti, neváhal jednat a prosadil klíčové zákony proti znečišťování vody, půdy a ovzduší. Proces posuzování vlivu investic na životní prostředí, dnes známý jako EIA (*Environmental Impact Assessment*), má původ právě v jeho regulacích. Nixon také podepsal zákon na ochranu ohrožených druhů a založil Agenturu na ochranu životního prostředí (EPA), která dodnes určuje limity pro znečišťující emise a vymáhá a kontroluje plnění zákonů.

Pravicové strany, které se hlásí ke konzervativním hodnotám, nemají důvod bát se slov „udržitelný rozvoj“. Není to sprosté sousloví, jak se někteří u nás mylně domnívají, ale naopak motto, které má činit na praporu konzervativní politiky. Koneckonců, nebála se ho ani britská premiérka Margaret Thatcherová (1979–1990), kterou vidíme jako vzor. V roce 1988 se v projevu v Brightonu věnovala ochraně životního prostředí velmi důkladně. Nejprve přiznala, že „lidstvo až příliš dlouho vycházelo z toho, že příroda, která nás obklopuje, je dar, za který nemusíme platit. Dnes už víme, že to není pravda.“ Pak připomněla, jak se obyvatelé Londýna dřív dusili ve smrtícím smogu, a že to byla právě konzervativní

vláda, která v roce 1956 prosadila zákon o čistotě ovzduší, který problém vyřešil. Thatcherová přislíbila, že její vláda „zásadně omezí spalování uhlí, které způsobuje kyselý déšť a skleníkový efekt“, a jako řešení nabídla „bezpečné využívání jaderné energie“. Projev ukončila slovy: „My konzervativci nejsme jen přáteli Země – jsme také jejími strážci a správci pro generace, které přijdou. Filosofie toryů a věc ochrany životního prostředí jsou ve shodě. Žádná generace nemá Zemi ve vlastnictví. Máme ji jen v nájmu a musíme za ni platit.“

II.

Realitou dneška je, že mezi environmentalisty – a to slovo nemyslím jako nadávku – a mezi pravicí v naší zemi neexistuje příliš produktivní dialog. Vina je na obou stranách.

Začněme nejprve u sebe. Náš problém pramení z příliš exaltovaného liberalismu jako základní identity české pravice po roce 1989. Mluví-li o liberalismu, mám na mysli jeho původní politické i filosofické pojetí, které je založeno na svobodě jednotlivce, přirozeném právu, rovnosti před zákonem, volné soutěži na trhu a omezené roli státu. Nemám tím na mysli „liberalismus“ jako pojem, který se k nám teď šíří ze Západu a označuje politický směr, který slibuje ráj na zemi, vymáhá politickou korektnost a prosazuje „progresivní“ formy společenského života i s nimi spojená skupinová a nároková práva. V tomto případě se jedná o levicový „progresivismus“, který se maskuje „liberalismem“, ač s ním nemá nic společného. Je dobře, že se česká pravice tohoto manévru zatím odmítá účastnit.

Náš důraz na lidskou svobodu a liberalismus v původním smyslu slova byl a je pochopitelný. Zkušenost s totalitním komunismem a přebujelým policejním státem nás naučila vážit si ceny svobody. Naopak konzervativní identita pravice – právě kvůli důsledkům bolševického vykořeňování a devastace všeho tradičního – neměla po roce 1989 na co

Českomoravská vrchovina.

navazovat ani o co se opřít. Platilo to v oblasti hodnotové, ekonomické, společenské a v neposlední řadě i při ochraně přírody, kterou komunistický režim plundroval zvlášť drastickým způsobem.

Díky této zkušenosti máme přirozený sklon nahlížet na politiku jako na prostou dichotomii mezi svobodou jednotlivce na jedné straně a poručením státu a jeho přebujelou byrokracií na straně druhé. Ano – svoboda znamená možnost využívat přírodní zdroje k dosažení finančního zisku. Podnikání a zisk nejsou nadávky, ale naopak životodárný zdroj investic a národního bohatství. Je naším životním zájmem vytvářet dobré podmínky pro soukromé vlastnictví a podnikání, protože moloch státu je nemůže nahradit. Dobře z vlastní zkušenosti víme, že ocitne-li se podnikání v rukou státu, nemusí se už zodpovídat žádné suverénní moci, která by omezovala jeho predátorské choutky. Největší škody na životním prostředí napáchalo právě státní podnikání v sovětském Rusku, komunistické Číně a také v bývalém Československu. S důsledky šílených a mnohde realizovaných plánů na obracení řek, přemisťování populací, násilné kolektivizace zemědělství i industrializace bez demokratické kontroly se tyto společnosti potýkají dodnes.

To ale neznamená, že svobodné podnikání nepotřebuje vládu práva, které je v zájmu uchování statků pro budoucí generace přiměřeně omezuje. A že nemáme – tržně konformními nástroji – poptávku po některých surovinách regulovat a výrobce a spotřebitele motivovat k tomu, aby sledovali cestu úspor, rozumné spotřeby a ochrany životního prostředí. Není nutné objevovat něco nového, stačí se rozhlížet ve světě kolem nás. Národní parky i tažení proti igelitkám v USA, dekarbonizace a vědecké inovace v Británii, nakládání s komunálním odpadem a decentralizace energetiky v Německu, čištění vod a ozeleňování měst v Dánsku, čisté vytápění a energeticky úsporné bydlení ve Švédsku nebo územní a krajinné plánování ve Švýcarsku či ve Francii pro nás mohou a mají být inspirací. Příklady ze zahraničí ukazují, že kapitalismus a svobodný trh mohou fungovat v rovnováze s nároky na zdravé životní prostředí daleko lépe než autoritativní a nedemokratické režimy. Jeden příklad za všechny: do Evropy se dnes vracejí i velké šelmy jako vlk, rys nebo medvěd, ač tu byly před staletími vyhubeny, zatímco jejich příbuzní jako lev nebo tygr bojují v Africe a Asii o přežití.

Pro důkaz, jak demokracie a kapitalismus mohou životnímu prostředí prospívat, nemusíme chodit do zahraničí. Stačí se podívat na to, kolik pozitivních výsledků máme doma. Odsiřování elektráren eliminovalo kyselé deště, kvalita ovzduší i povrchových vod je dnes v daleko lepším stavu než před třiceti lety. V recyklaci odpadů můžeme sloužit za vzor. Do naší volné přírody se vrátili vlk i rys, orli i jeřábi a my hledáme cesty ke koexistenci a managementu jejich ochrany tak, abychom dědictví uchránili pro další generace.

Námi dosažené výsledky nacházely uznání i v zahraničí. Univerzity Yale a Columbia, ve spolupráci se Světovým ekonomickým fórem v Davosu, zveřejňují každé dva roky tzv. *Environmental Performance Index* (EPI), který na základě rozličných kritérií hodnotí, jak si která země vede při zlepšování kvality životního prostředí. Česko se v letech 2006–2014 pravidelně umísťovalo v první dvacítce zemí světa, v roce 2006 bylo dokonce čtvrté a v roce 2014 páté na světě. V posledních letech ale nastal pád. V roce 2018 jsme dokonce vypadli z první třicítky. Jako by nám začal ujíždět pomyslný vlak.

Jednoduše řečeno: úkolem pro českou pravici je oživit konzervativní část naší identity. Dnes – na rozdíl od situace před třiceti lety – je na co navažovat, a to jak při obraně svobody, která je ohrožována bujením státu a zbytečných regulací, tak při ochraně tradic a přírody kolem nás, které jsou ohrožovány neméně měrou. Jednou ze strany inženýrů progresivní levice, jindy naopak těmi, kdo sledují rychlý a osobní prospěch bez ohledu na dlouhodobé následky. Zkrátka je na čase dichotomii mezi liberalismem a konzervatismem překonat.

III.

Problém je ale i na druhé straně. Na straně zelených ideologů a aktivistů, a to nejen v Česku, ale daleko větší měrou na západ od nás.

Naše liberální i konzervativní přesvědčení se právem bouří, je-li konfrontováno s dnešním globálním alarmismem a snahou o sociální a ekonomické inženýrství, tentokrát nikoli v rudém, ale v zeleném balení. Nejvíce je to patrné v diskusi o klimatických změnách. Recentní a globální změny klimatu jsou reálné a vliv člověka na ně je evidentní. Zároveň ale každý geolog a geofyzik ví, že se klima na Zemi výrazně měnilo i v dobách, kdy byl vliv člověka nulový nebo marginální, a že tyto změny měly jiné příčiny než skleníkový efekt.

Naše přesvědčení se bouří ještě víc, slyšíme-li aktivisty z *Fridays for Future* a *Extinction Rebellion* skandovat, že cílem není jen změna klimatu, ale i systému, a vidíme-li, jak demokraté tlaku ustupují, místo aby se proti němu vymezili coby útoky na lidskou svobodu. „Boj“ za klima, jak se módně říká, proto nám, kteří si pamatujeme lekce z komunistické eschatologie, připomíná buď válku vedenou ve stylu Lenina, anebo jakési pseudonáboženství v sekularizovaném západním světě. Připomíná pověstnou metaforu melounu: na povrchu sice zelený, ale uvnitř rudá krev. Místo abychom volili cestu racionální adaptace na permanentně se měnící životní podmínky na Zemi, jsme nuceni přijímat drakonická opatření, která jsou extrémně nákladná, a přitom vůbec nevíme, do jaké míry budou účinná.

Evropské instituce, zejména Evropský parlament, nyní ve zrychlených procedurách a bez důkladných diskusí prosazují legislativní opatření se zásadními ekonomickými a sociálními dopady, aniž by byly vypracovány seriózní dopadové studie. Reálně tak hrozí, že tato opatření – byť ušlechtilé míněná – povedou ke zbídačení lidí, zejména těch chudších, a k eskalaci mezigeneračních konfliktů ve společnosti. Navíc v důsledku jejich kolaterálních dopadů hrozí, že životní prostředí nejen nezlepší, ale ještě zhorší. Pro příklady nemusíme chodit daleko. Před patnácti lety státy EU – v zájmu omezení spotřeby ropy – prosadily a dotacemi podpořily využívání biopaliv v dopravě. Výsledky

vidíme všichni. Řepkové a kukuřičné monokultury v mírném pásmu a s nimi spojená chemizace zemědělství způsobují dramatický úbytek hmyzu a drobného ptactva. V tropech jsou následky ještě horší. Mýcení pralesů a jejich nahrazování plantážemi palmy olejné má za následek vymírání orangutanů a dalších živočišných druhů. Podobně i dnešní jednostranná sázka na elektromobilitu jako spásné řešení pro dopravu nebere v úvahu, z čeho se elektřina i baterie budou vyrábět ani za jakou cenu se budou baterie likvidovat.

Mladá švédská aktivistka Greta Thunbergová radí politikům, aby naslouchali vědcům. Jenže i tady funguje dvojí metr. Zeleným a progresivním ideologům přijdou vědci vhod, když se shodnou na klimatických modelech, ale když svým výzkumem prokážou vhodnost geneticky modifikovaných organismů (GMO) coby cesty, jak uživit obyvatelstvo na Zemi, aniž by to vedlo k dalším záborům půdy, tak stejní lidé, věrní svému ideologickému přesvědčení, vědecké závěry razantně odmítají. Média navíc poznatky vědců často překrucují a záměrně je dramatizují. A pak je tu ještě jeden problém – i věda musí z něčeho žít. Dominantně žije z grantů, a ty často vypisují instituce, které řídí politici. Módní a politická poptávka pak může snadno determinovat nabídku.

S tím souvisí i problém tzv. zeleného byznysu. Nemám teď na mysli extrémní případy ekovyděračství, kdy někteří rádoby ekologové pod pláštěm ochrany životního prostředí (známý je třeba případ Lubomíra Studničky v severních Čechách) nezákonně vydírali investory v procesu EIA. Nemám na mysli ani případy tzv. *greenwashingu*, kdy se firmy reklamně zaštiťují ekologickými standardy, aniž by jejich výrobky měly reálný efekt. Mám na mysli standardní, dnes velmi rozšířený lobbying průkopníků zeleného podnikání. V Bruselu, centru evropské normotvorby, se to jimi jen hemží a jejich vliv na utváření legislativy je ohromný. Zelenou regulaci, která může mít smysl, pokud zachová možnost volby a konkurenční prostředí

na trhu, totiž zásadně ovlivňují směrem k exkluzivním řešením. Příkladem budiž nedávné vyloučení jaderné energetiky z čistých bezemisních zdrojů v taxonomii udržitelných financí. V pozadí je nejen hysterie v některých členských státech (Německo, Rakousko), ale také vliv výrobců baterií a větrných i solárních elektráren.

IV.

Klasikova otázka zní: Co dělat? Co dělat v průmyslové zemi, jejíž energetika je historicky postavena na spotřebě fosilních paliv, a je tudíž v úsilí o dekarbonizaci znevýhodněna? Co dělat v zemi, která díky poloze na „střeše Evropy“ nemá velké zásoby vody a trpí suchem? Co dělat v zemi, kde lesní smrkové monokultury, které pohlcovaly část uhlíkových emisí, umírají v důsledku sucha a přemnoženého kůrovce?

Stručná odpověď zní: musíme obrátit handicap v příležitost, jak zlepšit kvalitu našeho života, jak ochránit přírodu kolem nás i jak posílit naši bezpečnost.

V energetice doba uhelná skončila, zásoby v Evropě docházejí. Pokud jde o ropu a plyn, jsme závislí na dovozu. Sázka na plyn znamená prohloubení závislosti na Rusku. Vodních toků je málo, osázet celou zemi biomasou nemůžeme, vítr a slunce jsou nestabilní. Zbývají tedy racionální úspory, decentralizace pro menší spotřebitele (solární panely na střeších a baterie uvnitř domů), a především víc energie z jádra – aspoň do doby, než lidstvo najde alternativu.

V dopravě jsme klíčovou tranzitní zemí uprostřed Evropy. Jde o to mít vyvážený mix, který nebude omezovat lidskou svobodu, ale vezme ohled na životní prostředí. Elektromobilita má smysl ve městech, v hromadné dopravě, ve službách. V nákladní i osobní dopravě na velké vzdálenosti je třeba víc výkonů přesouvat na železnice. Tady se bohužel u nás neudělalo skoro nic. Odstrašujícím

příkladem je fakt, že nejrychlejší vlakové spojení mezi Berlínem a Vídní teď nevede přes Prahu, ale přes Mnichov.

Jako průmyslová, hustě zalidněná země potřebujeme vzít vážně transformaci k oběhovému hospodářství. Tuny plastů, které směřují k likvidaci do zahraničí, nejsou řešení, protože Čína je už brzy přestane odebírat, a spalování není všespásné. Naším vzorem by neměla být extatická a ukřižovaná Greta, ale nizozemský mladík Boyan Slat, který pracně hledá způsob, jak vyčistit oceány od plastové pohromy.

V zemědělství, lesnictví a v utváření krajiny musíme lépe hospodařit s vodou a půdou. Znamená to šetrněji zacházet s chemickými produkty a antibiotiky, provádět pozemkové úpravy, vodu více zadržovat v krajině v menším i větším měřítku, chránit biodiverzitu a lesy udržovat v pestřejší druhové skladbě. Velký dluh máme v ozeleňování měst, která se v létě stávají tepelnými ostrovy, v nichž je bez energeticky náročné klimatizace obtížné spát i pracovat. Neměli bychom se bránit vědě a inovacím, jako je genetická modifikace plodin. Intenzivnější hospodaření na vymezených plochách může uvolnit jiné plochy přirozenému vývoji, třeba i ve formě divočiny, jakkoli to v podmínkách kulturní krajiny střední Evropy může znít divoce.

Je zřejmé, že všechny tyto změny nebudou zadarmo. Evropská unie v prosinci 2019 jednohlasně (s částečnou výjimkou Polska) schválila tzv. Zelený úděl (*Green Deal*), rámcový program, jehož hlavním cílem je dosáhnout uhlíkové neutrality do roku 2050. V červenci 2020 pak Evropská rada jednomyslně schválila sedmiletý rozpočet EU i program financování Zeleného údělu formou dluhopisové půjčky. Český premiér, přestože se netajil výhradami, vše odsouhlasil. Návazné legislativní kroky budou přijímány většinovým rozhodováním, takže možnost je výrazně modifikovat se zmenšuje. Proti mnoha opatřením má výhrady i autor těchto řádek. Nicméně faktem je, že Zelený úděl i jeho financování jsou pro Česko nyní závazné. Úkolem pro

budoucnost je proto využít finančních prostředků (pro ČR to je téměř jeden bilion Kč v příštích sedmi letech) k tomu, abychom výše zmíněný handicap obrátili ve výhodu. Zelený úděl je proto třeba uchopit nikoli jako hrozbu, ale jako příležitost. Vyjednaná flexibilita při čerpání nám umožní zvolit si priority. Je to šance, jak vyčistit a modernizovat regiony, jejichž životní prostředí bylo nejvíc postiženo industrializací (severozápadní Čechy, severní Morava a Slezsko). Je to i šance, jak pomoci Praze, která si jinak díky nadprůměrné životní úrovni na peníze ze strukturálních fondů nesáhne.

♦♦♦

Podstata zelené konzervativní politiky je jednoduchá. Shrnuje ji biblické motto v úvodu. Jejím posláním není ani stavět člověka proti přírodě, ani básnit o „Matce Zemi“ a přisuzovat jí i přírodě výjimečná, lidská práva, ani šířit pesimismus a apokalyptické pseudonáboženství, které zavrhuje lidskou civilizaci a odsuzuje člověka. Žijeme v éře antropocénu, v éře člověka. Jako konzervativci i liberálové jsme přesvědčení, že člověk je schopen si s výzvami budoucnosti poradit. Náš program stojí na třech hodnotových pilířích. Za prvé víme, že Zemi a její zdroje máme jen ve správě a musíme se k nim chovat s péčí odpovědného hospodáře. Za druhé věříme, že lidská svoboda a ekonomický rozvoj nejsou s přírodou v rozporu, ale k jejímu prospěchu. Tato víra totiž obsahuje i emoční složku. Nejen úctu, ale i lásku k přírodě. Máme přírodu rádi, a proto ji nebudeme ničit. ■

Alexandr Vondra (1961),
poslanec Evropského parlamentu, místopředseda ODS.

Zelený a bezpečný úděl

Václav Bartuška

Nabíjení elektromobilů . Foto: 123rf.com.

Máme před sebou jednoduchou volbu: můžeme evropský *Green Deal* (Zelený úděl) šmahem odmítnout. Říct, že se celá Evropa zbláznila a žene se do hrobu. Možná někomu dá takový postoj na chvíli pocit zadostiučinění. Ale je to cesta do izolace a nedůležitosti. S tím, že nakonec stejně všechna příslušná rozhodnutí akceptujeme – jen bez podílu na jejich definování. Anebo můžeme říct, že jsme připraveni jít stejnou cestou jako naši evropští partneři. A že máme – stejně jako oni – zájem na společném úspěchu *Zeleného údělu*. Právě proto nám záleží na tom, jak se EU vyrovná s trojicí bezpečnostních a geopolitických výzev stojících před námi: technologie, suroviny a ztráta příjmů současných exportérů.

I. Technologie

Přechod na energetiku bez fosilních paliv je jedním z největších technologických skoků v dějinách lidstva. Změní naši společnost i nás samotné, naše chování, očekávání, zvyky. Stojí za připomenutí, jak moc redefinovaly lidskou pospolitost předchozí dvě energetické transformace. Nazvěme je *uhelná* a *ropná*.

Ta první, *uhelná*, začala v Anglii v 18. století s vynálezem parního stroje; přinesla průmyslovou revoluci, masovou výrobu, obrovský nárůst bohatství a moci Západu, vznik silné střední vrstvy. Jejím symbolem se stal vlak: můžete se rychle a pohodlně dostat leckam, pokud se přizpůsobíte

jízdnímu řádu železniční společnosti. Éra uhlí byla érou kolektivu.

Druhá energetická proměna, *ropná*, začala sice v Evropě na konci 19. století, ovšem dominující roli v ní sehrály Spojené státy. S ní přišla ještě vyšší výkonnost ekonomiky, ale především do té doby nevídaná míra svobody jednotlivce. Symbolem budiž auto: můžete jet, kam chcete, kdy chcete, nemusíte se na nikoho vázat. Éra ropy byla z tohoto pohledu naprosto ojedinělou epochou v dějinách lidstva.

Proto je důležité, abychom právě nyní, kdy začínáme s třetí transformací (říkejme jí pracovní *bezuhlíková*), jasně určili, co chceme, a čeho se naopak odmítáme vzdát. Je nejvyšší čas: změny už jsou tady.

Soukromí a bezpečí

V září 2017 mířil k pobřeží USA hurikán Irma a guvernér státu Florida nařídil rozsáhlou evakuaci; miliony lidí se daly na útěk před nebezpečím. Miliardář Elon Musk tehdy učinil gesto: zvýšil dojezd automobilů značky Tesla. Výhradně ve státě Florida a jen na týden.¹ Málokdo si toho všiml – veřejnost více zajímaly záběry odnesených střech. To, že bohatý z Los Angeles může na dálku ovlivnit, zda auto z Miami dojede do bezpečí či nikoli, bylo pro masová média příliš složité.

My bychom ale neměli tento příběh přehlédnout. Tesla do levnějších modelů (X 60 a S 60) dala stejné baterie jako do dražších aut, softwarem však omezila jejich výkon na 80 %. Během nouzového stavu software firmy Tesla přesně věděl, která auta jsou na Floridě, kde se nacházejí, kam míří. A Velký bratr jim dovolil dojet o 30 až 40 mil dál.

Pro Evropu se zde skrývá závažné varování: zavádíme řadu technologií, jejichž tvůrci (a zdrojové kódy) se nacházejí za hranicemi EU. Zatím se souboj o naše soukromí a bezpečí odehrává především v oblasti telekomunikací a přenosu dat. S rostoucí

digitalizací se nám však ani v energetice nevyhne podobný spor jako dnes okolo 5G. Nebude pouze s Čínou, ale i se Spojenými státy.

Zaostávající EU

Evropská unie se ráda vidí jako nejvyspělejší část světa a vzor pro ostatní: vedeme planetu k lepším zítřkům. Naše klimatická politika stojí na přesvědčení, že byt' dnes EU vypouští méně než desetinu globální produkce CO₂, ostatní emitenti (Čína, USA, Rusko, Indie...) nás budou následovat. Odvážná teze, zatím nepotvrzená realitou. USA vystoupily z Pařížské dohody, Čína si vytkla jasný cíl růstu životní úrovně (bez ohledu na CO₂), podobně uvažuje většina zemí světa: nejprve se staňme bohatými, pak budeme řešit ostatní. Těžko jim to vyčítat – Evropa prošla stejnou cestou, jen o něco dříve.

Riziko, že EU drasticky omezí svou konkurenceschopnost, aniž by tak učinili ostatní, je základní slabinou *Zeleného údělu*. Evropané s chutí říkají ostatním, jak mají žít; z výšin bohatého sociálního státu se příjemně káže. Nejsem si však jist, že jsme všichni ochotni se pro dobro planety vzdát své životní úrovně. Rozpor mezi elitou, která přijala *climate change* jako životní výzvu, a řadovými občany, kteří mají přizemnější starosti, existuje – stačí připomenout francouzské *gilets jaunes*. Protest *žlutých vest* směřoval proti zdražení benzínu o pár procent; těžko odhadnout, jak zareaguje společnost zchudlá třeba o třetinu.

O tomto aspektu se už alespoň mluví. O zaostávání EU ve vědě a výzkumu (a stále více i ve výrobě) bohužel ne. Přitom dnešní *Zelený úděl* stojí na technologiích, které vyvine Amerika a vyrobí Čína.

Tohle musíme změnit. Víra v přátelskou, propojenou planetu, kde státy nemají důvod se bát jeden druhého, nepřežije Covid-19. Reakce na nákazu byla drsná napříč světem. Zjištění, že už nejsme schopni vyrábět dostatečně rychle něco tak

jednoduchého, jako jsou roušky, překvapilo mnohé vlády. Čekání na dodávky z Číny bylo potupné.

A teď si představte, že je rok 2040: razantně jsme přestavěli evropskou energetiku, která nyní stojí na softwaru (made in U.S.A.), umělé inteligenci (made in U.S.A. nebo made in China) a na přenosu dat (made in China). Česká vláda nepozná, že jste si doma zapnuli varnou konvici, ale soudruzi vzdálení 7 450 kilometrů ano. O tom, zda vaše elektrické auto vůbec pojede, jak daleko a jakou rychlostí, nerozhodnete vy, ale inženýr v Silicon Valley nebo v Šanghaji (podle toho, jakou značku si koupíte). Svoboda volby? Volte tak, jak si přeje dodavatel technologií, a nebudete mít problém.

Hodně dnes v EU hovoříme o nutnosti získat strategickou nezávislost; debata se vede ponejvíce o chybějících vojenských kapacitách. Jsou důležité, avšak stále větší roli v uchování suverenity hraje věda a výzkum. Projděte si žebříčky největších světových univerzit: v první desítce jsou pouze americké a britské školy.² Evropská unie má první školu (mnichovskou LMU) na 32. místě.

Není toho málo, co musíme udělat: více podporovat evropské školy, evropské výrobce, evropské know-how. Upravit naše vlastní pravidla tam, kde nám svazují ruce. Amerika a Čína nemají problém vybudovat a podporovat své šampióny; my ano.

Řízení spotřeby

Páteří bezuhlíkové energetiky jsou obnovitelné zdroje (OZE), především fotovoltaika a větrné elektrárny. Mají řadu výhod a jeden zásadní problém: nepředvídatelnost. Dokud nebude k dispozici skladování energie, nemůžou se OZE stát páteří současného energetického systému – je mnoho provozů, od skláren po nemocnice, které potřebují elektřinu stále, ať svítí a fouká nebo ne.

Existuje však řešení. Posledních sto let balancujeme energetickou soustavu tím, že řídíme výrobu – zapínáme a vypínáme elektrárny

(především vodní, plynové a uhelné) podle toho, jak roste či klesá denní spotřeba. Lze však také problém otočit: pokud jsou zdroje neřiditelné, zkusme řídit spotřebu.

Může to mít mnoho podob. Na jednom pólu jsou modely čistě tržní: vaše lednička nepotřebuje elektřinu čtyřiaadvacet hodin denně, reálně jí stačí přísun proudu několik desítek minut v průběhu dne. Podobných spotřebičů mají lidé doma víc – třeba laptop, který může střídavě běžet na baterku a proud ze sítě. Pokud se ve velkém ujmou elektrická auta, budou v průměrné domácnosti kilowatthodiny spotřeby, která může být odložena či rozložena dle momentální situace na síti (přeloženo do češtiny: zda bude právě v té chvíli svítit a foukat, nebo bude tma a bezvětrí). Nová energetická legislativa předpokládá vznik *agregátorů*, obchodníků, kteří si pronajmou volné kapacity od spotřebitelů a budou je nabízet k balancování přenosové soustavy a distribučních sítí. Může z toho být výhodný obchod pro všechny zúčastněné: v červnu 2019 v Německu platily přenosové soustavy ve špičkách přes 30 000 eur za jednu megawatthodinu vyrovnávacího výkonu (hrozilo, že se kvůli výkyvům OZE rozpadne síť). Vaše lednička vám nejspíš vydělá jen pár haléřů měsíčně, ale pro velkoodběratele může být aktivní vstup na trh s elektřinou velmi zajímavý: velké nákupní centrum má spotřebu jako okresní město.

Podobně flexibilní je zatím asi desetina celkové spotřeby, například klimatizace obchodního domu či chladicí boxy v supermarketu. Podíl těchto „odložitelných spotřebitelů“ se výrazně zvýší v případě úspěchu elektroaut, ale stále to nebude ani čtvrtina celku. Proto vznikl i druhý pól uvažování o řízení spotřebě: direktivní. Myšlenka seřadit odběratele do kategorií není nová, pracuje s ní každý nouzový plán. (Například: nemocnice – kategorie 1, nevypnutelná; obytné domy – kategorie 2, lze omezit; školy – kategorie 3, první na řadě.) Zatím šlo vždy o mimořádná opatření, ne základní koncept. *Brownout*, postupné vypínání skupin zákazníků, je znakem rozvojových zemí, nikoli vyspělého světa.

S prudkým nárůstem OZE však tento druh řízení spotřeby – de facto podřízení zákazníků možnostem dodavatelů – může být jedinou možností, jak předejít *blackoutu*, kolapsu sítě.

Stručně řečeno, čekáme na baterky.

Baterie

Skládování energie promění energetiku do základů: žádný jiný zdroj nezvládne konkurovat OZE. Uchovat teplo letních dnů do zimy, světlo dne do noci, elektřinu z hodin silného větru do bezvětří – to bude skutečná revoluce.

Zatím máme úspěchy s akumulací elektřiny v menších objemech, wathodinách: baterie do laptopů a mobilů dnes vydrží násobky toho co před deseti lety. Ale megawatthodiny jsou problém: v této chvíli existuje na čtyřicet základních směrů výzkumu, od chemických baterií přes tavené soli, vodík až po setrvačníky. Dosud však umíme spolehlivě a levně ukládat proud jen v přečerpávacích vodních elektrárnách.

Vzhledem k tomu, že jsme svou prosperitu i mezinárodní prestiž vsadili na *Zelený úděl*, potřebujeme úspěch v oblasti baterií. Rozdrobenost evropské vědy a výzkumu však znamená, že průlom ve skládování elektřiny nejspíš přijde z USA, kde sídlí krom špičkových univerzit také sedmnáct národních laboratoří.³ V Evropské unii nemáme nic srovnatelného; snažíme se vytvořit síť špičkových pracovišť (například ELI Beamlines v Dolních Břežanech), ale náskok Ameriky v oblasti vědy je obrovský. Stačí si přečíst kolonku „Affiliation at the time of the award“ na seznamu současných nositelů Nobelovy ceny za fyziku.⁴

Ten, kdo vyvine řešení pro baterie, určí nejen technologii budoucnosti, ale i suroviny, o které bude svět bojovat ve 21. století. Respektive, už o ně bojuje, jen si toho nevnímáme. Pokud jste ještě neslyšeli o *Great African War*, možná vás zaujme příští kapitola.

II. Suroviny

Když se řekne „energetika“ a „suroviny“, většinu lidí napadne ropa a zemní plyn. Hovoří se o nich nejčastěji, přinášejí těžbařům obrovské peníze i politický vliv. Jedním z hlavních argumentů, proč přejít na obnovitelné zdroje, bývá odbourání závislosti na producentských zemích. To je bohužel zatím pravda jen napůl: ano, zbavíme se Saúdské Arábie a Ruska. Ale i nové technologie se musejí z něčeho vyrobit. Podívejme se na dva příklady: kobalt a kovy vzácných zemin.

Kobalt: Kongo místo Perského zálivu?

Většina dnešních baterií – od mobilů přes elektrická auta po Tesla Megapack – používá lithium-iontovou technologii (Li-Ion). Lithium se na Zemi nachází v řadě lokalit (svůj krátký „lithiový sen“ prožívala i Česká republika před volbami v roce 2017) a zatím na něj žádný stát nemá monopol. K výrobě Li-Ion akumulátorů se však používá ještě kobalt (Co). Celých 72 % světové produkce kobaltu (2019) pochází z jediné země: Demokratické republiky Kongo (dříve Zair, hlavní město Kinshasa; někdy se plete se sousední Republikou Kongo, hlavní město Brazzaville). Bez kobaltu se neobejdou naše počítače ani mobily, ovšem s elektromobilitou přichází kvalitativně nový stupeň závislosti. Klidně přesedlejme z benzínových aut do elektroaut. Jen bychom měli vědět o třech souvisejících věcech: válce, dětské práci a vlivu Číny.

Kobalt a válka

V českém prostředí je Afrika mentálně nejvzdálenější světadíl. Víme víc o Novém Zélandu (točil se tam *Pán prstenů*) než o většině afrických států. Možná nás nová energetika přiměje, abychom se o kontinent, kde žije 1,3 miliardy lidí, více zajímali.

Demokratická republika Kongo má mnoho vzácných nerostů, slabou centrální vládu a řadu vyzbrojených sousedů. Tento smrtící mix přinesl nedávno dvě velké války, kterým se ve světě přezdívá *Africa's First World War* (První světová válka Afriky, 1996–1997) a *Great African War* (Velká africká válka, 1998–2003); historici jim neutrálně říkají *First Congo War* a *Second Congo War*, přičemž ta druhá byla nejkrvavějším konfliktem na naší planetě od roku 1945: zemřelo odhadem 5,4 milionu lidí. Vojensky se zapojilo jedenáct afrických států, politicky více než dvacet, od Libye po Jihoafrickou republiku. Důvodů k válce bylo mnoho, vedle politických i finanční: diamanty, zlato, koltan – a kobalt.

Až příště uvidíte nějakou celebrity, jak mává plakátem „No blood for oil“ a pak nasedá do svého ekologického elektroauta, můžete mu/jí zkusit vysvětlit, kolik krve se skrývá v každé baterii.

Kobalt a dětská práce

Málokdo má o sobě tak vysoké mínění jako noví giganti internetového věku. Od „Don't be evil“, oficiálního motta firmy Google, po věty typu „Měníme svět k lepšímu“ by člověk nenašel větší zástup apoštolů dobra. Proto žaloba, podaná v roce 2019 proti „firmám benefitujícím z dětské práce v DR Kongo“, vyvolala rozruch. Byla podána americkou charitou jménem čtrnácti rodin z Konga, jejichž děti zemřely v nelidských podmínkách kobaltových dolů.⁵ Žalovala pětici společností: Tesla, Apple, Alphabet (mateřská firma Google), Dell a Microsoft. Výsledek případného soudu lze těžko předvídat: bohaté firmy mívají peníze na dobré advokáty a schopné manipulátory veřejného mínění.

Základní fakta jsou přitom obecně známá, potvrzená mezinárodními organizacemi. Dle OSN třetinu těžby kobaltu v DR Kongo obstarávají děti. Jednoduchá matematika: jestliže 72 % kobaltu na světě pochází z DR Kongo a třetinu z toho zajišťují děti, tvoří „dětmi vytěžený kobalt“ přesně 24 % globální produkce.

Je správné, kolik kampaní a bojkotů už bylo proti dětské práci třeba v textilním odvětví (Gap, Zara), ve výrobě sportovní obuvi (Nike) nebo kávy (Nespresso, Starbucks). Kampaň proti společnostem Google, Tesla či Apple možná jednou také přijde. Zatím však mají moc dobré právníky. A my ostatní máme selektivní svědomí.

Kobalt a Čína

Ještě jedno zajímavé číslo: 66 % světové produkce kobaltu bylo rafinováno v čínských závodech (jak v samotné Číně, tak v podnicích postavených Čínou v Africe). Naši odpůrci elektroaut se obvykle zaměřují na technické limity *nové mobility* – kolik přípojek by se muselo postavit, kolik kabelů nově natáhnout, s jak vysokým napětím atd., atp. S těmito argumenty můžete uspět v debatě na ČVUT, ale v Bruselu prohrajete, ještě než vstoupíte do dveří. Přidejte geopolitický rozměr, a v Berlíně i Paříži budou pozorně naslouchat; právě o této nové závislosti teď velmi přemýšlejí.

Vidíme totiž reálné dopady našich rozhodnutí z doby před deseti, dvaceti lety. Evropa začínala debatu o elektroautech – a Čína už skupovala kobaltové doly. Čínskému vedení lze jen závidět schopnost dlouhodobého plánování a především kapacitu plány uskutečnit. Ještě výrazněji se to projevilo u následující skupiny prvků.

Kovy vzácných zemin

„Čína nyní kontroluje dodávky všech šestnácti[*sic!*] strategicky potřebných kovů vzácných zemin. Celých 96 % světové těžby těchto kovů pochází z Číny... Čína používá svůj monopol jako ekonomickou a strategickou zbraň.“ Tento článek ve *Wall Street Journal*⁶ z dubna 2019 dobře vystihuje překvapení, jež v posledních letech zavládlo ve Washingtonu a Bruselu. Přitom rozhodně nejde ze strany Pekingu o nějaký lstivý úskok: jen třicet

let cílevědomé práce a trpělivého využívání našich vlastních omezení. Nikdo nám nepřikázal, abychom přestali těžit; zakázali jsme si to sami.

Změť písmenek

Vyjmenovávat kovy vzácných zemin je zaručený způsob, jak uspat publikum: skandium (Sc), yttrium (Y) a patnáct lanthanoidů (La, Ce, Pr, Nd, Pm, Sm, Eu, Gd, Tb, Dy, Ho, Er, Tm, Yb a Lu).⁷ Jakmile však zmíníte, k čemu všemu jsou potřebné, posluchači ožijí: bez kovů vzácných zemin nelze vyrobit lasery, baterie, prakticky žádnou elektroniku, ale ani vysoce kvalitní ocel či sonary; používají se v přenosných rentgenech, v palivových článcích jaderných elektráren i při léčbě rakoviny.

Nevýhodou těchto prvků je těžba náročná na životní prostředí. (Louhují se z hornin pomocí silných kyselin.) Máme rádi internet a počítače a telefony, ale nechceme u sebe doma poškozenou přírodu – ať si ji ničí někde jinde. Tato logika (málokdy vyslovená otevřeně, pochopitelně) vedla k ukončení těžby kovů vzácných zemin v USA, Evropě a dalších zemích. Současné se rozšiřovaly doly v oblasti Bajan Obo v čínské provincii Vnitřní Mongolsko, odkud dnes pochází většina světové produkce.

S dominancí přišla chuť ukázat svaly: první čínské embargo na vývoz těchto surovin postihlo Japonsko, následovala Jižní Korea. Kovy vzácných zemin se staly velmi důležitým nástrojem tlaku v čínsko-americkém obchodním sporu (2017 – dosud). Není důvod doufat, že Čína nepoužije stejný nástroj také proti Evropě, bude-li třeba.

Ekologie a bezpečnost

Evropský narativ okolo obnovitelných zdrojů nezná negativa: OZE mají pouze pozitivní dopady. Jsou šetrné k přírodě, neprodukují CO₂, zbavují nás závislosti na dovážené ropě a zemním plynu. Dát tomuto růžovému pohledu kus reálného základu je našim úkolem: srozumitelně vysvětlovat, jaké dopady mají naše

politická rozhodnutí. Nikdo z nás – ani ti nejzelenější ze Zelených – nechce žít pod nadvládou Pekingu.

Byl jsem aktivním účastníkem toho, jak bezpečnostní aspekt změnil postoj Evropské unie k Rusku: v roce 2006 zněla ze západních metropolí unisono věta „Rusko je spolehlivý dodavatel energetických surovin“; Polák, Litevec nebo Čech mohli jen nevěřičně kroutit hlavou. Bylo zapotřebí několika složitých období (především plynové krize 2009), aby se tento narativ změnil. Díky energetické bezpečnosti, diverzifikaci zdrojů a přepravních cest jsme Rusku (ale i ostatním dodavatelům: Alžírsku, Norsku, Libyi, zemím Perského zálivu) sebrali nejsilnější politický nástroj. Naplno se to projevilo loni: po bezmála třicet let, od rozpadu Sovětského svazu v roce 1991, existovaly obavy, že by Rusko mohlo „přitáhnout kohoutky“. Nakonec se tak opravdu stalo, v dubnu 2019. Nebyli to však Rusové, kdo zavřel ropovody, ale my – protože v ruské ropě bylo příliš vysoké procento špíny.

Stejný přístup musíme mít k OZE. Ne blokovat jejich rozšiřování, ale podporovat ty směry, které diverzifikují dodavatele surovin a technologií.

III. Ztráta příjmů současných exportérů

S masivní proměnou evropské energetiky souvisí ještě jeden aspekt, zmiňovaný zatím jen velmi cudně: Co mají dělat země, které dnes žijí z exportu ropy a zemního plynu? Obvyklá odpověď z EU zní: „Diverzifikujte svoji ekonomiku, zbavte se závislosti na příjmech z fosilních paliv.“ Skvělá rada; zní chytře v zasedačce v Praze či Kodani, najdete ji v usneseních Evropského parlamentu i doporučeních Komise EU.

Ignoruje však rozměr problému: řada států pokrývá z prodeje ropy a plynu více než polovinu rozpočtu. Platí smutné pravidlo: čím větší podíl ropy/plynu na příjmech eráru, tím vyšší pravděpodobnost nestability a války. První dvacítká „ropných rentiérů“ vypadá takto:⁸

1. Irák	11. Saúdská Arábie
2. Libye	12. Omán
3. Venezuela	13. Rusko
4. Alžírsko	14. Kazachstán
5. Brunej	15. Írán
6. Jižní Súdán	16. Kolumbie
7. Kuvajt	17. Norsko
8. Ázerbajdžán	18. SAE
9. Katar	19. Bahrajn
10. Nigérie	20. Bolívie

Až po Saúdskou Arábii jde o státy, které mají z ropy/plynu více než 85 procent příjmů; ty za nimi o něco méně (Rusko „jen“ 75 %), ale stále vysoko přes polovinu. Říkat těmto zemím „diverzifikujte ekonomiku“ je snadné; nás by však mělo především zajímat, co se stane s těmi, které to nestihnou (ať už z lenosti, neschopnosti či kvůli občanské válce). Většina z nich bohužel není podobná Norsku, s jeho stabilní demokracií, nezkorumpovanou elitou a schopností ukládat dnešní zisky do fondu pro příští generace.

Žádná země v dějinách se nevyrovnala s propadem životní úrovně bezbolestně; mnohdy po zhroucení ekonomiky přichází i zhroucení státu. Evropskou unii obepíná pás zemí, pro něž je *Green Deal* zásadní bezpečnostní hrozbou. Od Alžírska a Libye přes země Perského zálivu po Rusko, Ázerbajdžán a Kazachstán, tohle všechno jsou naši sousedé, jejichž domácí problémy se mohou velmi rychle přenést k nám. Příroda umí být ironická: ze zmíněné dvacítky států má Čína ve svém okolí jen maličkou Brunej, s níž si věru nemusí lámat hlavu; na USA a jejich nevyhlášenou sféru vlivu připadají tři latinskoamerické země (Venezuela, Kolumbie, Bolívie). Problém má především Evropská unie; zatím mentální. Jsme tak zvyklí na konsenzus a hledání společného zájmu, že vidíme všechna naše rozhodnutí jako *win-win*: samí vítězové, žádní poražení. *Zelený úděl* však má jasné vítěze i jasné poražené. Sebelepší rétorika na tom nic nezmění.

Když studentům na College of Europe říkám, že Rusko, Alžírsko či Saúdská Arábie vnímají naši bezuhlíkovou revoluci jako nepřátelský akt, automaticky tento názor odmítají. Evropská unie jest *Angelus pacis*. Trvá chvíli, než se vyrovnají s myšlenkou, že některé kroky Anděla míru mohou nechtěně vést k válce – tam venku, za hranicemi našeho ráje.

Jsem jednoznačným stoupencem toho, aby se EU zbavila závislosti na ropě a plynu. Vydáváme na dovoz uhlovdíků 400 miliard eur ročně.⁹ Bude lepší – z důvodů bezpečnostních, ekonomických i sociálních – vynaložit tuto sumu u nás doma, na podporu nových odvětví a zaměstnanosti, než ji posílat zemím, které jsou k nám mnohdy hostilní. Musíme však být sami k sobě upřímní: současní recipienti nebudou rádi, až jim přestanou chodit naše peníze. Pokud to s energetickou transformací myslíme vážně, musí ji doprovázet masivní růst našich obranných schopností. NATO s námi možná nebude věčně; naši sousedé ano.

Naděje pro Evropu

Český argument do debaty o *Zeleném údělu* budiž především bezpečnostní. Naše historie nás učí, že národy – tak jako lidé – mohou během chvíle přijít o všechno. Poslední třicetiletí je nejšťastnějším obdobím v dějinách českých zemí. Proto zdůrazňujeme geopolitické a bezpečnostní rozměry kroků, které EU činí. Neodstříhujeme se od Rijádu a Moskvy, abychom se uvázali k Pekingu.

Proměna energetiky musí nastat, ať už přijímáme imperativ klimatické změny nebo o ní máme pochybnosti. Lhostejno zda poměříme svoje štěstí gramy CO₂, nebo procenty HDP, závislost na fosilních palivech nás oslabuje všechny. Klíčový bude výběr konkrétních nových technologií a surovin k nim potřebných: rozhodnou, zda si udržíme svou nezávislost, svou životní úroveň. Blahobyt

postavený na dětské práci v Kongu či shovívavosti vzdálené mocnosti není dlouhodobě udržitelný.

Hledejme řešení s technologiemi a surovinami dostupnými na území Evropské unie. Je to největší výzva, před níž evropské společenství dnes stojí. Budeme potřebovat mnoho invence, hodně peněz i pořádný kus štěstí.

Držme si palce. ■

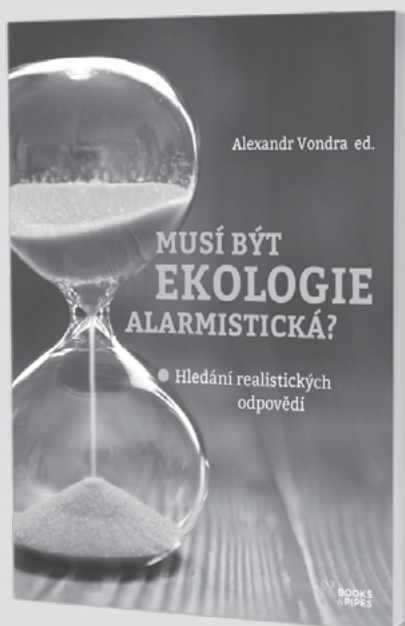
- 1 <https://www.theverge.com/2017/9/10/16283330/tesla-hurricane-irma-update-florida-extend-range-model-s-x-60-60d>
- 2 <https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2020/world-ranking>
- 3 <https://www.usa.gov/federal-agencies/national-laboratories>
- 4 <https://www.nobelprize.org/prizes/lists/all-nobel-prizes-in-physics>
- 5 <https://www.aljazeera.com/news/2019/12/tech-giants-sued-drc-cobalt-child-labour-deaths-191217172719468.html>

- 6 <https://www.wsj.com/articles/chinas-dangerous-monopoly-on-metals-11555269517>, 14. dubna 2019, překlad autora. Poznámka: kovů vzácných zemin je sedmáct, nikoli šestnáct, jak stojí v článku.
- 7 Lanthan, cer, praseodym, neodym, promethium, samarium, europium, gadolinium, terbium, dysprosium, holmium, erbium, thulium, ytterbium a lutecium.
- 8 Je velmi těžké dobrat se v této oblasti věrohodných čísel – mnohé země žijící z ropy a plynu nejsou zrovna majáky transparentnosti. Pro základní orientaci poslouží přehled zpracovaný Světovým ekonomickým fórem v roce 2016: <https://www.weforum.org/agenda/2016/05/which-economies-are-most-reliant-on-oil/>. Pro jednotlivé země doporučuji porovnat národní statistiky s údaji Světové banky / Mezinárodního měnového fondu, OSN a Mezinárodní energetické agentury (IEA).
- 9 https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/fr/SPEECH_14_1883

Václav Bartuška (1968), zvláštní velvyslanec ČR pro energetickou bezpečnost; přednáší na New York University, ČVUT a College of Europe.

INZERCE

ALEXANDR VONDRA ed.

MUSÍ BÝT EKOLOGIE ALARMISTICKÁ? HLEDÁNÍ REALISTICKÝCH ODPOVĚDÍ

Václav BARTUŠKA, diplomat a publicista

Václav CÍLEK, geolog, klimatolog
a popularizátor vědy

Radan HUTH, klimatolog a meteorolog

Vladimír KOČÍ, environmentální inženýr,
produktový ekolog

Jan MACEK, strojní inženýr a pedagog

Marek MORA, ekonom

Petr POKORNÝ, biolog, paleoekolog
a environmentální archeolog

Petr SKLENIČKA, pedagog, zemědělec
a krajinný ekolog

David STORCH, biolog a evoluční ekolog

Vladimír WAGNER, jaderný fyzik

Univerzita a hledání pravdy

Rozhovor s filosofem Petrem Dvořákem

Petr Dvořák (1970)
působí jako vedoucí
vědecký pracovník na Filoso-
fickém ústavu AV ČR, kde vede Oddělení pro
studium antického a středověkého myšlení.
Zároveň vyučuje filosofii a logiku na Cyrilo-
metodějské teologické fakultě UP v Olomouci.
Věnuje se scholastické filosofii a logice v dia-
logu se současnou analytickou tradicí. Je
autorem několika odborných knih a zhruba
čtyřiceti studií na dané téma.

Univerzitní svět je světem nepochybně zvláštním: představuje všeobecnou, národní i regionální podobu kultury, která bytuje v Evropě již osm století. Za tu dobu se tato kultura mnohokrát proměnila, i když se zdá, že i pro ni platí maxima, podle níž instituce žijí idejemi, na kterých vznikly. Snad největšími změnami prošly univerzity v moderní době, a to v důsledku mocného státního vlivu i v důsledku vlivů ideologických. Ani v nejhorších dobách, kdy byly univerzity buď zavřeny, nebo ztratily některé ze zásadních rysů, k nimž patří svobodná výměna myšlenek a informací, se však neztratilo vědomí určitých principů, což bylo i v našich podmínkách zřejmé z různých skrytých či polo-oficiálních aktivit. Ze série rozhovorů o univerzitách v minulosti i současnosti uvádíme odpovědi filosofa Petra Dvořáka, žáka profesora Stanislava Sousedíka.

† Knihovna Historického ústavu Masarykovy univerzity, výřez. Foto: Ondrej.neuba, Wikimedia Commons.

První univerzity vznikly ve středověku, ale posléze vznikaly v průběhu raného novověku i moderních dějin. Ostatně, poslední velké zakládání univerzit v České republice a v dalších středoevropských zemích proběhlo v devadesátých letech minulého století. Existuje v rámci univerzitních idejí něco kontinuitního, co překonává staletí a na co se mohou univerzity neustále odkazovat?

Cílem univerzity je hledání pravdy a vzdělávání. Připomeňme si dva komplementární modely smyslu univerzity jako instituce a charakteru vzdělání, které poskytuje. První vychází z přednáškové řady kardinála (a bývalého oxfordského profesora) Johna Henryho Newmana pronesené v Dublinu roku 1852 pod názvem *Idea univerzity*. Smyslem této instituce je usilovat o poznání pro ně samé s cílem kultivace osobnosti. Proto nemůže chybět ani morální a náboženské vzdělání. Výuka má být založena na těsném vztahu učitele a žáka, jak je tomu dodnes v tutoriálním systému oxfordské a cambridgeské univerzity. Podle Newmana mají univerzity vzdělávat a výzkum se má odehrávat na jiných institucích (osobní dary vyučovat a pěstovat výzkum nejsou totožné). Newman kladl do protikladu „univerzální vzdělanost“ a vzdělávání specializované. Pod univerzální vzdělaností si Newman představoval trénink mysli v humanitních a čistých vědách, tedy tzv. liberální vzdělání, které pak lze použít v rozmanitých zaměstnáních.

Druhý ideál je Humboldtův, jenž byl zaveden na berlínské univerzitě v 19. století: univerzita coby komunita scholárů a jejich žáků sjednocená společným cílem, jímž je jednotu výuky a výzkumu. Cílem je rozšířit poznání kritickým a nezávislým výzkumem, nejen předávat dědictví minulosti. Klíčový je právě podíl studentů na výzkumu.

Doplňme, že středověkou univerzitu charakterizovaly dvě podstatné vlastnosti, na něž můžeme nazírat jako na podmínky, aby se výše zmíněné univerzitní cíle mohly v plné míře realizovat: nadnárodní, resp. mezinárodní charakter a akademická

svoboda, tedy nezávislost na mocenských a ekonomických zájmech.

Zdůraznil bych tedy tři znaky, které by měly charakterizovat univerzitní vzdělání: univerzity by měly 1. zprostředkovat univerzální nadhled, a nikoliv jen specializované a na praxi orientované vzdělání, 2. zapojit studenty do procesu objevování pravdy skrze svobodnou výměnu názorů, což nelze bez akademické svobody vnější a vnitřní, a 3. předávat (tradovat) kulturní a občanské hodnoty, na nichž stojí náš civilizační okruh.

Se středověkými univerzitami jsou spojeny pojmy autonomie, samostatnost, svéprávnost. V jakém kontextu chápete tyto výrazy dnes, v čem vidíte největší problémy v těchto oblastech v rámci středoevropského prostoru (vliv státu, tlak médií, trhu a moderních ideologií apod.)?

Takzvaná akademická svoboda má dva aspekty. Jednak individuální svobodu badatele a učitele v jedné osobě hledat pravdu, vyučovat a publikovat výsledky. V tom jej omezuje jen svědomí a intelektuální kritéria daného oboru (*peer review*). Druhým aspektem je fakt, že obory pěstované na univerzitě si vytvářejí vlastní kritéria a mezinárodní standardy bez státní či náboženské ingerence zvenčí. Tím se univerzita stává určitou nezávislou kulturní silou. To je pochopitelně ideál. Obojí podléhá externímu tlaku. V našich podmínkách se jistý tlak týká spíše volby výzkumných témat a formy výsledku než metody získávání výsledků a jejich obsahové stránky. Tím, že se více či méně vyžaduje, aby badatel získal grantové peníze, musí se přizpůsobit tematickým trendům a akceptovaným formám publikačních výstupů. Tříletý grant těžko umožní zpracovat rozsáhlou monografii. Překlady a edice se prakticky nepodporují. Učebnice a úvody se necení, přitom vyžadují nejen znalosti, ale i velmi hluboké pochopení souvislostí v daném oboru. Grantový model nahraňuje publikaci krátkých vysoce specializovaných

článků, což zvyšuje nežádoucí superspecializaci a fragmentarizaci vědních oborů, kdy si těžko rozumí i oborově velmi blízcí odborníci, nemluvě o specialistech různých oborů.

Do budoucna se obávám nárůstu ideologických tlaků progresivních témat v humanitních vědách, který v našich poměrech teprve začíná, ale na západních univerzitách značně omezil akademickou svobodu v obou výše zmíněných aspektech. Nejen to, progresivní ideologie mění i samotné poslání univerzity a její cíl: nejde již o hledání pravdy, protože pravda je mocenský konstrukt té či oné skupiny a žádná univerzální pravda neexistuje (že se toto *de facto* chápe jako univerzální pravda, postmoderní myslitelé příliš nevzrušuje). Jde o výchovu společenských aktivistů a snahu měnit společnost k obrazu těchto levicových ideologů, což znamená prosadit jejich pojetí rovnosti v té či oné oblasti.

Univerzity během dějin často určovaly, co vytváří příslušnou elitu společnosti. V jakém smyslu se to děje dnes? Jsou nyní univerzity ve střední Evropě formující a aktivní?

Výše jsem nastínil klasické elitní pojetí univerzitního vzdělání, které stojí v protikladu k dnešní legitimní potřebě co nejširšího vzdělání zaměřeného na praxi. Říká se, že k posunu ve prospěch masového vzdělávání dochází tehdy, když vyšší vzdělání získává více než 15 procent populačního ročníku. Ve druhé polovině 20. století jsme svědky nástupu masového terciárního vzdělávání pro polovinu populačního ročníku. Řešením není opustit ideál univerzitního vzdělání nastíněný v úvodu, nýbrž vyčlenit univerzitní vzdělání pro nejschopnějších pět až patnáct procent populačního ročníku a oddělit je od masového vzdělávání pro praxi, které s pravým univerzitním vzděláním nemá nic společného. Podařilo se to v USA, kde existuje jasná hierarchie od elitních výzkumných univerzit (*research*

universities) po profesní *community colleges*. Problém nastane tehdy, když odmítáme činit tyto rozdíly, např. proto, že vláda nechce podporovat elitářství, přeje si udržet stejné mechanismy financování pro všechny instituce terciárního vzdělávání atd. U nás se jeden čas (přibližně před deseti lety v době finanční krize) hovořilo o oddělení výzkumných a vzdělávacích univerzit, což by byl krok správným směrem, třebaže výraz „univerzita“ by neměl být v případě specializovaného vzdělávání vůbec užíván. „Technická univerzita“, „zemědělská univerzita“ či „univerzita obrany“ je protimluv, nicméně chápu, že naše specializované vysoké školy jen v nomenklatuře následovaly neblahé zahraniční trendy, aby nezůstaly pozadu a nedošlo k umenšení jejich významu. Takové oddělení, jež by se promítlo do financování vysokého školství, by vyžadovalo velkou politickou odvahu a ochotu čelit tlaku regionálních a specializovaných „univerzit“. Nicméně některé nedávné trendy ve financování vysokých škol jsou krokem správným směrem. Posiluje se finanční přínos výzkumu na úkor počtu studentů a zohledňuje se jeho kvalita a srovnání v mezinárodním měřítku (Metodika 17+).

Zřejmě všichni pozorujeme velkou změnu, která se týká technických vymožeností, sociálních sítí, mentální změnu týkající se vědomí kulturní jednoty. Jak na tyto podněty univerzity a vysoké školy reagují – konzervativně, nebo naopak příliš vstřícně? Existuje v této oblasti střední cesta?

Rozdělil bych moderní technické pomůcky a vymoženosti, jako jsou online přednášky a komunikace, sociální sítě aj., na ty, které doplňují standardní univerzitní procesy, a na ty, které tyto nahrazují. Naše univerzity donedávna více či méně užívaly doplňující přístupy, zejména v kombinovaném studiu. K nahrazování výuky začalo docházet až v souvislosti s karanténními opatřeními kvůli pandemii viru Covid-19. Zmíněná

bezprecedentní situace zajistí některé z těchto procesů akceleroje, takže i kamenné univerzity nabídnou ve větší míře online studijní programy. Nedomnívám se však, že by mohlo jít o úplné nahrazení prezenční výuky. Spíše se bude jednat o rozšíření stávající nabídky. Jsem skeptický k tomu, že by virtuální komunikace mohla nahradit fyzický kontakt, reálnou přítomnost. Elektronické knihy rovněž plně nenahradily knihy tištěné, třebaže to mnozí předpokládali.

Změny se netýkají pouze mladších generací, studentů. Týkají se i změn sociálních rolí pedagogů. Pěkně je to vidět na pozici profesora: v humboldtovském modelu nezpochybnitelná autorita, s důrazem na teorii, občas výstřední postava. Dnes se cení profesor spíše jako manažer či znalec toků peněz, především dotací. Jedná se o degradaci profesorského stavu?

Řekl bych, že nejde o vylučující se role: cení se profesor jako renomovaný vědec, který zároveň dokáže napsat úspěšný projekt. Nedovedu si ve svém oboru představit, že by někdo mohl psát kvalitní projekt, aniž by měl potřebné znalosti, publikace a renomé. Takže jde spíše o rozšíření kompetencí, které se od úspěšného pedagoga a vědce očekávají, než o nějaké nahrazení, a tudíž i možnou degradaci.

Univerzity by nemohly existovat bez významných a charakterních osobností. Mohl byste uvést ze své zkušenosti někoho, kdo na vás nejvíce zapůsobil a byl vaším vzorem či autoritou?

Moje generace, která studovala těsně po sametové revoluci, měla to štěstí potkat některé osobnosti z řad profesorů, kteří měli historickou možnost osvědčit své mravní postoje v nepřízni totality. K nim jsme tedy mohli vzhlížet a inspirovat se jimi, nejen kvůli znalostem, ale i díky jejich pevnému

mravnímu charakteru. Takovou osobností byl pro mne filozof a historik filozofie Stanislav Soušedík. Pan profesor mě dodnes udivuje rozhledem klasickým, literárním a historickým z části patrně získaným díky gymnaziálním studiím v době druhé světové války. Vždy si přitom uvědomuji, že tento typ klasické průpravy mé generaci bude už navždy chybět. Nelze nezmínit i zvláštní houževnatost a vytrvalost této poválečné generace: po celodenní dřině na stavbách pražských sídlišť sedal pan profesor ještě ke knihám „závadné“ filozofie, ke kterým se mu v padesátých letech podařilo dostat za nevšedních okolností. Byly to knihy získané díky příznivým okolnostem z úkrytu někde na půdě pod senem a zachráněné před likvidací klášterní knihovny v raných padesátých letech. Mladší generace badatelů, k níž patřím, má možná více zkušeností z mezinárodního bádání a díky snadné dostupnosti literatury a dalších zdrojů (díky počítačům a internetu) v něčem širší obzor, ale tento typ životních zkušeností a vytríbených mravních postojů jí chybí.

Do jaké míry lze podle vás přenášet zahraniční zkušenosti (i zdaleka, z USA nebo Asie) do našeho středoevropského prostředí? Můžete uvést příklady úspěšného a méně úspěšného kulturního převezení některých zahraničních vzorů za posledních třicet let? Poznal jste nějakou univerzitu, která by mohla být pro české poměry příkladná, alespoň v nějakém zásadním ohledu?

Již jsem hovořil o riziku zanesení určité progresivní agendy, podle mého soudu škodlivé pro otevřenost univerzit a jejich roli, a to především v humanitních oborech, ze západního prostředí, zejména USA. Sám jsem počátkem devadesátých let vystudoval bakalářské studium v Kanadě. Vyhovoval mi styl výuky v humanitních vědách založený na detailní analýze textů v seminářích a psaní vědeckých prací (tzv. „esejů“, třebaže v češtině má dané slovo jiný

význam) s menším důrazem na přednáškový styl, protože potřebné znalosti se získávaly samostudiem v knihovně z dobře dostupné literatury. Byl jsem pak potěšen, že přesně stejný model výuky převzala brněnská anglistika na Filozofické fakultě (hovořím o polovině devadesátých let), třebaže v dané době určitě v našem prostředí běžný nebyl. Zejména patrně kvůli nedostatku literatury tehdy převažoval syntetický přednáškový styl a seminárních prací se psalo pramálo. Posluchači se tak dostatečně neučili formulovat myšlenky a argumentovat skrze psaní. Dnes se daný styl využívá na různých humanitních oborech více a dostupnost literatury se rovněž i díky internetu výrazně změnila k lepšímu. Tento analytický styl práce s důrazem na semináře mi přijde jako úspěšný implantát zahraničního modelu, třebaže bych si dokázal představit ještě větší posun od přednášek k seminářům a psaným výstupům. Přiznejme si však, že to na pedagoga klade větší nároky, a málokomu se tudíž do takového stylu výuky chce. Bohužel tomu brání i nedostatečná jazyková kompetence studentů. Aby se tento styl práce mohl rozvinout, studenti musejí číst literaturu v cizích jazycích, protože domácích a překladových publikací je relativně málo. Dnes, kdy mnohé fakulty berou prakticky každého, nelze jazykové znalosti potřebné k četbě odborné literatury očekávat. To je smutná realita, o níž se příliš nehovoří, protože to svědčí o mnohdy nízkých nárocích vysokoškolského studia.

Model univerzálního studia v humanitní oblasti ve Spojených státech, který by stál za masovější převzetí, je tzv. „Great Books Program“, studium nejvýznamnějších knih, třebaže se od něj v Americe pod vlivem progresivní agendy „čistící“ a „rozšiřující“ v jejích očích příliš západní kánon nejvýznamnějších knih spíše ustupuje. To považuji za velkou škodu, protože civilizace, která si dostatečně nevází svého dědictví, v důsledku konstruktivistických marxistických a postmoderních ideologií ustupuje od univerzálních hodnot a pod tlakem menšin trpí přemrštěným pocitem viny, nemá dlouhodobou

perspektivu, že obstojí v konkurenci jiných kultur (tím vůbec netvrdím, že uznání skutečných vin, opravdových historických křivd a úsilí o smíření nejsou pro společnost více než potřebné). Víím, že o něco podobného se pokoušela Fakulta humanitních studií UK v Praze, ale nejsem obeznámen s tím, nakolik se to v realitě dařilo a jaký je současný stav kurikula této fakulty.

Jedním z panujících trendů je značný zájem o vysokoškolské studium, což v našem prostředí zřejmě znamenalo snižování úrovně a kvality vzdělání i vědecké tvorby. Jste pro nějaké cesty z tohoto stavu (například snižování počtu přijímaných studentů, rozlišení univerzit na vědecké a spíše vzdělávací), nebo nepovažujete za vhodné se proti této univerzální společenské tendenci vzepřít?

Již jsem hovořil o tom, že univerzita je především výzkumnou a vzdělávací institucí, která mladou generaci nejen zapojuje do špičkového výzkumu (hledání pravdy), ale i kultivuje sdílením univerzálnějšího pohledu na skutečnost a zároveň předává klíčové univerzální hodnoty, na nichž je založena západní civilizace. Tím univerzita představuje svébytnou a ve společnosti nenahraditelnou instituci. Má-li si univerzita takto pojatý charakter uchovat, pak je nutné zabránit masovosti a specializaci zaměřené na praxi, které jsou s tímto ideálem v rozporu a jež odpovídají na jiné společenské potřeby. Proto je nutné terciární vzdělávání rozdělit podle rolí, které jednotlivé instituce hrají, což se musí odrazit ve finančním rámci a v kritériích, která se pro jednotlivé typy škol uplatňují. Nemůžeme se tvářit tak, že zde existují jen výzkumné univerzity a všechny dosahují špičkových výkonů. Je nutná diverzifikace a specializace tohoto sektoru.

Je jasné, že potřeba odborníků v dnešní společnosti přesahuje zmíněné rozmezí populačního ročníku. To by se dalo vyřešit na praxi zaměřenými

studijními programy, které by byly vyučovány mimo univerzity profesními vysokými školami nebo na výuku zaměřenými (nevýzkumnými) fakultami univerzit. Případně by bylo možné výrazně rozšířit stávající nabídku profesních programů s nižšími teoretickými nároky v rámci již existujících výzkumně zaměřených univerzitních fakult. S tím pochopitelně souvisí redukce univerzitních programů, resp. jejich změna v programy profesní. Uvedme modelový fiktivní příklad: v daném regionu se nacházejí tři univerzity a všechny nabízejí studijní program *obecná matematika*. Skutečně kompetentních uchazečů s nesporným nadáním pro obor je jen tolik, kolik by zaplnilo program na jediné z nich. Protože však všechny tři univerzity chtějí svůj program udržet, snižují kritéria a výsledkem je snížená kvalita výuky pro všechny. Řešením by bylo program uchovat jen na jednom z pracovišť (na tom, které je badatelsky nejsilnější) a na ostatních univerzitách nabízet profesně orientované na praxi zaměřené aplikované programy s nižšími teoretickými nároky (např. finanční matematika, aplikovaná matematika se zaměřením na informatiku atd.).

Ti, kteří proti uvedené diferenciaci argumentují rovností a jsou vedeni protielitářským smýšlením, by si měli uvědomit, že rovnost, která prospívá společnosti, je rovností šancí a že vrozené schopnosti jednotlivých lidí stejné nejsou. Kompetenční hierarchie v libovolné oblasti života je ve společnosti přirozená a snaha ji odstranit vede ke společenské stagnaci. Skutečná rovnost přístupu ke vzdělání vyrovná šance a zajistí, aby se všem dostalo vzdělání výlučně podle jejich nadání a nikoliv např. ekonomických možností a společenského postavení jejich rodiny. Investice do vzdělávací instituce, která rozvine talenty nejnadanějších příslušníků populačního ročníku, v posledku prospěje celé společnosti. A to platí i tehdy, když mnozí z takto vzdělaných poté zvolí specializované profesní studium (medicína, práva aj.).

V kostce řečeno zde obhajují jasné rozdělení terciárního školství na univerzitní a neuniverzitní,

především profesně orientované na potřeby praxe. Ve druhém typu má zajisté místo větší podíl financování z privátních zdrojů i soukromý charakter některých neuniverzitních institucí, kde se ke vzdělávání přistupuje podle zákona nabídky a poptávky a student je jistého druhu klient či zákazník. Zde mají akademická samospráva a akademická svoboda jen omezené uplatnění a instituce jsou často řízeny jako firmy. Podobný rozdíl je mezi veřejnoprávními a komerčními médii. Oba druhy médií mají svou odlišnou úlohu ve společnosti a jsou potřebné.

V moderní době došlo k rozdělení humanitních a přírodovědeckých oborů, což se týká nejen oblastí zájmu a metodologie, ale také například financování vědy. Pro překonání rozporů se klade důraz na interdisciplinaritu, což je intelektuálně velice náročná cesta. Kde vidíte možnosti v překonávání těchto moderních problémů – a vidíte je vůbec jako smysluplné?

Skutečná univerzita, o níž jsem zde hovořil, je elitní instituce zaměřená na univerzální vzdělání pro pět až patnáct procent populačního ročníku, těch nejnadanějších, a nikoliv instituce, jejíž rolí je masové specializované vzdělávání pro praxi (rok jsem studoval na strojní fakultě VUT v Brně – to byl typ studia, který tento obraz vzdělávání splňoval dokonale) nebo sice širší vzdělávání, ale masového charakteru (pro kohokoliv, kdo se přihlásí), jako jsou různá humanitní studia zejména na regionálních univerzitách. Univerzální vzdělávání by podle Newmana mělo propojit humanitní i teoretické přírodovědné obory, alespoň na základním stupni studia (bakalář) před oborovou specializací či specializovaným profesním studiem (medicína, práva, teologie – srovnej přípravnou roli artistické fakulty na středověké univerzitě před specializovaným studiem „vyšších“ fakult). To se v našem terciárním vzdělávání děje jen ve velmi omezené míře (srovnej

existenci humanitních kateder na přírodovědných, ekonomických, zemědělských a technických školách). Americký systém profesního univerzitního vzdělávání, který stejně jako systém středověké univerzity předpokládá obecnější bakalářské studium humanitních nebo přírodních věd (*Bachelor of Arts, Bachelor of Science*) před studiem medicíny, práva nebo teologie (ale z části též architektury, inženýrského nebo pedagogického studia, a to nemluvíme o obchodním, vojenském, novinářském a jiném vzdělání), považuji za mnohem lepší než náš systém profesních fakult (lékařská, právnická, teologická aj. fakulta), na nichž se specializují na daný širší obor *de facto* již od prvního ročníku, a to bez dostatečného obecnějšího základu. Vždyť propojování různých oborů je smyslem univerzitního *univerzálního* vzdělání. Pokud společnost investuje do takového „neužitečného“ (protože ne přímo profesně zaměřeného) studia, vrátí se jí to v podobě širší vzdělanostní úrovně těch, kteří společnost svými názory ovlivňují a činí za ni a pro ni závažná rozhodnutí. Širší rozhled znamená mj. lepší posouzení důsledků a dopadu rozhodnutí z jedné oblasti na jinou.

Jiným příkladem moderního rozporu je důraz na individuální kariéru prostřednictvím vysokoškolského vzdělání proti společenské roli univerzit a společné péči o kulturní bohatství. Jak skloubit tyto nyní rozdělené funkce?

Odpověď vyplývá z již řečeného. Rolí univerzit, které mají předávat univerzální vzdělání a pečovat o civilizační a kulturní dědictví, není primárně zajišťovat profesní přípravu. Tu zajišťují specializovaná vysokoškolská pracoviště, která na získané univerzální vzdělání navazují a staví na něm. Univerzita ale nemůže představovat sumu specializovaných pracovišť, někdy i výrazně omezené oborové skladby (jako je tomu na technických, ekonomických, zemědělských aj. „univerzitách“). Tato

specializovaná pracoviště jistě součástí univerzit být mohou a mají (lékařské, právnické aj. fakulty), ale musejí navazovat na určité univerzitní jádro profesně neorientovaných humanitních a přírodovědných oborů, jejichž studium představuje fundament univerzitně vzdělaných lidí.

Evergreenem současného školství jsou finance, což souvisí se státními rozpočty, grantovou politikou, národními i mezinárodními projekty, dotacemi z Evropské unie a podobně. V České republice a v řadě středoevropských zemí je to jedno z nejsilnějších témat, neboť neexistuje financování prostřednictvím školního a sponzorská podpora, například od bohatých absolventů, je zatím velmi slabá. Jak dosáhnout změny v tomto jednostranném systému?

Je otázkou, nakolik je změna opravdu žádoucí a přínosná. S financemi ze soukromých zdrojů přicházejí potenciálně i vnější tlaky, komercializace systému, byznysová logika, ústup od akademické samosprávy ve prospěch správních rad, v nichž mají donátoři významné slovo. Je jasné, že peníze od firem atd. jsou na místě především u neuniverzitních a na praxi zaměřených oborů, u nichž jde o aplikace, z nichž firmy mohou těžit (např. farmaceutický průmysl). Základní výzkum a univerzální vzdělávání se podobně jako velká část kultury bez hlavního finančního příspěvku státu neobejdou. Jejich poslání není primárně zvyšovat HDP.

Školné je jiná věc a finanční spoluúčast studentů ve vhodné výši doplněná stipendijními programy pro sociálně slabší by představovala vítanou posilu rozpočtů vysokých škol za předpokladu, že by stát o vybranou částku nesnižoval vlastní příspěvek z rozpočtu. Žádné vládě se změna dosud nepodařila prosadit, protože jde o polarizující a pro část voličů nepopulární téma.

Jako člen akademické obce Masarykovy univerzity bych se rád na závěr zeptal, v jakých oblastech vidíte perspektivu středně velkých středoevropských univerzit jako MU a v čem vidíte možnosti jejího rozvoje.

Masarykovu univerzitu, na níž jsem studoval, ale na které pedagogicky ani vědecky nepůsobím, vnímám jako výzkumnou univerzitu, jež zaujímá jedno ze tří předních míst mezi tuzemskými univerzitami. Výše obhajují větší diferenciaci a oddělení univerzitního vzdělání od profesního kvůli rozdílnosti jejich rolí. Přední postavení Masarykovy univerzity znamená, že více fakult a oborů, než je tomu na jiných univerzitách, náleží do prestižního univerzitního stupně. I přesto platí, že některé fakulty či programy stávajících fakult by se měly chápat jako neuniverzitní v tom smyslu, jak o tom hovořím, tedy primárně zaměřené na praxi, s masovějším charakterem a nižšími nároky na teoretickou přípravu, bez ambice předávat univerzální vzdělání a spojovat výuku se špičkovým výzkumem. Na to prostě všichni z různých důvodů nemají. Je mi jasné, že taková diferenciacie pracovišť, aby mohla být úspěšná, nevznikne sama ani z vůle univerzity, ale že by byl zapotřebí celostátní právní a finanční rámec, což se patrně neobejde bez novelizace vysokoškolského zákona. I bez něj však lze do jisté míry k podobné diferenciaci dospět, pokud by tomu nahrála příznivá konstelace ve vedení univerzity a fakult (role rektora a jeho týmu je v našem systému k prosazení podobných kroků příliš slabá, chybí-li vůle fakult).

Máme za sebou krizi, která silně zasáhla celou společnost. Myslíte si, že tato koronavirová krize ovlivní univerzity, a pokud ano, jakým způsobem?

Jak již bylo řečeno, nedávná krize a zavření škol pro prezenční výuku jistě akceleruje přípravu distančních forem studia. Tam, kde se o tom dosud jen hovořilo, přikročili k praktickým krokům, jako na olomoucké teologické fakultě, na které učím (kurs teologie online). Učitelé se více naučili komunikovat se studenty online přes Skype, Zoom či jiné programy, protože taková komunikace nezůstala jen v rovině volby spíše pro nejmladší generace pedagogů uvyklé na sociální sítě, nýbrž se stala nutností (to platí i o mně osobně – dříve jsem tyto formy komunikace prakticky nevyužíval). Přesto se domnívám, že plný přesun výuky do virtuálního světa nehrozí. Jedná se spíše o doplněk, rozšíření možností, který osloví nové studenty, zejména ty, kteří chtějí studovat při zaměstnání a z toho či onoho důvodu jim nevyhovuje kombinovaná forma studia, při níž je přece jen zapotřebí občasné přítomnosti (zpravidla jeden den jedenkrát za čtrnáct dní), například kvůli dojezdové vzdálenosti či menší flexibilitě. Vycházím ovšem z toho, že epidemie podobného typu jako ta uplynulá jsou spíše výjimkou a podobný stav se nebude příliš často opakovat. Pokud by tento předpoklad neplatil, je otázkou, nakolik by takové opakované přesuny do virtuální sféry poznamenaly univerzitní výuku a vedly k trvalým změnám. Ale věřme, že šlo o pouhou výjimku a nikoliv pravidlo. ■

Rozhovor vychází v rámci projektu *Univerzitní ideje a vysokoškolské vzdělání ve střední Evropě a v České republice*.

/ Rozhovor vedl Jiří Hanuš. /

Christopher Alexander a hledání podstaty řádu světa, ve kterém žijeme

Martin Horáček

V minulém čísle *Kontextů* připomnělo několik textů velký zájem anglického filozofa Rogera Scrutona o architekturu. Tento zájem jej vedl k aktivitám dvojího druhu: jednak k promýšlení a psaní studií akademické povahy, usilujících o zakotvení architektury v estetice praktického života, jednak ke kritice negativních rysů soudobé stavební produkce a snahám o jejich nápravu.¹ Scruton patřil k nejznámějším a také nejpronikavějším kritikům módy krabicovitého a šišatého stavění; poukazyval také na rozpor mezi programy avantgardních architektů a jejich imitátorů a reálnými potřebami života v domech a s domy. Zasluhou nakladatelství Books & Pipes (a jeho předchůdců) má český čtenář k dispozici překlady i původní studie domácích autorů, kteří se s proslulým anglickým filozofem ve svém postoji k moderní architektuře shodují.²

K této pozoruhodné řadě se v letošním roce připojuje kniha Christophera Alexandra *Podstata řádu: Fenomén života*. Jde o první svazek čtyřdílné série, jejíž hodnocení oplývají superlativy; někteří vážení autoři ji počítají ke klíčovým textům vzniklým za posledních sto let – míněno nejen o architektuře. Čtenářsky je dílo mimořádně vstřícné, jeho srozumitelný text doprovázejí výborně zvolené ilustrace; přesto však není snadné v krátkosti interpretovat jeho obsah a poselství. Už jen ten nadpis, jenž v případě přeloženého dílu zní v úplnosti takto: *Podstata řádu – O stavitelském umění a podstatě univerza – Fenomén života* (pro jistotu anglicky:

The Nature of Order – An Essay on the Art of Building and The Nature of the Universe – The Phenomenon of Life). O čem tedy kniha vlastně pojednává?

Text na přebalu inzeruje Alexandra jako teoretika architektury a designu. „Teorie architektury“ byla také klíčovým souslovím, prostřednictvím kterého jsem se k Alexanderovi dostal sám, shodou okolností brzy poté, co ve Spojených státech

1. Christopher Alexander, 2012.

vyšel poslední svazek *Podstata řádu*. Přiznám se, že výňatky z knihy, jež na můj stůl dorazily nejdříve, ve mně zanechaly zvláštní dojem: jako by samy o sobě nepředávaly žádnou vskutku ucelenou informaci a současně nedokázaly ani navodit představu, o čem vlastně celé dílo je, čeho chce autor dosáhnout a jakou metodu si pro svůj cíl zvolil. Kdybychom knihu rozsekali na jednotlivé kapitoly či podkapitoly a četli je v nahodilém pořadí, mohlo by se nám stát, že začneme partií, která se architekturou zjevně příliš nezabývá, a místo toho popisuje třeba vlnky na vodě anebo vypráví anekdotu, v níž autor jakéhosi nešťastníka přesvědčuje, že se mu má jeden koberec zamlouvat víc než jiný. To může některé čtenáře navnadit, aby se s knihou seznámili pořádně, jinou skupinu však taková zkušenost může od autora odradit. Toto riziko se zdá být – v době, kdy „optimální délka videa na YouTube je dvě až pět minut“, poněvadž po této době podle marketingových strategií pozornost ochabne a divák zatouží přepnout na jiný klip, a kdy se též referujícím na vědeckých konferencích málokdy dopřeje časového limitu velkorysejšího než deset nebo patnáct minut – čím dál větší.

Abychom *Fenomén života* přiblížili čtenářům *Kontextů*, přidržíme se v následujících odstavcích pojetí samotného Christophera Alexandra. Znamená to (kromě jiného), že „subjektivní“ a „objektivní“ budeme brát stejně vážně; subjektivní pocit z přečteného díla propojíme s věcnou analýzou jeho struktury a metody. Naznačíme také směr, jímž se *Podstata řádu* ubírá v dalších třech svazcích. Nejdříve však připomeneme nejdůležitější biografická data z Alexanderova života.

Christopher Wolfgang Alexander (obr. 1) se narodil 3. října 1936 ve Vídni. Jeho rodiče s ním opustili Rakousko v roce 1938 po obsazení nacistickým Německem. Alexander prožil dětství a rané mládí ve Velké Británii. Na univerzitě v Cambridge vystudoval architekturu (bakalář) a matematiku (magistr), doktorát získal ve Spojených státech amerických na Harvardově univerzitě (uvádí se, že šlo o vůbec první doktorský titul z architektury udělený na Harvardu). V roce 1958 se do USA přestěhoval a v roce 1963 nastoupil na místo profesora architektury na univerzitě v Berkeley v Kalifornii. Zde působil až do svého penzionování a v roce 2002 se přestěhoval zpět do Anglie. Alexander je

INZERCE

CHRISTOPHER WOLFGANG ALEXANDER

PODSTATA ŘÁDU: O STAVITELSKÉM UMĚNÍ A PODSTATĚ UNIVERZA

Dlouho očekávaný překlad autorovy klíčové práce propagující architektonické prostředí podporující vitalitu – tedy takové prostředí, které pozitivně ovlivňuje přirozenou lidskou schopnost žít, růst a vyvíjet se v souladu s vrozeným lidským spřízněním s přírodními systémy a procesy. Kniha se snaží o uchopení elementárních principů tradiční architektury a nabízí porozumění tomu, co vytváří život, krásu a funkčnost jak v budovách, městech a krajině, tak v místnostech, zákoutích a detailech předmětů, které používáme.

2. Christopher Alexander a spolupracovníci, Eishin Campus, Iruma, Japonsko, 1981–1990. Foto: Dan Klyn, <https://www.archdaily.com/945133/christopher-alexander-is-building-a-legacy-in-beauty>.

v současnosti podruhé ženatý, z prvního manželství má dvě dcery. Podrobná Alexanderova biografie z poslední doby neexistuje; k dispozici je kniha Stephena Grabowa z roku 1983,³ kdy – dá se říci – byl Alexander celosvětově módním autorem. Tento životopis však nepostihuje příběh tetralogie *Podstata řádu*, což je dobré vědět, jelikož Alexanderova teoretická práce vykazuje poměrně významnou dynamiku. Jakkoli celý život hledá odpovědi na stejnou otázku, jejich slovní formulace se proměňují stejně jako způsob komunikace se čtenáři.

Alexander zanechal bohaté portfolio také jako projektující architekt: zmiňuje se přibližně dvě stě návrhů a realizací na pěti kontinentech.⁴ Málodky je však najdete v přehledech dějin architektury nebo v obrazových publikacích. V mnoha případech jde o soukromé domy na americkém venkově nebo na předměstích, při jejichž zrodu Alexander v duchu své filozofie asistoval spíše jako průvodce stavebníka než jako projektant v technickém slova smyslu. Rozsahem největší realizaci představuje školní kampus Eishin v Irumě v Japonsku z let 1981 až 1990 (obr. 2). V Evropě si lze prohlédnout návštěvnické centrum

umělecké a restaurátorské školy a zahradního areálu ve vesnici West Dean v jižní Anglii z let 1994 až 1995.⁵ Fotografickou galerii Alexanderových staveb shromáždil na internetu jeden z jeho pokračovatelů, americký urbanista Michael Mehaffy.⁶

Alexanderovo psané dílo zahrnuje více než desítku knih (první z roku 1964, poslední z roku 2012) a řadu kratších textů či rozhovorů, z nichž několik málo se již dočkalo také českého překladu.⁷ Nikos A. Salingaros, Alexanderův spolupracovník a nejdůležitější následovník, napsal, že „Alexander možná ovlivnil matematickou informatiku více než architekturu“.⁸ Matematická informatika (*computer science*) se může zdát architektonickému navrhování velmi vzdálená; obsah prvního svazku *Podstaty řádu* navíc k souvislosti těchto oborů poukazuje možná méně zřetelně než některé Alexanderovy starší práce. Na druhou stranu, už samotný název knihy – *Podstata řádu* plus všechny podtituly – by se stejně tak dobře mohl týkat stavění z cihel a dřeva jako budování umělých světů, a autor ho bezpochyby právě proto formuloval takto široce. Tvrdí sice, že ho na prvním místě zajímá,

„jak vytvářet krásné budovy“, ale nedomnívá se, že by odpověď získal pouze studiem architektury nebo jejích dějin. V jeho pojetí není krása vlastností, kterou k věci na požádání přidá profesionální umělec či designér vyškolený mistrovskými díly minulosti nebo sledující momentální módní trendy. Abychom porozuměli tomu, co to krása je, musíme porozumět sami sobě, svému vnímání světa a svému místu ve světě. K tomu potřebujeme vědět, jak svět funguje, jak je strukturován v prostoru a jak je proměnlivý v čase – jak se přihodí, že něco pozorovateli připadne krásné. Uvědomme si také, jak sdílený jazyk a konvenční významy spojené s pojmem „krása“ zakrývají skutečný význam tohoto pojmu: Alexander nás nabádá, abychom nehledali to, co se nám „líbí“, nýbrž to, co je celkově v souladu s naší osobností, co zrcadlí naše „já“. Zjistíme, že v takovém úsudku panuje statisticky významná shoda, která se projeví například v tom, že se napříč kulturami a dějinami opakuji určitá formální schémata v uspořádání obytných interiérů, veřejných prostranství a kultovních míst. Tato schémata neoddělitelně spojují provozní funkčnost s estetickým uspokojením. Alexander

pro ně používá označení vzorce a v sedmdesátých letech 20. století jich popsal v architektuře a urbanismu celkem 253 (obr. 3, 4).⁹

Abychom ze vzorců vytvořili funkční a krásný celek (například pokoj, dům nebo náměstí), musíme je jednak znát, jednak umět kombinovat, a to ve správné posloupnosti kroků. Tyto dovednosti tradiční stavitelé ovládali intuitivně, respektive byli svou přirozenou vnímavostí vůči vnějším okolnostem (například klimatickým podmínkám, potřebám svých rodinných příslušníků nebo předávaným zkušenostem) naváděni ke správnému řešení. Pokud člověk ke vzorcům dospívá spontánně, není tomu tak proto, že jsou zakotveny v procesech vznikání a přetváření v přírodě? Neměli bychom se potom „přirozených“ postupů držet také tehdy, usilujeme-li o vytvoření funkčního a krásného virtuálního světa? Alexander věří – cítí –, že tomu tak je. Znamená to, že musí svůj výzkum rozprostřít daleko za hranice architektonického navrhování a že svými hypotézami a metodami musí pokrýt celý zkoumaný terén. Úměrně tomu musejí potom být jeho závěry obecné; rovněž pracovní pojmy je třeba volit tak, aby se týkaly obývacího pokoje stejně jako

3–4. Lidé na celém světě nevyhledávají vodu jen kvůli uhašení žízně: vzorec 64 (jezírka a potoky) a vzorec 71 (klidná voda). Snímky z čínského města Su-čou a rakouské vesnice Schiltern. Foto: Martin Horáček, 2018 a 2020.

5–6. Krásné stavby nebo přírodní útvary působí živě, jakkoli nejde o organismy v „technickém“ slova smyslu. Poutní kostel v Birnau u Bodamského jezera a Dóm gigantů v Javoříčských jeskyních na Olomoucku. Foto: Martin Horáček, 2017 a 2020.

hrnku na kávu, pavího chvostu nebo vodní hladiny odrážející večerní červánky.

Cíl tedy nemůže být menší než objevení „podstaty řádu“ univerza. Pokud se čtenář s touto ambicí ztotožní, nabízí mu autor spolujízdu na fascinující intelektuální výpravě. Alexander má mimořádnou schopnost pracovat s každodenní, „všední“ zkušeností člověka a vtahovat ji do vysoce kvalifikované odborné rozpravy. Jak nás jednou polapí, všechno mu rádi uvěříme – vždyť potvrzuje výpočty, čísla a mračnem srovnávacího materiálu to, co jsme tak nějak tušili, pouze nám chyběla správná slova pro vyjádření daných pravd. S Alexanderovými tezemi je ve skutečnosti velmi těžké polemizovat. Kdo by neupřednostnil výhled do zeleně před výhledem do holé zdi? Kdo by preferoval dovolenou pod dálničním mostem před výletem k moři? Koho nepotěší květiny za oknem? Můžete autorovi namítnout, že na žádný řád nevěříte a že vesmír je chaotický,

netečný nebo „disharmonický“ (jako to učinil architekt Peter Eisenman v citovaném rozhovoru) – ale co z toho? Nihilismus je póza, jako projekt však nefunguje, pokud po odhalení okamžité nenásleduje sebevražda.

Alexander sám vnímá své oponenty jako reprezentanty mechanistického pojetí světa coby stroje. Zdroj tohoto přístupu nachází v evropském novověkém myšlení a zejména v Descartesovi. Proti tomu staví pojetí holistické, jež vnímá vesmír jako pletivo vztahů, v podstatě jako superorganismus, který se nedá ani rozmontovat na součástky, ani pravdivě reflektovat jazykem a metodami oborových specialistů. Českému čtenáři není taková polemika o světónázoru neznámá (ne však z knih o architektuře). Pomineme-li nikoli nepočetné historické předchůdce,¹⁰ až překvapivě podobný koncept a jazyk nalezneme ve studiích filozofa a biologa Zdeňka Neubauera (1942–2016), včetně práce s pojmy jako

„vzorec/pattern“ nebo „život“. ¹¹ Právě život je podle Neubauera i Alexandra základním atributem světa. Neubauer (aniž by na Alexandra odkazoval) píše: „Biomorfni přístup ke skutečnosti chápe jsoucno jako živé: být rovná se žít, tj. existovat [...] bytí je svébytný děj, existence je svobodný projev spontaneity. Naproti tomu mechanomorfní pohled na svět považuje jsoucno za stroj, skutečnost chápe objektivně, jako výskyt. Existence je symptom fungování.“ ¹²

Problém s odlišením živých struktur od neživých (nepřekonatelný, pokud řešení stavíte na chemickém složení) Alexander převádí na problém intenzity života ve struktuře – tuto intenzitu charakterizuje vlastnost pojmenovaná jako „celistvost“. Celistvost struktury nepředstavuje prostě celek sestavený z hmotných dílků; jde o stav vyplývající z kooperace tzv. center, jež mají materiální i dějovou povahu a nejobecněji je lze přirovnat ke kvantovým stavům. Takový výklad mluví na „čistý“ rozum čtenáře; rozumu „praktického“ jsou určeny kapitoly o patnácti vlastnostech, podle kterých živé struktury poznáme, když je uvidíme, staneme se jejich součástí, anebo když je chceme vytvořit. Čím je život (věci, stavby, místa, události, ekosystémy)

intenzivnější, tím je fenomén v očích vnímatele „krásnější“: autor odpověděl na svou otázku ohledně navrhování krásných budov a při tom, téměř jaksi mimochodem, vykreslil obraz světa, podstatně odlišný od toho, jaký si většina z nás utvořila na základě školní výuky (obr. 5, 6).

Co nabízejí zbývající tři knihy *Podstaty řádu*? Druhá část, *Proces vzniku života* (*The Process of Creating Life*) z roku 2002, se věnuje zrodu tvarů. Přírozený průběh tohoto děje popisuje jako „transformaci uchovávací struktury“. Můžeme takto charakterizovat třeba životní cyklus stromu i jeho proměnu v průběhu ročních období anebo výstavbu katedrály, na níž postupem staletí přibývaly věže, kaple a vybavení v různých výtvarných slozích od románského po secesní, aniž by spolu vizuálně kolidovaly nebo byly vnímány jako nesusoudé (obr. 7, 8). Totéž platí pro „normální“ život v lese, na poli nebo ve městě, pokud není narušen katastrofou (přemnožení jednoho rostlinného či živočišného druhu, buldozerový urbanismus). Také zde, když se probírá život a celistvost z hlediska časového, bychom objevili paralely v úvahách Zdeňka Neubauera nebo badatelů v oblasti

7–8. Transformace uchovávací strukturu: na stromech vyrostly květy a listy, na gotické katedrále barokní kaple. Příroda na Vyškovsku a katedrála v polské Vratislavi. Foto: Martin Horáček, 2020 a 2018.

morfogeneze v přírodě od druhé poloviny 19. století do současnosti (jmenujme za všechny alespoň švýcarského biologa Adolfa Portmanna, jehož knihu *Nové cesty biologie* v roce 1979 přeložil pro samizdat Václav Benda a překlad „opsala“ Olga Havlová).¹³

Třetí kniha *Vize živoucího světa* (*A Vision of a Living World*) z roku 2005 je nejobjemnější. Alexander v ní na vlastních architektonických návrzích a realizacích ukazuje, jak nabyté poznání uplatnit v praxi. Zahrnuje to rovněž jednání s klienty a uživateli; jak se jich ptát a na co se jich vůbec ptát, jestliže chce architekt zpětné vazby využít k posílení života ve svém projektu – což má být jeho poslání, specifická profesní kompetence a odpovědnost. Alexanderova zkušenost v tomto případě představuje součást dnes už obecně sdílené a dosti precizované metodiky komunitního plánování, propagované (a občas i využívané) po listopadu 1989 také v Česku.¹⁴ Co se týče prezentovaných návrhů, Alexander uniká slohovým nálepkám, jež by jeho jméno spojily s určitou „fází“ dějin architektury na časové přímce. Píše o významu ornamentu a učí stavebníky glazovat a vypalovat kachle, zatímco jindy experimentuje s betonovými konstrukcemi a prefabrikáty vyřezávanými strojem, který řídí počítačový program.

V závěrečné čtvrté knize, nazvané *Zářící základ* (*The Luminous Ground*) a vydané v roce 2004, autor k obrazu světa, v předchozích dílech založenému na propojení rozumového poznání a vcítění, připojuje prvek víry. Zkoumá posvátnou geometrii, jež se propsala do prastarých uměleckořemeslných předmětů, i emocionálně působivá díla moderního umění (líbí se mu třeba kresby a obrazy od Henriho Matisse a Pierra Bonnard). Poukazuje na revitalizující účinek „vytváření celistvosti“ a vnímá toto vytváření jako projev pozitivního vztahu ke světu na všech odpovídajících úrovních, od autoterapie přes potěšení bližního po obdarování Stvořitele (obr. 9). Do světa, jaký kdysi býval a jaký by podle jeho názoru měl být,

9. Vytváření celistvosti: motivy autorů neznáme, přesto na nás výsledek intenzivně působí. Přibližně dvanáct tisíc let staré kamenné nádoby, Körtik Tepe, severní Mezopotámie, dnes v muzeu v Diyarbakiru v Turecku. Foto: Martin Horáček, 2019.

zahrnuje svět, jaký je – zhusta nespravedlivý, krutý a plný ohavných staveb z posledních dekád. Příčinu nastalého stavu vidí v nárůstu počtu lidí, kteří přestali být se světem niterně spojeni; místo toho, aby ho vnímali jako domov, zasluhující průběžnou péči a zvelebování, vnímají ho jako neutrální pole, zdroj surovin či kolbiště. Do detailnějšího, dejme tomu historického vysvětlení zrodu negativního postoje se Alexander nepouští. Výše vzpomenutý Roger Scruton hovořil v této souvislosti o „oikofobii“ jako o odmítnutí dědictví a domova, jež v podstatě charakterizuje pubertální, nevyzrálou osobnost. V popkultuře popsané dvojí vnímání světa asi nejlépe ilustruje sci-fi film *Avatar* z roku 2009. Na rozdíl od jeho tvůrců Alexander nepropadá romantismu a nepřipisuje souznění s harmonickým

10. Živý svět se svými protiklady: národní přírodní rezervace Mohelenská hadcová step. Unikátní ekosystém na strmém svahu nad řekou Jihlavou, jejíž tok v sedmdesátých letech 20. století přehradily nádrže zásobující chladící vodou jadernou elektrárnu Dukovany. Jakou cestou se vydá nastupující generace obyvatel planety Země? Foto: Martin Horáček, 2020.

řádem světa jen „ušlechtilým divochům“. Pokládá rozpory civilizace za důsledek svobody, jež nabízí pokaždé možnost volby – tedy i volby vedoucí k nápravě škod, ke tvorbě center a krásných budov. Všudypřítomná ošklivá architektura může koncem pomoci dobré věci, když do očí bijícím kontrastem zvýrazní krásu ostrůvků celistvosti, které na planetě zbývají (obr. 10).

Jakkoli skeptický (zejména ve své následující a poslední knize z roku 2012),¹⁵ přináší Alexander poselství, jež v principu zůstává pozitivní, z věcného hlediska mimořádně nosné a z emocionálního radostné. V rovině teoretické nabídl komplexní výklad světa, který je vůči kritickému vědeckému

testování nad očekávání odolný. V rovině praktické poskytl návod, jak svět přetvářet krásně a – dnes bychom zdůraznili – udržitelně, návod, který inspiruje a je bohatě rozvíjen.¹⁶

Kniha *Podstata řádu: Fenomén života* nevyžaduje od čtenáře, aby znal ostatní svazky tetralogie. Funguje jako samostatné, obsahem i formou uzavřené – celistvé – dílo. Uklidňuje a provokuje, ujišťuje a znepokojuje, podněcuje k rozhovoru a vybízí k aktivitě. Prohlubuje vnímavost vůči okolnímu prostředí a zároveň vysvětluje, proč vypadá právě tak, jak ho známe. ■

- 1 Roger Scruton, *The Aesthetics of Architecture*, New Jersey: Princeton University Press 2013 [revidované vydání, první vydání 1980]; Roger Scruton, *The Classical Vernacular: Architectural Principles in an Age of Nihilism*, New York: St. Martin's Press 1994.
- 2 Charles, Princ z Walesu, *Harmonie: Nový pohled na náš svět*, Brno: B&P Publishing – VUTIUM 2018; Nikos A. Salingaros, *Sjednocená teorie architektury: Forma, jazyk, komplexita* (ed. Martin Horáček), Brno: VUTIUM – B&P Publishing 2017; Anthony Flint, *Le Corbusier: Muž doby moderní, architekt zítřka*, Brno: Barrister & Principal 2017; Martin Horáček, *Za krásnější svět: Tradicionalismus v architektuře 20. a 21. století*, Brno: Barrister & Principal – VUTIUM 2013; Jan Michl, *Funkcionalismus, design, škola, trh: Čtrnáct textů o problémech teorie a praxe moderního designu*, Brno: Barrister & Principal – VŠUP 2012.
- 3 Stephen Grabow, *Christopher Alexander: The Search for a New Paradigm in Architecture*, Stocksfield – Boston – Henley – London: Oriel Press 1983.
- 4 Online, <https://www.pps.org/article/calexander> [vyhledáno 25. 6. 2020].
- 5 Demetrius Michael González, *Christopher Alexander: A Holistic Theory of Architecture*, 2004, online, <http://demetriusgonzalez.com/architecture/thesis/thesis.index.html> [vyhledáno 25. 6. 2020].
- 6 Online, <http://www.katarxis3.com/Gallery/nav.htm> [vyhledáno 25. 6. 2020].
- 7 Město není strom, in: Karel Maier (ed.), *Urbanistická čítanka I*, Praha: Česká komora architektů 2000, s. 36–47; Hlavní pravidlo, in: Irena Fialová (ed.), *Architektura a současné město*, Praha: Zlatý řez 2017, s. 29–38; Kontrastní pojetí harmonie v architektuře (rozhovor Christophera Alexandra s Peterem Eisenmanem) a Pár střízlivých úvah o povaze architektury v naší době, in: Nikos A. Salingaros, *Sjednocená teorie architektury: Forma, jazyk, komplexita* (ed. Martin Horáček), Brno: VUTIUM – B&P Publishing 2017, s. 295–317.
- 8 Nikos A. Salingaros, *Some Notes on Christopher Alexander*, online, <http://zeta.math.utsa.edu/~yxk833/Chris.text.html#COMPUTER> [vyhledáno 25. 6. 2020].
- 9 Christopher Alexander et al., *A Pattern Language*, New York: Oxford University Press 1977.
- 10 Emanuel Rádl, *Dějiny biologických teorií novověku I–II*, Praha: Academia 2006; Stanislav Komárek, *Mimikry a příbuzné jevy: Dějiny poznávání a výkladu vnějšího vzhledu živých organismů*, Praha: Academia 2016.
- 11 Zdeněk Neubauer, *Biomoc*, Praha: Malvern 2002.
- 12 Tamtéž, s. 24.
- 13 Jiří Fiala (ed.), *Ke stému výročí narození Adolfa Portmanna I–II [Scientia & Philosophia 7–8]*, Praha: Univerzita Karlova 1997.
- 14 Kathleen Maddenová, *Utváření místa: Příručka k vytváření kvalitních veřejných prostranství* (ed. Robert Sedlák), Brno: Nadace Partnerství 2003.
- 15 Christopher Alexander – Hans Joachim Neis – Maggie Moore Alexander, *The Battle for the Life and Beauty of the Earth: A Struggle Between Two World-Systems*, New York: Oxford University Press 2012.
- 16 Viz např. webové stránky PatternLanguage.com nebo Livingneighborhoods.org; Sustasis Foundation s knihou a aplikací *A New Pattern Language for Growing Regions*, viz <http://www.sustasis.net/APLFG.html>; Nadace Prince z Walesu – The Prince's Foundation, <https://princes-foundation.org/>; Skupina PURPLSOC (Pursuit of Pattern Languages for Societal Change při Donau-Universität v rakouské Kremži, viz <https://www.purplsoc.org/>; The Bartlett Centre for Advanced Spatial Analysis, viz <https://www.ucl.ac.uk/bartlett/casa/> [vyhledáno 25. 6. 2020]. Výše zmíněná kniha Nikose A. Salingarose, *Sjednocená teorie architektury* (pozn. 2), je autorem míněna jako studijní doprovod k *Fenoménu života*.

Text je upravenou a ilustrovanou verzí „Doslovu“ k připravované knize *Podstata řádu: Fenomén života*.

Martin Horáček (1977), historik a teoretik umění, v současnosti vyučuje dějiny architektury a památkovou péči na univerzitách v Olomouci a Brně.

Přímluva za živou architekturu

Přístup Christophera Alexandera

Filip Kinnert

V této úvaze budeme mluvit o životním prostředí, které je naším pokojem, ulicí nebo krajinou. Architektura, jakožto uměle budované životní prostředí, je v přeneseném významu rovněž součástí výzvy o zachování života a jeho rozmanitosti. Architektura, jež se stala naším domovem, nás utváří a mění náš vztah k přírodnímu prostředí i k sobě samým. Především díky technologickému a vědeckému pokroku se moderní společnosti v posledních desetiletích mimořádně rychle materiálně rozvinuly. Odklon od smyslu věcí k jejich účelu nám však v současném kritickém okamžiku brání navázat smysluplný vztah se životem jako takovým.¹ S narůstající světovou populací, urbanizací i technickou vyspělostí se naše činy a jejich následky od sebe propastně vzdalují, a s tím i naše budované prostředí ztrácí rysy, které by byly vyjádřením našeho společného života a umožnily by nám opravdově bydlet.²

Abychom se mohli zamyslet nad znovunavázáním vztahu ke svému prostředí, budeme na následujících řádcích chápat architekturu nejen jako nástroj přežití či infrastrukturu globální technické civilizace, ale především jako zrcadlo potvrzující či zpochybňující naši identitu. Podíváme se na ni nejdříve očima fenomenologů, kteří v moderním světě stále více postrádají místo k životu. Zkusíme

se dopátrat toho, jak se soudobá architektura od-
cizila přírodě i člověku, a představíme zde alterna-
tivní přístup Christophera Alexandera, jenž dokázal
interpretovat přírodní řád geometricky i filosoficky
a předložit jej ve vztahu k naší osobě v tvůrčím pro-
cesu, který je nikdy nepřerušným dialogem.

Genius loci

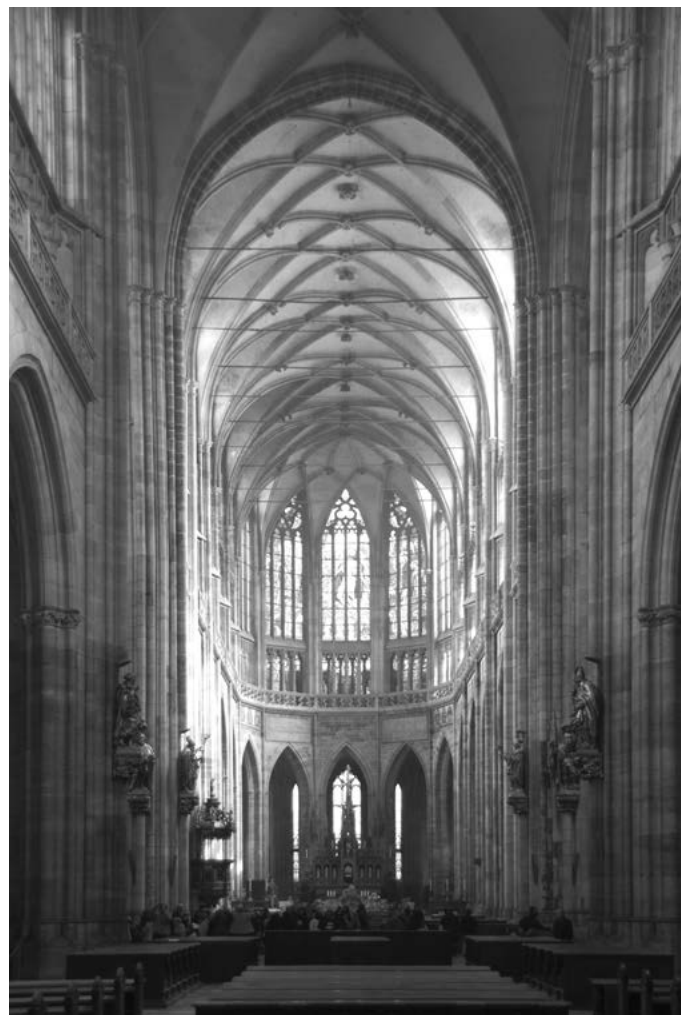
Upozornění na mizení významných kvalit z prostředí zaznívá od fenomenologů již přibližně od šedesátých let. Christian Norberg-Schulz, norský teoretik a pedagog, předkládá otázky ohledně ztráty místa a ztráty života. Jeho kniha *Genius Loci*, populární u laické i odborné veřejnosti, je již svým podtitulem vymezena jako úvod k fenomenologickému přístupu v architektuře. Tento myšlenkový proud upřednostňuje smyslovost a citovost člověka, který zvláštním způsobem obývá tento svět, tedy bydlí.³ Charakteristický je obrat od abstraktních koncepcí k samotným věcem a k tomu, jak věci zjevují svou podstatu ve své formě. Jako jedni z mála se fenomenologové pokusili zodpovědět otázku „Co to vůbec znamená bydlet?“. Bydlet pro ně nepředstavuje jen okupovat nějaké území nebo mít přístřeší, ale významuplně navázat vztah s prostředím. Stavět

zároveň znamená vyjadřovat to, jak jsme pochopili svět a sami sebe.⁴ Pro tento přístup je klíčový fenomén místa. Jsou to místa, která obsahují významy, které nám umožňují se orientovat a identifikovat, tedy bydlet. Místa shromažďují charaktery, které živí náš pocit sounáležitosti se světem, a proto není důležitějšího místa než náš domov.⁵

Duch místa, který byl kdysi personifikací specifických krajinných charakterů, je dodnes hovorově užíván pro označení atmosféry či nehmotné kvality, kterou místo vyzařuje. Stále se setkáváme s laickým označením, že nějaká věc má „duši“. Označujeme tím obvykle ručně vyráběné předměty, středověká jádra evropských měst nebo místa v krajině s výrazným reliéfem. Silná autenticita místa v nás nepochybně vyvolává významnou reakci na úrovni psychosomatických pocitů či tušení. Avšak je možné racionálně uchopit nehmotného ducha ve hmotě? Je i dnes možné vědomě vytvářet místa s touto kvalitou?

Norberg-Schulz nás ve snaze porozumět významům, které místa mají, nabádá, abychom se vyvarovali hledání významu symbolického. Při tomto hledání nás nezajímá, zdali katedrála symbolizuje les či jeskyni nebo zdali lomený oblouk symbolizuje sepnuté ruce. Přestože katedrála může ukrývat spoustu symbolů a být přirovnávána dokonce ke knize, podstata symbolu tkví v tom, že se na něco odkazuje, a význam tak leží vždy vně věci samotné. Naopak charaktery místa náležejí pouze místu. Jsou v nich konkretizovány vztahy hmoty a prostoru, které vytvářejí ono konkrétní „zde“. Tážeme-li se po těchto konkretizacích, ptejme se: Jakým způsobem stavba vyjadřuje vztah mezi zemí a nebem? Jak je artikulován vztah mezi vnitřkem a vnějškem? Jak se vztahují jednotlivé prvky k sobě navzájem?⁶

Právě takové otázky se snaží přivést pozorovatele k tomu, aby vnímal celek a provázanost celku s jeho částmi a aby významy nacházel ve věci samotné, nikoli v symbolickém odkazu. Analytická mysl funguje diskurzivně a vždy rozkládá celkový dojem. Pokud bychom chtěli naopak postihnout

1. Katedrála svatého Víta, Václava a Vojtěcha v Praze. Repro: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=1350193>.

onu celistvost, potřebovali bychom k jejímu vyjádření poezii, hudbu, obraz nebo jinou formu uměleckého výrazu. Duch místa pro nás není tajemstvím proto, že by podléhal nějaké tajné nauce, ale protože jej nelze uchopit pouze nástroji racionální mysli. Bez imaginace se proto integrální architektura neobejde.⁷

Fenomenologický přístup je pro Norberga-Schulze synonymem pro jednotu myšlení a cítění, kterou považuje za původní cíl moderního hnutí. Příliš dlouho o architektuře uvažujeme pouze v mezích funkce a struktury.⁸ Kam se však obrátila pozornost od cílů prvních modernistů a proč ubývá významuplných míst?

Projekt modernity

„V minulosti byl význam záležitostí jazyka, slohu a tradice, a tudíž cosi obecně sdíleného. Moderní hnutí se naopak domnívalo, že význam se může vynořit spontánně z jedné situace a ‚nová tradice‘ byla zamýšlena spíše jako ‚metoda‘ než jako interpretace jazyka architektury. Dnes jsme si vědomi, že k vyjádření významu je zapotřebí širší porozumění světu a jazyku forem,“ píše Norberg-Schulz v knize *Principy moderní architektury*.⁹

Na obrázku č. 2 je dům avantgardního modernistického architekta Waltera Gropia, zakladatele školy Bauhaus a vůdčí osobnosti tzv. mezinárodního stylu. Na levém vyobrazení vidíme původní stavbu z roku 1926, jež byla zničena za války. Výrazové prostředky domu jsou redukovány na minimum, ale i přes maximální zjednodušení stavbě nechybějí jemné detaily oplechování atiky, soklu nebo subtilního zábradlí. To jsou všechno detaily, které nám napovídají, že dům stojí na zemi a je vystaven povětrnostním vlivům. I přes nejvyšší míru redukce si tento dům artikulováním nejzákladnějších vztahů mezi tím, co je nahoře a co dole, zachoval poslední zbytky onoho konkrétního zde.

Naproti tomu soudobá reinterpretace stavby z roku 2014 všechny tyto pozůstatky kontextuality eliminuje. Přišli jsme o poslední nápořku k odhadu měřítka a zůstala jen soustava kubických hmot s otvory. Koncept autorů studia Bruno Fioretti Marquez Architects totiž nebyla věrná rekonstrukce původního domu, ale spíše vzpomínka, která „evokuje absenci a zároveň prezenci“.¹⁰ Jinými slovy stavba záměrně vyvolává nejistotu, zda se jedná skutečně o dům nebo jen o model v měřítku 1:1. Svůj záměr se jim skutečně podařilo zrealizovat vědomou redukcí znaků, jež by nám pomohly se orientovat a identifikovat. Pokud si uvědomujeme, jak k nám jazyk geometrie promlouvá, nabízí se tedy otázka, zda soudobé minimalistické tendence v architektuře vědomě nesměřují k vytváření abstraktního a neurčitěho prostředí.

V knize *Principy moderní architektury* Christian Norberg-Schulz popisuje nelehkou cestu architektury a výtvarného umění, které se rozešly s tradicí na konci devatenáctého století. Domnělé znehodnocení symbolů, jako důsledek historicismu a eklekticismu, vedlo k odcizení a ztrátě přináleživosti. Odvržení tradičních forem a slohů tak nebyl jen formalistický problém, ale hluboká proměna,

2. Vlastní dům Waltera Gropia (1926) a jeho soudobá rekonstrukce (2010–2014). Repro: Valena, T.: *Vztahy – O vazbě k místu v architektuře* (2018), s. 175.

na jejímž konci měl moderní člověk ideálně nalézt novou existenciální oporu a nový způsob, jak bydlet v otevřeném světě.¹¹ Moderní hnutí pro své vymezení hledalo novou monumentalitu, novou obzornost, novou tradici. Hlavními principy, pomocí kterých se tohoto úkolu ujali avantgardní architekti počátku dvacátého století, byly otevřená forma, volný půdorys a nefigurativní umění.

Americký teoretik architektury Aaron Betsky přisuzuje projekt modernismu nově vzniklé tzv. střední třídě, tedy té části společnosti, která již není zakořeněna v konkrétním místě, a přestává být tedy závislá na půdě a podnebí. Tato třída není elitou předurčenou k tomu, aby spravovala krajinu a lid z vůle Boží. Není ani lidem, který se na hroudě domoviny narodí a je v ní i pochován. Nová *bourgeoisie* se nachází někde mezi těmito dvěma světy. Od průmyslové revoluce si pro sebe vytváří svůj umělý svět s ekonomickými, sociálními a mentálními strukturami. Betsky konstatuje, že moderní architektura je součástí tohoto projektu a jejím posláním je svým umělým městským prostředím vytvořit scénografii pro člověka nezávislého, tedy moderního.¹² Idea vytvořit v otevřeném světě svůj domov se tak konkretizovala v myšlence *mezinárodního stylu*.

Za vrchol tohoto optimismu však sám Betsky považuje období před první světovou válkou. Od té doby přibývá pochybností a pocitu rozčarování. Jizvy po katastrofách dvacátého století a globalizace jsou výzvami, které internacionální styl neustál, a neuspěly ani pokusy různých forem regionalismu. Norberg-Schulz modernímu hnutí přisuzuje úspěch za vytvoření nové umělecké vize, která vystihla základní kvality nového světa. Její postupná ztráta však vyústila v degeneraci moderní architektury buď směrem k racionalistickému formalismu, nebo v pouhou hru s efekty. Z projektu modernity už nezbylo o moc víc než skomírající víra v pokrok a s ním i naděje na lepší zítřek.

„Tekutá modernita“, jak označuje pozdní fázi modernismu, a tedy dnešní dobu Zygmunt

Bauman, se vyznačuje neukotveností, zpochybněním a relativizací veškerých hodnot.¹³ Stará pravidla již neplatí a nová ještě nebyla nastolena. V příslušném tavicím kotli hodnot se ale rozplývají nejen tisícileté tradice, ale i modernistické koncepce počátku dvacátého století, dokonce role architekta ve společnosti. Architektonická odborná veřejnost tím spíše vidí přidanou hodnotu architektonické činnosti tam, kde je vznesena další společenská otázka, další zpochybnění či nekonvenční řešení.¹⁴

Tvorba prostředí zahrnující architekturu a územní plánování se dnes nachází ve stavu obrovského napětí mezi stále přísnější byrokraticí schvalovacích řízení a neúprosným trhem a tvůrčími ambicemi architektů někdy hraničícími s konceptuálním uměním. Slovy Dalibora Veseleho se architektura stala „introvertní oblastí, kdy stavby jsou navrhovány buď podle kritérií osobního úsudku a vkusu, nebo jako anonymní stavby naplňující jen ty nejzákladnější požadavky a technické parametry“.¹⁵ Dnes se architekti, vedení k tomu, aby byli soudobí či pravdivě odráželi ducha doby a vnesli do prostředí něco nového, mnohdy stávají oběťmi trendů, které dělají z architektury spotřební zboží. Duch doby se zdá být přitažlivější a naléhavější. Naproti tomu duch místa se krčí v oázách památkově chráněných zón a hyne pod náporu turismu jako vyprázdněný pojem, klišé.

Jednoduchý mezi bezduchými králem

V atmosféře tekuté přítomnosti, nejisté budoucnosti a značných ekonomických tlaků vzniká většinou nově budované prostředí ve jménu společného jmenovatele, a tím je minimalistická estetika.¹⁶ Ta pravděpodobně v očích architektů a designérů plní požadavek na kultivaci prostředí ohroženého vizuálním smogem, kontrastuje s tradičními formami a odpovídá pokročilé industrializaci a postupně snižované ruční řemeslné dovednosti. Ve světě přehlceném vjemy a informacemi se může jevit strohost

3. Zollverein, Škola managementu a designu postavená v Essenu v Německu podle návrhu japonského ateliéru SANAA, 2006. Repro: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sanaa-essen-Zollverein-School-of-Management-and-Design-220409-02.jpg>.

a „čistý design“ jako přirozená reakce.¹⁷ Tyto formy často vyvolávají falešný dojem jednoduchosti, ačkoli je toto zdání mnohdy vykoupeno složitým technickým řešením nebo nesrozumitelností pro náš nervový systém, kterému může způsobovat zmatení až úzkost.¹⁸ Soudobá medializovaná architektura je v dobré víře oceňovaná právě pro svůj konceptuální přístup k prostoru a přijímá struktury s minimalizovanou artikulací za adekvátní vyjádření abstraktních prostorových koncepcí. Ve skutečnosti mnohdy působí spíše jako trojdimenzionální ilustrace intelektuálního konceptu než jako místo k životu.

Otázka ztráty přináležitosti, kterou na konci devatenáctého století aktivně řešilo moderní hnutí, dnes vyvstává znovu a ještě naléhavěji. Kanadský psycholog maďarského původu Gabor Maté používá pro popis příčin některých civilizačních problémů dnešní společnosti čtyři formy *odcizení*, jak

je již užil Marx, odcizení od přírody, od ostatních lidí, od smyslu své vlastní práce a od sebe sama. Poukazuje na to, že civilizační nemoci, deprese, závislosti, pocit ztráty smyslu apod. jsou v podstatě adaptace na toto kulturní prostředí a ztotožnění s vlastním odcizením.¹⁹

Podívejme se na obrázky č. 2 až 4 a položme si následující otázky: Je ono „zde“ skutečně místem k životu? Podporuje ve mně toto místo sounáležitost se světem, s lidmi, s přírodou? Tyto a obdobné otázky vedou pozornost tazatele od povrchního soudu *líbí/nelíbí* k hodnocení, které nelze považovat za osvojené kulturní preference nebo pracně vypěstovaný individuální vkus. Otázky po životě a našem vztahu k němu jsou v architektonické odborné diskuzi možná neobvyklé, ale odhalují na-prosto zásadní a opomíjenou podstatu tohoto tvůrčího úsilí. Ke kritickému myšlení v tvůrčím procesu se tedy nabízí komplementárně rozvíjet i kritické citění či emoční gramotnost. Jak naši stále aktuální výzvu formuluje Norberg-Schulz: „Náš konflikt (...) nespočívá v roztržce mezi přírodou a člověkem uvnitř uzavřeného systému, nýbrž v rozporu mezi myšlením a citěním uvnitř otevřeného světa.“²⁰

Povaha řádu a paradigma celistvého světa

Projektem modernismu jsme se „úspěšně“ osvobodili od místa a tradic, a tedy i od znalostí a hodnot s nimi spojených. Rozmanitost společného světa a možnost identifikace s nově budovaným životním prostředím tím však byla dramaticky ochuzena. Jak by bylo možné na tuto kritickou situaci dnes odpovědět, když víme, že „žádný problém nemůže být vyřešen na stejné úrovni myšlení, která jej stvořila“?²¹ Změna zažitého paradigmatu, tedy změna v přeneseném smyslu „světového názoru“, má podle Thomase Kuhna „málo společného s logikou nebo dokonce s důkazy, ale naopak hluboce souvisí s převratnými vhledy a průlomů“.²² Richard Rohr to přirovnává k tomu, co se v náboženství nazývá „velké

obrácení“.²³ Podle *teorie chaosu*²⁴ i *Kuhnovy filosofie vědy*²⁵ je však tento způsob vývoje zcela přirozený. Jakákoli velká změna se nejdříve připravuje někde pod povrchem, protože skutečný dialog mezi zastánci různých paradigmat je prakticky nemožný. Změny a vhledy probíhají na úrovních individuí i skupin neustále a plynule. Velký přerod či obrácení dynamického systému však proběhne nárazově a způsobí jej zdánlivá maličkost, jak naznačuje často citovaný výrok o efektu mávnutí motýlích křídel.²⁶

K myšlenkovému přerodu *vědecké revoluce* by se dal analogicky přirovnat přínos architektury amerického architekta a matematika rakouského původu Christopha Alexandra.²⁷ Přestože je v architektonické odborné diskuzi stále představitelem jakéhosi spodního proudu a v kontextu vzdělávání architektů na okraji zájmu, právě jemu se podařilo překonat propast mezi myšlením a cítěním v tvorbě vztažením svého já k přírodnímu řádu.

Alexander si klade otázku, proč se lidé cítí dobře v budovách a místech, které byly postaveny dříve a vznikaly postupně, a proč tomu tak není u dnešní masově plánované výstavby nebo i „špičkové“ architektonické produkce. Ve svých úvahách formuloval obavy z toho, že za posledních sto let naše budovy získaly více na energetické úspornosti, odolnosti a funkčnosti, ale na druhou stranu jsou čím dál sterilnější, odcizenější, a tím i nehumánnější.²⁸ K rozpolcenosti myšlení a cítění přistupoval důkladným studiem přírodních forem, jejich vzniku a vztahů a svých niterných reakcí na ně. Tím se významně zasadil o rehabilitaci architektonické teorie na základě poznání přírodního řádu a navázal i na dřívější teorii vcítění, která je dnes již podpořena množstvím studií z oborů neurologie či psychologie.²⁹

Své poznatky zpřístupnil především ve čtyřsvazkové práci *The Nature of Order (Podstata řádu)*,³⁰ v níž vyčerpávajícím způsobem probírá téma života jako univerzálního tvořivého principu. Pojednává o neoddělitelnosti krásy a funkce i o tom, jak navazujeme vztahy se svým prostředím na emocionální

i duchovní úrovni prostřednictvím „zrcadlení svého Já“ v okolním světě.³¹ Své argumenty dokládá příklady z celé historie architektury i umění všech kultur světa, ze světa přírodních fenoménů i na budovách ze své vlastní architektonické praxe, jež čítá přes dvě stě realizovaných projektů na pěti kontinentech.³² V kontrastu s těmito příklady ukazuje architekturu dvacátého století jako architekturu mechanického řádu, která je svými formami v přímém protikladu k řádu přírody, a tím tedy k prostředí, na které se člověk miliony let neurologicky i duchovně adaptoval.

V přístupu k architektuře má Alexanderova metoda s fenomenologickým přístupem mnoho společného. Obě tato východiska berou v potaz vnitřní svět pozorovatele a považují jej za komplementární k analytickému způsobu poznání a nezbytný k dosažení uceleného obrazu světa. Zohledňuje tedy tělesnost, smyslovost a citovost pozorovatele, jeho instinkty a intuici. Jsou to přesně ty aspekty, pro které v dnešní době nebudeme mít dostatečně „tvrdá data“, ale jež představují vlastnosti, které nás vztahují k prostředí a které by měli umět rozpoznávat především ti, kdo je aktivně přetvářejí.

4. Kampus střední a vysoké školy Eishin Higashino v Tokiu od Christopha Alexandra, 90. léta 20. století. Repro: <http://permatecture.blogspot.com/2013/04/eishin-campus.html>.

Krása beze jména

V jedné ze svých prvních knih *Timeless Way of Building* Alexander zkoumal zákonitosti, na jejichž základě může budova či předmět dobře „zapadnout“ do svého prostředí. Zkoumal způsoby, kterými každá část získává svou identitu, aby byla celistvou entitou, a zároveň aby se stala doslova neoddělitelnou od celku. Tuto kýženou vlastnost zpočátku nazýval *kvalita beze jména*.³³ Tato kvalita, která pohne duší člověka, když zní hudba, když zapadá slunce nebo když se setká rodina na společném obědě, má stejnou povahu jako ta, která se projevuje i v místě, ve stavbě, v „neživém“ předmětu. Alexander zjišťuje, že se objevuje všude a její přítomnost je tedy pouze otázkou míry.

Je to míra přívětivosti i prospěšnosti a zároveň míra, která rozhoduje o životaschopnosti a zdraví systému či organismu. Tuto vlastnost dalece přesahující pouhou užitečností nazval řadou analogických pojmenování, jako např. *nadčasovost*, *krása*, *harmonie*, *celistvost*, nebo dokonce *život*. Českým ekvivalentem by mohla být např. *oduševnělost*, v kontextu navrhování nebo hodnocení architektury by zase bylo přiléhavější označení *živost* či *vitalita*.³⁴ Každý z těchto pokusů uchopit *kvalitu beze jména* je sice užitečný, ale žádné označení není dost výstižné. Alexander si uvědomoval omezené kapacity našeho jazykového a významového aparátu a faktu, že jako vědec možná nebude schopen beze zbytku vyjádřit nevyjádřitelné. Je ovšem přesvědčen, že tato podstatná kvalita se z našeho umělého prostředí vytrácí, a že ji dokonce přestáváme umět vnímat.³⁵

Z tohoto důvodu může pochopitelně Alexanderova práce vyvolávat předsudky a dojem nepřístupnosti. Klade nezvykle větší nároky na čtenářovo duchovní úsilí než na úsilí čistě racionální. Ovšem i přes náročnou četbu je *Povaha řádu* jakýmsi pootevřením dvířek pro nevyčerpatelnou inspiraci v přírodním i kulturním dědictví a nakonec i v nitru člověka samotného, člověka přirozeně tvořivého. Stejně jako fenomenologové sahají po poezii.

Vše je propojeno se vším aneb teorie center

Nikos Salingaros, který na Alexanderovu práci navazuje, v zájmu efektivnější komunikace s vědeckou komunitou používá pro *život* exaktnější terminologii, jako je např. *organizovaná komplexita*.³⁶ V souvislosti s její přítomností v architektuře ji pak nazývá *strukturálním řádem*.³⁷ *Život* jako organizovaná komplexita se stává pojmem, který se neomezuje pouze na biologické procesy, ale popisuje vztahy v živé i neživé přírodě a stejně tak v geometrii staveb. Zkusme si tuto skutečnost přiblížit na příkladu zahradního jezírka, jak jej uvádí Christopher Alexander.³⁸

Abychom mohli jezírko poznávat a popisovat v současném vědeckém paradigmatu, museli bychom je izolovat podle zvolených kritérií, což by se pochopitelně neobešlo bez jisté míry zjednodušení. Následně bychom mohli podle zvolených kritérií měřit rozměry, objem, hmotnost, teplotu, chemické složení, barvy atp. Všechno, co bychom poznali, by byl zjednodušený model skutečnosti, soubor abstraktních informací o dílčích parametrech, ale určitě ne skutečnost sama.

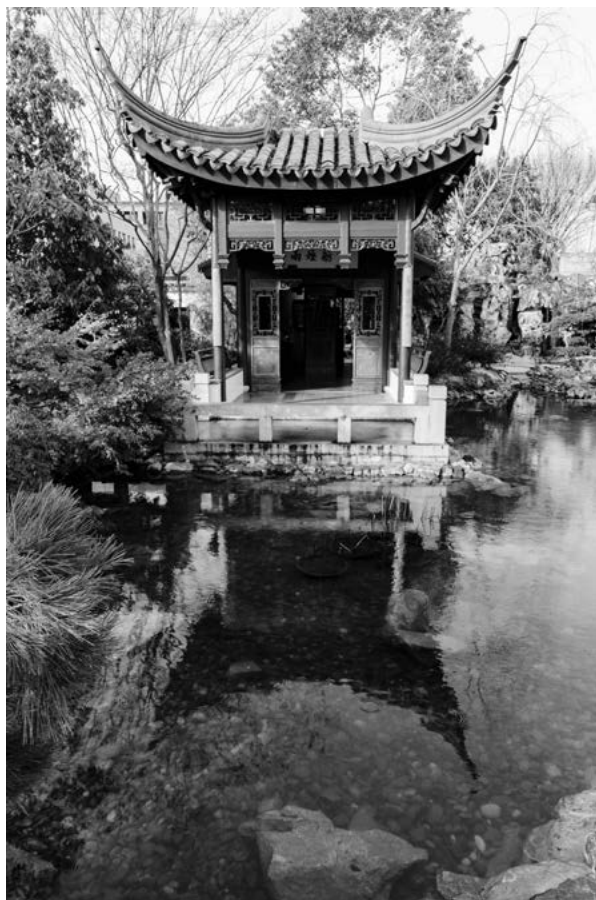
Pokud se ale chceme ve svém poznání přiblížit skutečnosti, ptejme se jako fenomenologové po skutečném jevu: Co je ve skutečnosti zahradní jezírko? Je to jen voda, nebo to jsou i břehy? Pokud jsou to i břehy, kolik metrů zeminy okolo je ještě zahradní jezírko? Jsou jezírko také kameny, rostliny nebo živočichové ve vodě?

Zjišťujeme, že na tak banální otázku není úplně snadné odpovědět. Takový přírodní fenomén lze velice snadno identifikovat, ale méně samozřejmě uchopit. Alexander se ve svém studiu nesnažil jezírko izolovat, ale přijal přirozenou povahu skutečnosti, a tedy fakt, že vše je propojeno se vším. Tuto zdánlivě nepřekonatelnou obtíž překonal elegantně tak, že objekty či formy, které chtěl studovat, označil zjednodušeně jako *centra*. Slovo „centrum“ totiž jasně směřuje naši pozornost ke konkrétnímu ohnisku, ale zároveň kolem sebe nechává pole

působnosti, kde se může centrum potkávat a prolínat s jinými centry.

V našem případě máme jako centrum jezírko, které vnímáme jako určitý celek, přirozeně obsahující jiná *centra*, jako např. ryby, kameny, rostliny či břehy, vnímané jako jeho části. Pokud tedy náš svět jako celek (centrum) je složen z částí, které jsou také *centry*, tak všechny vnímatelné fenomény sdílejí jednu podstatnou vlastnost, a tou je *celistvost*. Stejně tak můžeme tuto kvalitu popsat i ve stavbě altánu. Každý element, sloup, střecha i taška mají svou identitu, která je jasně artikulovaná. Každá část se však svým vlastním způsobem vztahuje k sousedním centrům, prolínají se, zapadají do sebe a jejich forma se rodí přímo z těchto vztahů.

5. Co je zahradní jezírko? Autor Eric Muhr. Repro: <https://unsplash.com/photos/xOjs5jjsDv4>.

Dovedeme-li toto myšlení do důsledku, tak v konceptu teorie center můžeme nacházet každou věc ve stavu absolutní jedinečnosti a neopakovatelnosti a ve stejný okamžik jako obraz jednoty právě díky vyjádření celistvosti. Umožní nám to opustit mechanickou geometrii izolovaných forem a začít vnímat geometrii života, jehož části nikdy nejsou zcela izolovány od celku.

Životní prostředí

V Alexanderově paradigmatu celistvého světa není život omezen pouze na biologické procesy, ale je tvořivým principem – řádem, který vytváří organizované struktury, ať už jde o živočichy, pohoří či interferenci vlnění. Vzájemné posilování *center* je proces tak přirozený, jako když prostřeme stůl a postavíme doprostřed vázu s květinami. V tomto gestu je prakticky nemožné najít hranici mezi krásou a praktičností. Takovýmto „přirozeným“ způsobem také „rostla“ celá města v procesu vzájemného posílení částí a celku. Řády, styly a slohy klasické nebo tradiční lidové architektury nejsou, v tomto zorném úhlu, ničím jiným než samozřejmou a do jisté míry také nevědomou interpretací tohoto řádu.

Naproti tomu výrazové prostředky, které jsou ztotožňovány s moderní a soudobou architekturou, jsou v drtivé většině formy, které se programově vyhýbají vyjádření strukturálního řádu. Vlastnosti živých struktur a významy artikulovaných vztahů v nově budovaném prostředí chybějí.

Vztah k prostředí tedy není jen záležitostí vývoje či dějin, ale také bezprostřední reakcí na podnět. Pokud tedy pocítíme život ve staré chalupě nebo středověkém městském centru, zatímco v minimalistickém kubickém prostoru nikoliv, neznamená to, že jsme jen obětí laciného sentimentu, ale že můžeme cítit přirozenou rezonanci živého s „živým“.

Tato reakce je již od osmdesátých let známá od Edwarda O. Wilsona pod pojmem *biofilie*.³⁹

Výzkumy environmentální psychologie prokazují nezbytnost blízkosti přírodního prostředí a přírodních forem pro udržení tělesného i duševního zdraví. Nejen v lese, ale i v domě a v blízkosti předmětů, u kterých vnímáme, že mají duši, nalezneme několik, ne-li všechny *vlastnosti živých struktur*,⁴⁰ jak jsou popsány v knihách *Podstata řádu* nebo *Sjednocená teorie architektury*. V architektonickém slangu se říká, že některé materiály „umějí stárnout“, získávají patinu, a tím i některé vlastnosti živé struktury. Pro místa bez života, s materiály, které neumějí stárnout, máme přídavná jména jako „sterilní“, „chladná“, „bezduchá“. Drobné nedokonalosti a zvláštnosti jsou totiž onou dynamikou, která v nás podporuje pocit, že jsme živí tvorové s chybami i přednostmi, s přáními i klamáními. Ruina kláštera tak může působit živěji než přeplněné nákupní centrum. U oprýskané omítky nebo vyšisovaného dřevěného obkladu se můžeme cítit více jako lidé než u fasády z broušeného hliníku.

6. Masarykovo náměstí v Pelhřimově. Celistvost struktury byla dosažena postupnou transformací a posilováním vztahů jednotlivých částí. V takové struktuře je skoro nemožné oddělit krásu od funkce. Ornamet v živé struktuře není nadbytečný dekor, který by se dal jednoduše vypustit. Ornamet je artikulací stavebního prvku, který v tvůrčím procesu nabývá na významu, propůjčuje budově charakter, a celek tak nabývá na komplexitě. Repro: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=39813916d>.

Závěr

Na příkladu moderní architektury jsme si ilustrovali, jak za sebou opuštění tradic a lokální zkušenosti zanechalo prázdno, které mělo být nově vyplněno pouze tím, co je užitečné a vkusné podle kritérií modernistické doby. Ani technická zdatnost či vytříbený subjektivní vkus ale nedokázaly uspokojit fundamentální potřebu významuplného místa. Díky tomuto vývoji radikálního oproštění od tradic jsme však dostali příležitost uvědomit si to, co pro naše předky bylo samozřejmé. Fenomenologové tážající se po existenciálním vztahu člověka s prostředím a Christopher Alexander, který na tuto bytostnou potřebu odpovídá, nám mohou pomoci představit si architekturu, která se rozvíjí v souladu s hlubším porozuměním přírodnímu řádu a s pokorou vůči tajemství života. Budiž toto přispěvkem teorie architektury k naléhavému hledání trvalé udržitelnosti, nutně spojenému s navázáním na kulturní kontinuitu, a znovuoobjevení smyslu pro *genius loci*, místo naplněné významem. ■

- 1 Život v metafyzickém smyslu, zakládající fenomenickou rozmanitost života biologického.
- 2 Norberg-Schulz, Ch.: *Genius Loci*, Dokořán, Praha 2010.
- 3 Tamtéž, s. 22.
- 4 Tamtéž, s. 23.
- 5 Tamtéž, s. 50.
- 6 Tamtéž, s. 63–66.
- 7 „Dnes je nezbytné zdůraznit, že nové bydlení, přes jeho technické a ekonomické aspekty, je problém stavebně-umělecký. Není to problém konstrukční, a nelze jej proto řešit analytickými či organizačními prostředky, nýbrž výhradně tvůrčím úsilím.“ Mies van der Rohe, *Bau und Wohnung*, Stuttgart 1927. Celistvosti básnického obrazu v architektuře se věnuje například Juhani Pallasmaa v knize *The Embodied Image: Imagination and Imagery in Architecture*, Wiley, 2011.
- 8 Norberg-Schulz, Ch.: *Principy moderní architektury*, Malvern, Praha 2016, s. 122.
- 9 Tamtéž, s. 113.
- 10 Z architektova výkladu koncepce: „To, co jsme hledali, byl projekt, který evokuje absenci a zároveň prezenci. Projekt, který přiblížením vytváří odstup a naopak. A precizností dosahuje neostrosti.“ Valena, T.: *Vztahy – O vazbě k místu v architektuře*, Zlatý řez, Praha 2018, s. 174.
- 11 Znehodnocení symbolů je charakteristika převzatá od Sigfrieda Giediona, a to „bylo součástí obecného lidského

- odcození, které se postupně vyvíjelo v průběhu 19. století". Norberg-Schulz, Ch.: *Principy moderní architektury*, c. d., s. 11–12.
- 12 Betsky, A.: *Making it Modern*, Actar 2016, viz https://www.youtube.com/watch?v=Fx4h_jz-kw0
 - 13 Bauman, Z.: *Tekutá modernita*, Mladá fronta, Praha, 2002.
 - 14 Cenu Architekt roku 2017, tedy ocenění za mimořádný přínos architektuře v posledních pěti letech, získala umělkyně Kateřina Šedá. Viz <https://www.stavbaweb.cz/cenu-architekt-roku-dostala-kateřina-seda-17338/clanek.html>
 - 15 Veselý, D.: *Architektura ve věku rozdělené reprezentace*, Academia, Praha 2009, s. 163.
 - 16 „Minimalistická“ ve smyslu záměrné redukce strukturálního vyjádření.
 - 17 Horáček, M.: *Za krásnější svět: tradicionalismus v architektuře 20. a 21. století*, Barrister & Principal, VUTUM, Brno 2013, s. 71–72.
 - 18 Nikos Salingaros používá pojem „information overload“, který vystihuje reakci našeho centrálního nervového systému na struktury, které jsou cizí (*alienating*). Naše mysl nepřetržitě a podvědomě detekuje vzorce v okolním prostředí. Chaotické formy, které vykazují nízkou míru komplexity a soudržnosti, jsou pro náš poznávací aparát těžko zpracovatelné, a tudíž vyhodnocené jako hrozba, jež na nás působí zvýšenou mírou stresu. Salingaros, N., Mehaffy, M.: *A Theory of Architecture*, ISI Books, 2007, s. 141.
 - 19 Záznam z příspěvku na konferenci *Bioneers* 2019 je dostupný na <https://bioneers.org/inner-resilience-back-to-our-true-nature-dr-gabor-mate/>
 - 20 Norberg-Schulz, Ch.: *Principy moderní architektury*, c. d., s. 39.
 - 21 Citace Alberta Einsteina, viz Russell, P.: *Od vědy k bohu*, Dybbuk, Praha 2008, s. 85.
 - 22 Rohr, R., Morell, M.: *Božský tanec: Trojice a vaše proměna*, Barrister & Principal, Brno 2018, s. 21.
 - 23 Tamtéž.
 - 24 Gleick, J.: *Chaos: Vznik nové vědy*, Ando Publishing, Brno 1996.
 - 25 Kuhn, T.: *Struktura vědeckých revolucí*, OIKOYMENH, Praha 1997.
 - 26 Obrazné přirovnání a pojem efektu mávnutí motýlích křídel poprvé použil Edward Lorenz 29. prosince 1979 na své přednášce *Predictability: Does the flap of a butterfly's wings in Brazil set off a tornado in Texas?*
 - 27 Christopher Alexander se narodil v roce 1936 ve Vídni, vyrostl v Anglii, vystudoval bakalářský program architektury a magisterský program na Univerzitě v Cambridgeu a doktorský na Harvardově univerzitě. Od roku 1958 působí ve Spojených státech, kde učil na University of California v Berkeley. V roce 1967 založil Center for Environmental Structure, jehož je dodnes prezidentem. Viz <https://www.pps.org/article/calexander>
 - 28 Alexander, Ch.: *The Nature of Order I–IV*, Berkeley: The Center for Environmental Structure 2002–2004, s. 6–8.
 - 29 Nikos Salingaros, kolega a současník Alexandra, je velkým propagátorem interdisciplinární práce mezi architekturou a neurovědami pro podložení svých teorií o biofilním designu. Úvod do problematiky mohou poskytnout články jako např. Salingaros, N., Masden, K.: „Neuroscience, the Natural Environment, and Building Design.“ In *Biophilic Design: The Theory, Science and Practice of Bringing Buildings to Life*, S. R. Kellert, J. Heerwagen, M. Mador (eds.). John Wiley & Sons 2008; nebo Coburn, A., Vartanian, O., Chatterjee, A.: „Buildings, Beauty, and the Brain: A Neuroscience of Architectural Experience. Psychology, Medicine, Computer Science.“ *Journal of Cognitive Neuroscience*, 29(9), 2017, s. 1521–1531.
 - 30 Alexander, Ch.: *The Nature of Order I–IV*, c. d.
 - 31 Tamtéž, s. 313–350. Kapitola „Mirror of the self“ popisuje metodu, pomocí které se vhodným sebedotazováním můžeme dopátrat emocionální reakce na předmět či budovu a konfrontovat ji s naším racionálním soudem. Metoda je založena na oproštění od kulturně přejatých preferencí a osobního vkusu. Tato srovnávací metoda vykazuje statisticky 80 % shody respondentů napříč světovou populací i věkem.
 - 32 Zdroj <https://www.pps.org/article/calexander>
 - 33 „There is a central quality which is the root criterion of life and spirit in a man, a town, a building, or a wilderness. This quality is objective and precise, but it cannot be named.“ Alexander, Ch.: *The Timeless way of building*, Oxford University Press, 1979.
 - 34 Eyer, D., Chybík, J.: *Vitalita v architektonickém prostoru*, TZB-info, 29. 12. 2014, dostupné z: <https://stavba.tzb-info.cz/architektura-staveb/12178-vitalita-v-architektonickem-prostoru>
 - 35 „Alexander poukazuje na to, že vnímání celistvosti může být nesmírně těžké, obzvlášť pro dospělého člověka dnešní společnosti. Není tomu tak v tradičních společnostech ani tomu tak nebylo v naší předindustriální společnosti; rovněž dětem po celém světě tento dar nechybí.“ Salingaros, N., Horáček, M. (ed.): *Sjednocená teorie architektury*, Books & Pipes Publishing, Brno 2017, s. 196.
 - 36 Horáček, M.: *Za krásnější svět: tradicionalismus v architektuře 20. a 21. století*, c. d., s. 50–58.
 - 37 Tamtéž.
 - 38 Alexander, Ch.: *The Nature of Order I*, Berkeley: The Center for Environmental Structure 2002, s. 84.
 - 39 Wilson, E.: *Biophilia*, Harvard Univ. Press 1984, s. 79.
 - 40 Alexander, Ch.: *The Nature of Order I*, c. d., s. 143–298, kapitola „15 základních vlastností živých struktur“, a Salingaros, N., Horáček, M. (ed.): *Sjednocená teorie architektury*, c. d., s. 165–173, kapitola 19. „Poznámky k přednášce, sedmý týden: Patnáct základních vlastností živých struktur podle Christophera Alexandra.“

Filip Kinnert (1992) se věnuje architektonické praxi a na Fakultě architektury VUT se zabývá architektonickým jazykem v rámci studia Ph.D.

Hledání autentické architektury

Několik doplnění k diskusi o architektuře na stránkách časopisu Kontexty

Jan Obřtlík

Inspirativní úvaha Františka Mikše nad van Uffelenovou knihou o architektonickém brutalismu v minulém čísle Kontextů (3/2020) přiléhavě vyjádřila mnohé naše pocity ze soudobé architektury i urbanismu.¹ Rovněž Jan Michl ve své fundované studii „Co Bauhaus dal – a co vzal“ přinesl zajímavé postřehy do debaty o modernismu. Dovolím si na okraj obou textů doplnit několik rozšiřujících poznámek.²

Sdílím rozhořčení Františka Mikše nad současnou „ošklivou wow-architekturou“,³ domnívám se však, že je třeba upřesnit jednu věc. Ač bývá architektonický brutalismus často řazen pod širší pojem architektonického modernismu, bližší pohled ukazuje nutnost jemnějšího rozlišení. Připomeneme-li si Miesova slova, že „architektura nemá co dělat s vynalézáním forem“,⁴ a postavíme-li je vedle citovaných slov Banhamových, že „brutalistní architektura vášnivě přesáhla meze architektonického výrazu“,⁵ je rozdíl v perspektivě pohledu očividný. Mies hovoří o konstrukci, Banham o výrazu, oba jsou však řazeni mezi modernisty. Je to tak odlišné jako srovnávat například technologii výroby bicyklu s atmosférou opery charakteristické originálními kostýmy. Způsob výroby a příchutí dojmů. Přesto jsou ve „vědecky uspořádaném vědění dneška“ tyto dva případy takřkajíc v jednom pytli s popiskou „modernismus“.

Prvním bodem kritiky elementární dialektiky mezi modernistickým a proti-modernistickým, tedy

především post-modernistickým, je nemožnost jasného zařazení jednotlivých tvůrců prostě proto, že jsou sami sobě nevěrní. Obvykle různě oscilují a vyvíjejí se a málokterý se drží svého vlastního programu, pokud jej vůbec kdy formuloval a písemně ustálil. Dnes platí ještě více než dříve, že architekti necítí povinnost osobní stylové integrity a daleko spíše na jedné stavbě zkoušejí něco a na další zase něco jiného. Často je to frivolní styling namísto společenské odpovědnosti. Nehledě k tomu, že u celé řady tvůrců či dokonce (pod)stylů není jasné, zda je řadit k moderně či postmoderně, a kritikové se zde rozcházejí. Dále je také pravda, že velká část diskusí i s těmi nejslavnějšími tvůrci-mysliteli se odehrává v dimenzi „jak jste to vlastně tehdy myslel“, respektive „jak jsem to vlastně tehdy myslel“. Je to asi dáno limity lidské komunikace a také limity intelektuální kapacity těch, kteří určité dílo recipují. V humanitních vědách, a teorie architektury k nim z velké části přísluší, je to markantní faktor. Konečně, analýza jednotlivých výroků vytržených z jejich kontextů

vede spíše ke zkreslení, jak dokládá ono floskulní „less is more“, respektive „bore“. Kdyby bylo možné zjednodušit složité vztahy do jedné věty, nebylo by třeba složitých vztahů.

Spor Alexandra s Eisenmanem

Diskuse o sporu mezi Christopherem Alexanderem a Peterem Eisenmanem z roku 1982⁶ evokuje dojem, že pocitově působící architektura je harmoničtější než architektura ideová. Stejně dobře je však možné tvrdit, že zneklidňující jsou pocity (zažil je každý), a naopak jsou to ideje, které přinášejí harmonii (idea „Zůstat v klidu“). Přejde totiž na to, jaké pocity nebo jaké ideje. Až potud by se mohlo zdát, že poměr mezi pocity a rozumem je v naší civilizaci vyrovnaný. Dnešní společenský trend však říká, že rozum zklamal a pravdu nám sdělují naše pocity. Kdo mluví o pocitech, je oblíbenější a úspěšnější než ten, kdo mluví o ideách. Stačí navštívit jakékoliv školení umění prezentace nebo marketingu, a pravděpodobně půjde o základní „figl“, který nás tam naučí. Tuto soudobou averzi k ideám pokládám za

pokryteckou a vlastně i populistickou – jde na ruku těm, kteří jsou líní přemýšlet a chtějí jen plout na vlnách emocí. Vše kolem nás je nicméně z většiny založeno i udržováno rozumem. A rozum bez idejí je totéž, co řeka bez vody (*a ta sucha poslední roky...*), či snad ono zenové „tlesknutí jedné ruky“. Nevím, jak by znělo, a mám strach, že bych se při hledání odpovědi neudržel a použil rozum... Dalším faktorem zmatení je pojem „ideová architektura“, kterému všichni intuitivně rozumíme jako architektuře usilující o tlumočení nějakých vyslovitelných a logických obsahů. Ale přesto nejde o ideje, jen o jejich zdání, což by klidně mohla být další mantra dneška. Dadaistickou korunu tomuto nonsensu nasazuje například architekt Jean Nouvel, když estetiku pařížské opery za necelou půlmiliardu eur podřizuje vizím svého učitele o horalech.⁷ Ale proč by měla opera souviset s horaly, to už se nenamáhá vysvětlit. A tuto otázku si pod dojmem tzv. „velkého jména“ málokdo troufne položit. Nemaťme však sami sebe, uvedený případ je pseudo-idea a tato architektura je pseudo-ideová.

Kdo si přečte přepis⁸ harvardské diskuse, může si povšimnout výrazného rozdílu v přístupu obou

Památník zavražděných evropských Židů (architekt Peter Eisenman, stavba 2003–2005). Repro: Nikos A. Salingaros, *Sjednocená teorie architektury: Forma, jazyk, komplexita* (ed. Martin Horáček), Brno: VUTIUM – B&P Publishing 2017, s. 306.

jejích aktérů. Františkem Mikšem citovaný úryvek, ve kterém se Eisenman vyjadřuje s despektem o katedrále v Chartres, je spíše netypický. Je to právě Eisenman, kdo v průběhu celé diskuse opakovaně volí smířlivý tón, a naopak Alexander hýří osobně cílenými bonmoty, které za potlesku tehdejšího publika vrcholí obviněním, že „lidé jako vy... právě teď kurví celou architektonickou profesi“.⁹ Opět zde nacházíme onen nepochopitelný sklon k afektivní agresivitě vůči modernismu, který lze najít už třeba v kritice Miese ze strany Charlese Jenckse, který z něj neváhá udělat člověka „akceptujícího nacismus“ kvůli jakési kombinaci citátů z Hegela, ke kterým se Mies přihlásil.¹⁰ Zdá se, že především kritici moderny mají sklon pokládat architekturu za něco osobního, což velmi připomíná před-moderní či dokonce před-historický postoj společnosti k architektuře kultovních míst a chrámů. To nemusí být nic špatného, je to zajímavé zjištění, pro moderního člověka je totiž architektura často téměř druhem spotřebního zboží. Při ještě pozornějším pohledu na zmíněnou diskusi zjistíme, že řeč není o architektuře, ale o rozdílných pojetích „kosmologie světa“ a také různých řešeních otázky po důvodu a smyslu přítomnosti zla ve světě. Alexander namítá, zda je opravdu třeba „vyrábět další úzkost ve formě budov“, zatímco Eisenman obhajuje jakési právo na disharmonii založené na premise, že „ne všechno [v tomto světě] je v pořádku“,¹¹ a tedy, což je právě diskutabilní, že je vhodné demonstrativně koncipovat architekturu ve vztahu k faktické nedokonalosti světa, nikoliv ve vztahu k jeho kýžené dokonalosti. To je skutečně velká otázka. Co tím Eisenman mohl myslet, vyšlo najevo až později, když navrhl berlínský Památník zavražděných evropských Židů (v originálu *Denkmal für die ermordeten Juden Europas*; realizace 2003–2005). Obrovská plocha zahrady bývalého Říšského kancléřství v blízkosti Braniborské brány je v pravidelném „hřbitovním“ rastru pokryta různě vysokými betonovými kvádry v přibližné proporci náhrobků. Je to monumentální brutalistní architektura názorně

ukazující, jak je možné pomocí architektury tlumočit naléhavá sdělení.¹² V tomto případě je množství 2 711 kvádrů („stél“) zástupným znakem pro více než šest milionů obětí nacistické genocidy. Je to však památník nemající jinou účelovou funkci, a nelze z něj tedy vyvodit závěr platný i pro běžnou funkční architekturu našich měst. Ač je nezbytné tuto historickou paměť zachovat, měly by ji připomínat památníky, a nikoliv všechny budovy. Ne každá architektura tedy musí být obrazem světa a jeho rozpornosti. V tomto smyslu bych se osobně cítil blíže Alexanderově pozici, ale současně nemohu souhlasit se způsobem, jakým věc komunikuje. Ten působí téměř tolik zlého, kolik působí dobrého.

Pokusme se tedy podívat na architekturu nikoliv z hlediska výsledku, ale z hlediska záměru neboli intence. Zjišťujeme, že jak v táboře takzvaných modernistů, tak v táboře takzvaných postmodernistů jsou takoví, kterým jde o dobré dílo, a také takoví, kterým jde o show (vyvolávající „wow“). Následuje samozřejmě otázka, jak takovou intenci poznáme, když máme k dispozici jen její hmotný výsledek a nanejvýš interview s autorem v novinách. Nepoznáme, můžeme se sotva přiblížit, protože jsme se dostali na hranici našich možností. Nejsme totiž jako lidé vševědoucí, což bych zde chtěl připomenout, protože se tato „drobnost“ z většiny intelektuální produkce vytrácí a často pod prapory „společnosti vědění“ panuje taková atmosféra, jako by vševědoucnost byla již takřkající na dosah ruky. Fokusem na úmysly či cíle architekta se naše vnímání věcí přesto mění a začínáme si všímat jiných aspektů téhož architektonického díla. Začínáme si klást otázku, zda se architekt postavil k úkolu odpovědně, zda řešil problém, nebo jen sebeoslavu. Požadavek funkčnosti je zásadní odlišností architektury od děl krásných umění. Funkční aspekt, ta koule u nohy estéta, je tím, co lze sledovat a hodnotit. Je veřejně stále amplifikovaným nešvarem hodnotit architekturu výhradně jako estetický artefakt, a to je také nešvarem všech těch knih

s velkoformátovými fotografiemi, ať již brutalistní či jiné architektury. Obvykle v nich zcela chybí plány či funkční schémata. Je to zjednodušující vidění věcí, ta vášnivá láska dnešního mainstreamu. U architektury by měla být vždy hodnocena její funkčnost v těsném sepětí s estetikou. Je to hodnocení komplexní, ale přesto racionálně uchopitelné. Současně si uvědomujeme, že toto hodnocení zřejmě musí probíhat nějak jinak než hodnocení výkonu lokomotiv či mytného systému na dálnicích. Dost možná je takové hodnocení uskutečnitelné v nějaké neužívané dimenzi našeho vědomí. Problémem na hranici běžných lidských kompetencí zde pochopitelně není prosté hodnocení funkčnosti, na to informovaný rozum obvykle stačí, ale hodnocení zdařilosti spojení určité funkcionality s určitou estetikou. Zde už je nezbytná značná vycvičenost, tedy jiným slovem kultivovanost vnímajícího jedince. Až sem lze v poznání architektury rozumovými úvahami dojít. Z hlediska „tvrdých čísel“ a „vědecky měřitelných výsledků“, jak zní náš dobový žargon, je to nicméně metodologický neúspěch, neřkuli fiasko.

Široká veřejnost dnes obvykle novou architekturu hodnotí podle její vizuální stránky a téměř výhradně v exteriéru. Tím se architektura implicitně vřazuje kamsi do oblasti (veřejného) vizuálního umění a celý diskurz postrádá dimenzi vztahující se k účelovosti (latinsky *utilitas*), tedy k jedné ze tří klasických komponent architektury spolu s pevností (*firmitas*) a krásou (*venustas*). V modernistickém i protimodernistickém táboře existují tvůrci, kterým jde o uskutečnění dobrého díla, a jsou v tomto úsilí jako osoby autentičtí. Jiným ale jde o přitažení pozornosti ke své osobě či ideovému (nebo emocionálnímu) proudu, kterému posluhují, a dílo jim k tomu slouží pouze jako prostředek neboli instrument. Právě druhý ze zmíněných přístupů zplodil okolo přelomu tisíciletí generaci „starchitektů“ (*starchitects*), hvězdných architektů stavějících po celém světě a dávajících určitým výtvarným řešením odůvodnění jen pouhým zvukem svého jména, které bylo často produktem rafinované mediální

strategie. Právě ti ohýbali obecný vkus taktickými medializacemi a nutno říci, že do této „ligy“ se prosadili zástupci jak moderní, tak postmoderní vývojové linie. Po zklidnění mediálního kolotoče okolo každé nové stavby se dostavuje zjištění, že opravdová kvalita je spojena s osobní tvůrčí autenticitou nemající postranní propagační úmysly. Nabízí se tak dělení architektů na autentisty a instrumentalisty, tedy dělení příčné k dělení moderního a postmoderního. Je nutno připomenout, že toto dělení je „měkké“, případově specifické, a nelze je jednomu tvůrci přiřadit natrvalo a nebylo by to ani moudré. Ať se tvůrci stále znovu snaží, již žádné prebendy, již žádní státní tajemníci a kulturní establishment. Úlohou publika je poskytnout všem autorům možnost věcné obhajoby a vysvětlení díla. Ostatně toto je princip, který se uskutečňuje v otevřených anonymních architektonických soutěžích, přinejmenším tehdy, když probíhají regulérně.

Brutalismus v dnešní perspektivě

Před pár lety proběhla mezi elitou světových historiků architektury vlna intenzivního zájmu o brutalistické stavby, kterou vyvolal souběh dožití a hrozící demolice některých emblematických příkladů tohoto stylu v západní i východní Evropě. Vznikla celá řada iniciativ¹³ k záchraně těchto „památných staveb“, které se konfrontovaly s převažujícím vkusem a ekonomickými ukazateli v kalkulačkách developerů. Tak se to stalo například budově Transgasu za Národním muzeem v Praze, která po dlouhých sporech začala být v průběhu roku 2019 demolována.

Při sledování těchto událostí jsem byl překvapen podivnou ambivalencí, s jakou bylo samotné slovo „brutalistní“ (angl. *brutalist*) významově konotováno. Učebnicový konsenzus zní, že název vznikl z francouzského „béton brut“ neboli pohledový beton, často s odkazem na architekturu Le Corbusiera. Do intelektuálního diskurzu se dostal v roce 1955

Vlevo budova velvyslanectví Slovenské republiky v Londýně (architekti Jan Bočan, Jan Šrámek, Karel Štěpánský, 1968–1970). Foto: Steve Cadman, 2008, Wikimedia Commons; vpravo budova českého velvyslanectví v Berlíně, Wilhelmstrasse (architekti Věra a Vladimír Machoninovi, 1974–1978). Foto: Jörg Zägel, 2010, Wikimedia Commons.

jako „New Brutalism“ díky britským architektům Peteru a Alison Smithsonovým, kteří se postavili do opozice proti tehdy rozšířenému skandinávskému modernismu (populárnímu i v tehdejší Československu) pod heslem obratu k „objektivní realitě“ namísto údajné vyumělkovanosti. Prezentovali jej jako „jediné možné pokračování modernismu“.¹⁴ Vztah staveb deklarujících se jako brutalistní je však k tomuto programu v průběhu času stále vágnější. Opakovaně se zdá, že sémantické pole dnešní nové vlny zájmu o brutalismus již pod taktovkou ducha soudobé *společnosti spektaklu* pracuje ve stále větší míře s druhým významem deroucím se na povrch, odkazujícím nikoliv k technické metodě výroby, ale k brutalitě jakožto násilí. Fotografické monografie výrazně preferují černobílé fotografie, kde v ostrém světle zesilují kontrasty a z budov se stávají monstrózní sochy.¹⁵ Ač nejsem pamětník, dýchlo na mě nadšení podobné tomu z morbidního gigantismu scén filmu *Metropolis* (Německo, 1927, režie Fritz Lang). Tehdy dost možná rezonovalo s atmosférou po hospodářské krizi, tentokrát šlo vlastně o podobnou situaci po finanční krizi roku 2008. Je za tím touha po extrémním (vizuálním) zážitku? Stavby se v tomto pojetí stále více stávají expresivními skulpturami, až je téměř jedno, čemu reálně slouží. Je to opět situace, kdy jsou nějaký obraz či forma po

svou sugestivní vizuální sílu odděleny od původního kontextu i významu a stávají se „blockbusterem“ v panující bitvě o pozornost zachvacující internet, tištěná média a vlastně i samu realitu. A snaha o kanonizaci těchto staveb je postavena spíše na touze po spektakularizaci našich měst, jak jsem zmínil již ve svém názoru na socialistickou architekturu.¹⁶ Musíme se rozhodnout, zda jsou města scénériemi fantastických filmů vyvolávajícími vzrušení až k vyčerpání, byť s nepopíratelným ekonomickým přínosem z globální turistiky, anebo místem pro náš každodenní (snad) poklidný život. O tom, že byla snaha o spektakl v brutalismu přítomna od počátku, svědčí výrok dalšího jeho teoretika Reynera Banhama z roku 1955: „... what characterises the New Brutalism... is precisely its brutality, its je-m'en-foutisme, its bloody-mindedness.“¹⁷ Ten lze s obtížemi přeložit asi tak, že „charakteristikou brutalismu je právě jeho brutalita, jeho přístup ‚je mi to jedno‘, jeho anarchismus/nepolupráce/zlovolnost“. Chceme takové stavby ponechávat na exponovaných místech našich měst jen kvůli jejich zajímavosti?

Nabízí se též otázka, zda západní fanoušci znají či cítí význam, jaký má architektura brutalismu například v kontextu československé architektury. Mezi excelující případy totiž patří například budovy velvyslanectvích úřadů ČSSR v Londýně a Berlíně

ze začátku normalizace. Budova dnešního velvyslanectví Slovenské republiky v londýnské čtvrti Kensington¹⁸ vznikla v letech 1968–1970 (architekti Bočan, Šrámek, Štěpánský) a po svém dokončení získala cenu Královského institutu architektů (RIBA) za nejlepší stavbu roku 1970 v londýnském hrabství. „Jsem přesvědčen, že se nám podařilo částečně obnovit pověst o kultivovanosti českého národa,“¹⁹ dodal k věci v roce 2005 architekt Jan Bočan. Velvyslanectví v Berlíně (architekti manželé Machoninovi, realizováno 1978) je brutalistní památka par excellence.²⁰ Piano nobile tvořené hrubě formovaným arkýřem proskleným kourňovými skly jako by v symbolické rovině evokovalo všudypřítomný a neviditelný dohled. V tom je to brutální architektura, ne kvůli pohledovému betonu, ale kvůli tolika osudům, které pokrývá železná opona a režim, jež tento zlověstný gigant reprezentoval.

Bauhaus je ideou blízky současnému ideálu

Fundovaný text Jana Michla²¹ o vnitřně nesourodé ideologii spojené s německou uměleckou školou Bauhaus odkrývá mnoho nevyslovených aspektů počátku naší soudobé designérské éry. Tezi o taktické ignoranci stylovosti, kterou se zastánci bauhausovské estetiky stále znovu vyhýbají stylovému srovnání, bych rád doplnil o jeden aspekt z pohledu občasné praktikujícího architekta: stylovost *a priori* není totéž co stylovost *a posteriori*, ovšem při pozdějším pohledu nejsou tyto dvě rozlišitelné. Když se designér (či jakýkoliv jiný tvůrce) zabývá konkrétními kroky práce na určitém díle, může a nemusí přihlížet k designovým precedentům analogických úloh své kulturní epochy. Nepřihlíží-li k těmto precedentům, naplňuje tím modernistický ideál. Navrhuje pak pouze s přihlédnutím k tomu, co bezprostředně vyplývá z konkrétní (dílčí) úlohy (např. poloha dveří do obývacího pokoje či jejich barva nebo také úloha obydlí pro čtyřčlennou rodinu) a k tomu, co má bezprostředně k dispozici.

Nevtahuje do práce žádné další vlivy, významy a konotace. Mám za to, že tato snaha o bezpředsudečnost je ve zdravé míře správná. Lze ji pochopitelně relativizovat, jako to velmi přesvědčivě činí právě Jan Michl, například tím, že dotyčný designér někde studoval a žil a nevědomě tedy uplatňuje vzorce, které pochytil od svých učitelů nebo ze svého okolí. Tato veskrze psychologická výtka je, a vždy také bude, oprávněná. Každý člověk je ovlivněn svými předchozími zkušenostmi, ať už jich užívá aktivně nebo podvědomě. Přesto nelze jakékoliv stylové ovlivnění stavět na rovno s akademickým přístupem pozdního historismu konce 19. století, který průkopníci moderny tak ostře kritizovali. Namísto teoretického rozboru toho, co tento přístup obnášel, může být symptomatické také vyprávění ze života samotného Miese – jednoho z pravzorů architektonického modernismu. Na konci svého tvůrčího života líčil v rozhovoru svá učňovská léta, když zhruba jako třináctiletý nastoupil do učení ve štukatéřské firmě: „Bylo třeba kreslit detaily – velké – na kolmé stěny, v originální velikosti, třeba na čtvrtinu stropu místnosti. Ráno například Ludvíka XIV., odpoledne renesanci pro jídelnu nebo gotiku pro knihovnu. Tu a tam se vymýšlely moderní ornamenty, kaštanové listy a na nich kaštany.“²²

Nutno dodat, že šlo v té době o zcela běžný postup. Viděno dnešními očima se však designérská práce založená na kompilování katalogových „dílčů“, tedy například „návrh“ stěny obývacího pokoje kombinací pěti rokokových ornamentů a ozdob, bude jevit jako pouhá montáž a podřadná produkce ve srovnání s autentickým „originálním“ návrhem pro určitého zadavatele. Naše soudobá mentalita je s přístupem historismu obtížně slučitelná. Velmi vysoko jsou dnes ceněny dva pojmy – individualita a autenticita. Oba dva jsou deriváty široce chápané svobody člověka. Oba dva jsou v rozporu s jakýmkoliv vybíráním z předem hotového katalogu, oba dva vyžadují případový přístup a řešení situace „právě teď“. A to je právě, přinejmenším v ideální rovině, zakódováno v základu

modernistického designérství. Jsou-li modernistická díla stylová, ač sama sebe prezentují jako „nad-stylová“ či „mimo-stylová“, jak věc popravdě zachycuje Jan Michl, není to stejný druh stylovosti jako katalogová stylovost historismů, které svou odtržeností od soudobého života modernistům takřikajíc „nahrály na smech“. A ač tedy modernismus oslabil a oslabuje sám sebe sklonem k formálnímu doktrinářství,²³ přesto je jeho základní způsob práce svou podstatou bližší povaze současného člověka. Je zbytečné jej a priori odmítat, daleko lepší je humanizovat jej, v tom souhlasím s Rogerem Scrutonem.²⁴

K této diskusi omezené na téma stylu ještě zbývá doplnit, jak složitou látkou se téma Bauhausu za sto jedna let od jeho založení stalo. Z Bauhausu odvozená estetika je úzce spojena s mentalitou průmyslového věku, ať již hovoříme o stylu či nikoliv. Nicméně způsobů osvojení odkazu této designérské školy je více. Objevuje se totiž také vyhraněně levicové čtení Bauhausu, které jej chápe jako „výraz socialistické části modernity“.²⁵ Taková perspektiva se pak primárně nezabývá designem, ale spíše ideologií spojenou s Bauhausem především v osobě jeho druhého ředitele Hannese Meyera (1889–1954). Ta usilovala o službu „požadavkům lidu“²⁶ a o přístupnost umění všem společenským vrstvám díky zrušení hranice mezi vysokým uměním a řemeslem, respektive průmyslovou výrobou. Tato perspektiva čte Bauhaus především jako politický manifest druhotně demonstrováný na uměleckoprůmyslové produkci.²⁷ ■

- 1 Mikš, František: Béton brut. Od utopie k dystopii. *Kontexty* XII (2020), č. 3, s. 60–73.
- 2 Michl, Jan: Co Bauhaus dal – a co vzal. *Kontexty* XII (2020), č. 3, s. 50–59.
- 3 Tamtéž, s. 73.
- 4 Pozdrav na Illinois Institute of Technology (IIT) z roku 1950. Citováno dle: Švácha, Rostislav – Sršňová, Milena – Tichá, Jana (eds.): *Euroamerické architektonické myšlení 1936–2011*. Praha: Zlatý řez, 2018, s. 80.
- 5 Op. cit., Mikš, s. 61.
- 6 Tamtéž, s. 70–72.
- 7 Tamtéž, s. 69, 70.

- 8 V češtině např. Salingaros, Nikos A.: *Sjednocená teorie architektury. Forma, jazyk, komplexita*. Brno: VUTUM a Barrister & Principal, 2017, s. 295–307. Anglicky zde: http://katarxis3.com/Alexander_Eisenman_Debate.htm (29. 7. 2020)
- 9 Op. cit., Salingaros, s. 305.
- 10 Jencks, Charles: *Modern Movements in Architecture*. New York: Anchor Books, 1973, s. 106.
- 11 Op. cit., Salingaros, s. 307.
- 12 Shodou okolností se tato ikonická stavba objevila taktéž v minulém čísle *Kontextů* na obálce recenzované knihy Richarda J. Evanse *Das Dritte Reich*, *Kontexty* XII (2020), č. 3, s. 80.
- 13 Mj. velká německá iniciativa SOS Brutalism (<http://www.sosbrutalism.org/>) podporovaná nadací Wüstenrot Stiftung; v databázi zachraňovaných staveb lze nalézt i ty v České republice.
- 14 *Architectural Design*, vol. 25, January 1955.
- 15 Srov. také Chadwick, Peter: *This brutal world*. London/New York: Phaidon, 2016.
- 16 Obrtlík, Jan: Socialistická architektura trpěná a trpící. *Kontexty* IX (2017), č. 6, s. 23–27.
- 17 Objevuje se jako motto na hlavní stránce zmíněné iniciativy SOS Brutalism (<http://www.sosbrutalism.org/cms/15802395#about>; 30. 7. 2020).
- 18 Ševčík, Oldřich – Beneš, Ondřej: *Architektura 60. let. „Zlatá šedesátá léta“ v české architektuře 20. století*. Praha: Grada, 2009, s. 333–338.
- 19 Tamtéž, s. 334.
- 20 Šlapeta, Vladimír: The Czechoslovakian Embassy in East Berlin. A building and its political context in Cold War times. In: *SOS Brutalismus*, Stuttgart: Park Books AG Zuerich and Wuestenrot Foundation, 2017, s. 145–152.
- 21 Michl, Jan: Co Bauhaus dal – a co vzal. *Kontexty* XII (2020), č. 3, s. 50–59.
- 22 Ungersová, Liselotte: *O architektech. Životy, díla, teorie*. Praha: Slovart, 2004, s. 181.
- 23 Op. cit., Michl, tamtéž s. 53–54.
- 24 Op. cit., Mikš, s. 73.
- 25 Formulace Ondřeje Lánského, symposium „Bauhaus B 14/100“, Brno, Fakulta architektury VUT, 7. 11. 2019.
- 26 V tomto je symptomatický Meyerův programový citát: „Volksbedarf statt Luxusbedarf!“, tedy „Požadavky lidu namísto požadavků luxusu!“.
- 27 K tématu v této perspektivě také celé číslo časopisu A2 XV (2019), č. 20 (25. 9. 2019) „Bauhaus“, ISSN 1803-6635.

Jan Obrtlík (1981), architekt a teoretik architektury, vyučoval na Fakultě architektury VUT v Brně.

Duel mezi oceánem

Listy Ivana Diviše
Rio Preisnerovi

Jiří Hanuš

Rio Preisner, příležitostný básník (v americkém exilu v letech 1968–2007), byl adresátem listů, které mu posílal jeho celoživotní přítel Ivan Diviš, básník bytostný (v německém exilu v letech 1969–1997). Jejich vzájemná korespondence patří k nejpozoruhodnějším dochovaným svědectvím přátelství povahově velmi rozdílných osobností. Toho, který se pustí do dobrodružství četby tisícistranného konvolutu, čeká pozoruhodná výměna sestávající ze vzpomínek, literárních postřehů, invektiv na adresu domácích i zahraničních organizací, stesků nad stavem světa, ale i dojemných lyrických vyznání. Uvádíme komentovaný výběr pouze z jedné části tohoto bohatého souboru.

O tomto názvu (Duel mezi oceánem) uvažovali krátkou chvíli oba přátelé, když přemýšleli o případném vydání své korespondence. K tomu nakonec nedošlo. Tento obsáhlý konvolut nakonec zůstal nevydán.¹ Představuje ovšem hlubinný pohled do osudů jak Preisnerových, tak Divišových.² Podívejme se nyní na stránky listů, které posílal v průběhu jejich exilového působení Ivan Diviš z NSR Rio Preisnerovi do USA.

Jejich přátelství bylo pevné, dlouhodobé a překonávalo všechny nástrahy, které může takový vztah postihnout. Nezměnil jej ani exil, který výrazně omezil možnosti osobního setkávání. O lecčems v tomto směru svědčí i další literární díla,

například známý Divišův deník *Teorie spolehlivosti*,³ kde je jeho přítel Rio Preisner mnohokrát a různým způsobem zmíněn.

První záznam z Divišova deníku je z listopadu 1971 – to už se oba přátelé několik desítek let znali. Dokládá Preisnerovu vnímavost a citlivost vůči Divišovi a současně ostrý pohled Divišův:

„Dokázal jsem rozesmát do slzí Rio Preisnera, člověka nesmírně vážného, propastně zavlého. Seděl v křesle na pokoji v hotelu v Darmstadtu, to bylo v roce 1968 těsně po vpádu, a hroutil se smíchy nad mými výroky.“
(s. 213)

O dva roky pozdější je zmínka o tom, jak Diviš korigoval první díl Preisnerovy *Kritiky totalitarismu*, který vyšel v Křesťanské akademii v Římě, přičemž si stěžuje, že za práci nedostal ani recenzní výtisk. (s. 248) Skutečnost, že dělal svému příteli korektury zadarmo a značně náruživě, svědčí také o kvalitě jejich vztahů. Diviš i v jiných zápiscích komentuje další vydávání Preisnerových fragmentů, což je velice zajímavá informace, neboť uvádí, že se autor pokoušel nabídnout své dílo nakladatelství Herder ve Freiburgu – ovšem bez úspěchu, což Diviš kvituje se svým typickým sarkasmem. (s. 392) Podobným způsobem se Diviš vyjadřoval i k neochotě Křesťanské akademie pokračovat ve vydávání *Kritiky*. Udivuje ho odůvodnění, že jde o „politickou knihu“. (s. 405)

Velmi blízký poměr obou protagonistů zachycuje například tato sentence z pamětí:

„Nebo Preisner: Ivane, tvoje cesta ke svatosti rovná se střízlivost.“ (s. 427)

Přátelé se nebáli k sobě mluvit velmi osobně, až „na dřev“:

„Preisner v mém bytě (jedná se o zápis z 2. května 1983, pozn. aut.), hově si v křesle: já tě exkomunikuju! A reduplikoval: já tě exkomunikuju! Nebylo to poprvé. Jindy řekl: dal bych tě upálit, ovšem v poslední chvíli bych ti udělil milost.“ (s. 444)

Právě tento záznam je mimořádný, protože Diviš nám v něm podává celkový charakter svého přítele:

„Po tolika letech přátelství, v těch spoustách dopisů třeba dodat, že je to nezbadatelná, uzavřená povaha (jak by řekl TGM uzamklá) a že má inkvizitorský komplex. Medek mně řekl v Rohru: je nesnášenlivý! Když jsem se tu rozkurážil pivcem a začal Mimi symbolicky vyplácet přes zadeček se slovy: a já zase lopatou /

přes tu pudel chlupatou – což děti dávno znají a chtějí se při tom jak blázní –, nazítří mně to Preisner vytkl a řekl: Dostojevskij, žejo! (čímž měl na mysli Stavrogina) a kýval popředně hlavou, čímž poukazoval na podobiznu Dostojevského, již mám vedle v pokoji v knihovně. Povaha nezbadatelná: svítá mně, že nikoho nemiluje. Preisner zná jen distancovanou náklonnost. To dobře tuší jeho čtenáři, u nichž nachází minimální ohlas, ostatně čtenáři jsou blbci a Preisner geniální...“ (s. 444)

To už je takřka výpověď na samé hranici možného, možná i za ní. Ostatně, zřejmě nikomu by Preisner nic takového jako Divišovi netoleroval:

„Rio mne z Pensylvánie soustavně peskoval za to, že jsem gnostik, přičemž ani Rio, ta geniální hlava, *neví*, co to vlastně gnoze jest.“ (s. 693)

Teorie spolehlivosti zkrátka jednoznačně dokládá naprostou výjimečnost, s jakou tito dva básníci pozorovali a komentovali sebe navzájem, přičemž je s podivem, že si tak dobře rozuměli. Preisner byl uzavřenější, mlčenlivější, často „monotematický“, naprosto konzistentní, Diviš „rozevřatější“, s mnoha psychickými problémy, rozporuplný, neukázněný. Oba však spojovala láska k češtině, k poezii a především způsob glosování minulosti, přítomnosti a budoucnosti, měli společný pohled na faktickou i morální bídu, v níž se ocitla po roce 1968 česká literatura a spolu s ní celá česká společnost. Dalo by se říci, že oba měli i stejné „nepřátele“, což je spojovalo. Byli si blízcí i ve své rozdílnosti, nejvíce je však spojovala vášeň výstižně a s pomocí básnických obrazů charakterizovat každodennost s jejími symboly a hlubokými přesahy:

„Preisner mně někdy napíše: humidity 99 %, anebo: přivalila se vlna veder. Jsou to skoupé zmínky asi takové, které uštěďruje přírodě

Dostojevskij – ale jaká je potencovanost za těmito zmínkami!“ (s. 606)

Podívejme se nyní na velký konvolut vzájemných dopisů, a to z divišovské strany.

Soubor ze strany Ivana Diviše začíná 8. II. 1969 a je, podobně jako jeho deník, mnohohlasem, v němž zaznívá vše, co se týkalo pracovního úsilí, zaměstnání (RFE),⁴ osobního života (rozpad manželství a navázání nového vztahu, přátelé i „nepřátelé“), literatury – zejména poezie –, situace v exilu i doma, exilových institucí, náboženských záležitostí. Projevuje se zde prolnutí oné vnější a vnitřní roviny, které dokládá hluboké přátelství a pouto, kterým byli oba pisatelé svázáni. Diviš považoval Preisnera za geniálního filozofa a myslitele, obdivoval ho, třebaže k jeho poezii měl zjevně rezervovanější vztah – i když se vzdal v této oblasti své kritiky.

Z prvních dopisů Ivana Diviše Preisnerovi z doby opuštění Československa vysvítá přes všechny potíže spojené s budováním nové „existence“ chuť do společných projektů, plynoucí z možností života ve svobodném světě:

„Když jsme na Tebe společně s Pepíkem Jedličkou vzpomínali, řekli jsme si, že bychom se mohli všichni tři pustit do fenomenologie bolševismu, ostatně soudím, že na to máš už dávno tak jak tak políčeno a že už na tom pracuješ. Za mou jazykovou část, o níž pracovat mám snad jakés takés oprávnění, jsou tu k dispozici archivy, kartotéky a studijního materiálu habaděj – mohu prohlásit, že bych se dříve do toho nemohl odpovědně pustit – a tudíž žádný dopis jsem řečeným místům (Institut für Gesamtdeutsche Fragen, pozn. aut.) neodesílal – dokud nebudu mít minimálně krytá záda, stůl, světlo nad ním a před sebou aspoň trosky knihovny, již druhé, kterou mi ukradli bolševici.“⁵

Jak známo, „fenomenologii“ bolševismu udělal Rio Preisner nakonec sám. Postupně tedy dochází k jakémusi vystřízlivění. Oba protagonisté se začínou předhánět v kritice nejen socialistického Československa, ale také v kritice exilových organizací (u Diviše převládá četná kritika jeho zaměstnavatele – RFE) a posléze i některých zahraničních organizací:

„Chceš-li mně udělat ne-li už radost, tož vyhoď mně v občanské rovině, nikdy už neposílej *svoje* slovo do RFE. Buďto se tak tváříš, anebo skutečně nechápeš, že RFE se jak čert kříže bojí jakéhokoli záblesku hodnoty, a byť by to byla poznámka pro news reel anketního rázu. Žádná cenzura zleva a žádná zprava, jak slušně říkáš, nýbrž jednotlý, nerozrazitelný bunkr blbství s předznamenáním, které se pro předsválenou zmatenost kódů tváří, jako by bylo rozdílné. Ve skutečnosti je shodné. Tak jako v Rudém právu chodil po chodbách Švestka a tak jako po Československém spisovateli chodil po chodbách Kristek, tak po chodbách tzv. RFE /německy Das Kasperlender Radio werweintes Europa/ chodí podbavové a zpozabučka si přišeptávají: pánové, proboha, jen žádný průser...“⁶

Takové charakteristiky se nejen opakují, ale i prohlubují, a to i osobním směrem (Diviš si opakovaně stěžuje na nedostatek financí, v souvislosti se svým zaměstnáním v archivu a s výškou honorářů). Divišovy charakteristiky jsou ovšem věcně zajímavé, neboť se věnují zejména atmosféře a jednotlivým osobnostem:

„Tři roky nám nezvýšili plat, ačkoli například cena hovězího od r. 1969 dodnes podražila o 140 procent, cena topného oleje, jak sám zakouším, o sto procent, atd. RFE je podnik, který byl politicky hozen přes palubu v genocidních koncesích, učiněných mezi USA a SSSR a které nelze dohlédnout, jen tušit.

Vše je zborceno, selháno a zfalšováno. Minulý pátek v čsl desku schůze, jedna z oněch vylhaných rudoprávních ukecanin, kde všichni se styděli za to, že existují, čuměli do židle sousedovi a jen ten starý bitec Heidler vstal, žaloval na křivdu a prohlásil, že pakli mu sáhnou na náboženské vysílání do vlasti, vypovídá domu poslední zbytky loyality. Pak se ozval mladý Pecháček, odešel a práskl za sebou dveřmi a nakonec si zachoval tvář mezi všemi těmi podesranci jen ten starý Kružiliak, slovenský fašista blahé paměti.“⁷

Obecněji by se dalo říci, že Diviš poskytoval Preisnerovi za oceán poměrně podrobné informace o dění v Německu, a to nejen z RFE, ale i z dalších exilových spolkových aktivit. Týkalo se to především náboženských institucí, neboť sedmdesátá léta byla pro Ivana Divíše obdobím velkého religiózního rozmachu. Jeho informace pro Preisnera se týkaly i činnosti Křesťanské akademie v Římě, a to zvláště tehdy, pokud se jednalo o německé prostředí, a mnohočetných aktivit dalších exilových osobností (jako příklad můžeme uvést Anastáze Opaska, Karla Vránu a Tomáše Špidlíka). Vynikající postřehy, i když velmi kritické, přináší Diviš například o absolvovaných exerciciích v Brixenu:

„Co jsem v Brixenu ad casum Preisner poznal: pater Hrubý je ošuntělý kastelán, ne zlý člověk, komerční myš. Petr Ovečka plus já jsme se po prvním formálním pozdravení dohodli, pro absolutní vzájemnou animozitu, že se jeden druhému budeme vyhýbat. Jestli je ve zvířecí říši tvor, jemuž se pater Ovečka podobá, pak lysému polopohlavnímu zvířátku, zvanému v termínu imaginace *mlík*. Je to mlík. Pater Škarvada, který je rovněž činitelem Křesťanské akademie, je normální člověk, se kterým se dá mluvit o všem. Vrána plus Skalický jako obvykle OK, jen drobet tentokrát rozchvácení, rozutíkaní, rozpovídání,

neposední. Ale u těchto dvou *mužů* nemusíme vyžadovat žádoucí opaky těchto nedostatků, protože mají srdce na svých místech a Preisnera si považují.“⁸

Diviš v přesvědčivých, „živelných“ charakteristikách jednotlivých osob vyniká. Jeho postřehy jsou ostré jako břitva, obrazivé a velice výstižné. Preisnerovi se musely v dopisech velice líbit pasáže tohoto druhu:

„Samy exercicie: vedl je páter Špidlík z Nepomucena. Člověk pravděpodobně zlatého srdce, velmi sdílný, trpělivý, demokratický, i k druhým pozorný. Avšak užvaněný – a není-li mu co dáno, pak vésti exercicie. Je to typ středoškolského profesora ze sklánějícího se Rakouska-Uherska, nejspíš z Německého Brodu. Po druhém slově začne žvanit, anekdoticky odbočovat a sám sobě se pochechtávat. Píše na tabuli tzv. pajduláky a dává, jak sám říká, bajšpílky. Píše 1) nebe 2) očištec 3) peklo. Tyto pojmy létají vzduchem a síní jako ve 12. století. Byl jsem unaven a snad i proto podrážděn. Připadal jsem si jak lulínek mezi sekundou a tercií, který kápl na boдрého kantora.“⁹

Pokud se v dopisech ze sedmdesátých let něco pravidelně opakuje, pak je to téma Preisnerových fragmentů (*Kritika totalitarismu*). K vydání prvního dílu Diviš vydatně přispěl, neboť prováděl jazykové korektury, a to postupně v rámci mezikontinentální pošty Diviš–Preisner. Navíc diskutoval o vydání dalšího dílu s představiteli Křesťanské akademie a doporučoval je i k překladu a následnému vydání německé verze. Dokonce se podílel na grafické podobě „římského“ vydání *Kritiky totalitarismu*, neboť se znal s Gertrudou Goepfertovou, která navrhovala obálku díla.¹⁰ Jako pověstná červená nit se ale korespondencí táhne nepřetržitá chvála tohoto přítele díla a rozhořčení nad tím, že nemohou vycházet jeho další části:

„Všichni mají k Fragmentům své výhrady, ale nikdo by z nich nenapsal ani čárku. Fragmenty jsou nesmírně pohlavní kniha, plná rytířské mužnosti, kvalifikoval jsem Tě jako Godefroye z Bouillonu, oni nechápou, že na dnešním prohnisaném světě ještě může existovat stanovisko muže, který lásku a kříž brání s mečem v ruce.“¹¹

Divišův osobní vztah k Preisnerovi se v listech projevuje na mnoha úrovních. Posílá mu svou poezii (např. báseň *Dvojí polibek*), líčí svoje manželské strasti, radostně informuje o narození svých dětí s novou partnerkou, popisuje své náboženské prožitky a své potíže s církevní institucí, dokonce se někdy vyslovuje i ke svým psychickým potížím, ke svému léčení apod.:

„Avšak mně cosi uniká, já čemusi nerozumím. Kristus byl přece vrcholně netrpělivý a proti této do očí bijící magneticky přitažlivé netrpělivosti, proti tomu, jak dupal nohama aby užuž!!!, lze slyšet Kafkův protihlas o trpělivosti, resp. netrpělivosti jako kořeni všeho zla. Jsem na cestě, ale je tu ten poslední, hladký, mýdlem pomazaný článek řetězu, který ne a nedokážu sepnout. Až tohle provedu, budu snad hotov smět předstoupit. Jak rudá nit táhne se všemi Tvými řádky, opakovaně a stále nanovo: dozrát pro Kalvarii. Chápu. Lze to však žádat? Chápu. Co si má počít nedůsledný člověk, jakými jsme všichni, vidím-li dva klenoty v postýlkách? Atd. Ty děti jsou krásné jako obrazy. Ivanka k nám docela určitě přišla *odjinud*, to je zázračně hmatatelně pozorovat, když se na ni člověk s minimálním uklidněním dívá. Za tím musí vést TO ONO, Nebe, Bůh posílá každého člověka na svět, s každým člověkem se obnovuje totální naděje pro všechny, tj. Kristus, a končí to pak v takovém Divišovi, který se chce pomstít a na a ne se toho zbavit. Všichni se zkazíme. Proč?“¹²

Diviš se sdílel s Preisnerem se svým obrazem Boha, především bohočlověka Krista:

„Kristus byl nevinný, ale nebyl slušný, slušný nebyl, to je něco k zastřelení, slušnost je protestantská a masarykovská, nekouřit, nepít, držet správně vidličku – slušnost je věc pro veřejnost – Kristus se hněval a křičel, možná že dupal a tu a tam i někomu stříhl pohlavěk. Zanačoval si a peprněji než my, kteří když nadáváme, jsme jen vzteklí a jen sprostí, hlavní lidská charakteristika Krista tkví v jeho nevině.“¹³

Během let strávených v exilu se ustaluje Divišův negativní vztah k různým exilovým organizacím, jeho popisy dostávají výsměšný, ba sarkastický nádech. Je to typické například v jeho líčení připomínky Jana Palacha v Mnichově v roce 1979, při různých diskusích katolické orientace (o Švejkovi jako anonymním křesťanu), při literárních sympoziích organizovaných katolickými i nekatolickými intelektuály apod. Preisner musel z Divišových „panoptikálních obrazů“ někdy získat dojem, že v německém exilu se od konce 70. let všichni pomátli na rozum, pokud jej někdy měli. Zřejmě ale znal svého přítele natolik, že věděl, kolik obraznosti a přehánění je v jeho výpovědích. Diviš postupně přitvrzuje a s gustem pálí na vše české, co se v Mnichově děje. A nedosti na tom – Preisner je Divišem podporován v kritice těch osobností, které působí i jinde v Evropě či v Americe (Pavel Tigrid, Josef Škvorecký). Diviš tak spolu s Preisnerem a s klidnějším Josefem Jedličkou¹⁴ vytvářeli jakýsi pomyslný exilový ostrov, který mohl být některými dalšími osobnostmi považován za jakousi „katolickou sektu“:

„Dresler se na katolickém sympoziu (...) vyrovnal s celou českou literaturou za pětadvacet minut. Rozdělil ji na komunistickou, liberální a katolickou. Pro jistý druh idiocie

ve slintavém stadiu nejsou zařízení. Preisnera nazval popuzeným a ideologií svedeným spisovatelem, jenže to už jsem tam dávno nebyl, protože by byl dostal facku. Na podobných shromážděních je nejlépe se ožrat a způsobit výtržnost, to je nejjistější a taky nejlidštější.¹⁵

Díky Divišově a Preisnerově korespondenci se můžeme mnohé dozvědět o společných plánech. V osmdesátých letech to byl bezesporu projekt Alexandera Tomského na vydávání konzervativního časopisu *Rozmluvy*, který oba přátelé dlouho vyhlíželi. První zprávu o něm představuje Divišův list z června 1981:

„Chci poreferovat o Tomského návrhu, který pravděpodobně znáš, přesto to zopakuji: Tomský chce vydávat čtvrtletník, přičemž mezi 1. a 2. číslem může být rok pauza. Rozsah 100 stran formátu asi římských Studií. Vyjádřil se, že časopis, samozřejmě křesťanský a protibolševický, evropský, má spíše než proti něčemu za něco, pro něco. V Londýně existuje pod Tomského palcem tiskárna, kde jsou české diakritické typy. Zato neexistuje vhodný sazeč... Zjevem Tomského, jeho koncizností, střídavostí byl jsem získán a půjdu s ním, Preisnerem a Jedličkou do věci.“¹⁶

Díky Divišovi se též dozvídáme některé důležité podrobnosti: náklad časopisu byl uvažován ve výši 750 výtisků, což údajně obnášelo 3 750 DM. Pro Divíše to byla také vítaná příležitost se rozloučit s občasnou spoluprací s časopisem *Nové obzory*, kam přispíval i Preisner. Diviš Preisnera důrazně napomíná:

„Jakékoli styky, jejich zbytky atd. s Novými obzory rázně přeruš, jsou to dobytkové. První dobytek je Belcredi, další Vrzala a Uhl, atd. Nikoli exilová prakse, ale exilácká rutina s Bohdanem Chudobou, vylízancem, který

přes strašné osobní neštěstí se ničemu v životě nenaučil a prohlašuje, že Reinhard Heydrich, ale i Zápotocký a Novotný byli chazaři, tj. židáci. To je formát generálmajora Carl Krause von Zillerguta.“¹⁷

Zpočátku se Diviš pro *Rozmluvy* nadchl, byl schopen s Josefem Jedličkou připravovat první číslo časopisu pro Alexandera Tomského v takřka dvojnásobném rozsahu, než Tomský požadoval. Další spolupráce však začala z Divišovy strany poněkud drhnout, iniciativy se ujal Preisner, který do *Rozmluv* připravoval své texty i překládal. Již u druhého čísla se projeví – alespoň v Divišově okruhu – problémy a spory, jimiž byly provázeny všechny exilové aktivity:

„Karel Kryl se rozběsnil na Tomského, že mu (jak mně telefonoval) vyřadil z *Rozmluv* verše. A já abych to pacifikoval. Tomský mně zavolal do radia, že nic nevyřadil, že vyřadil Vladislava, pak ovšem se nekontroluje, co říká. Tomský mně rovněž při tomto telefonátu sdělil, že ti theologové z domova píší většinou velmi špatně...“¹⁸

V podobném duchu se nesou úryvky z dalších dopisů, Diviš evidentně ztratil prvotní zápal, respektive rozestřel svou pozornost na další záležitosti. V roce 1983 se dokonce objevují v jeho dopisech věty typu, že ho *Rozmluvy* již nezajímají. Zřejmě se také začaly více projevovat jeho psychické potíže podporované navíc alkoholem, jak o tom svědčí záznamy od zmíněného roku. Příkladem může být úryvek z dopisu, v němž Diviš líčí svou dobrodružnou cestu z Londýna do Mnichova takřka „snově“:

„Já se v podvědomí nechtěl vrátit z Londýna do Mnichova. Jiný výklad neexistuje. Alkoholismus je tu jen ilustračním doprovodem. Po pátém šestém pivu jsem si uvědomil, že

labyrintickými prostory letištní budovy Gatwick bloudím, že netrefím k tomu, čemu se říká Satellite... můj kufr – i s liciem – byl už v letadle. Pak jsem si v Duty-Free-Shopu koupil flašku, a to jsem neměl... probudil jsem se v base mně neznámého města... pak byl soud... víš, co mně řekli?: je nám líto, že je vám u nás špatně – jste volný – doufáme, že co nejdříve dorazíte zdráv ke své rodině... to bylo všechno! O finanční řešení se postaral pan Denk, který žije královsky (fürstlich) v Londýně a učí tam na německé škole...“¹⁹

Diviš byl ovšem při své rozporuplnosti schopen neuvěřitelně přesného pozorování lidí, které ho bavilo a v němž byl nepřekonatelný. Svými charakteristikami a postřehy Preisnera nejen bavil (podle svědectví manželky Ria Preisnera Olgy čekal její manžel na Divišovy dopisy velmi netrpělivě), ale také mu přinášel různé informace z domova, jak již bylo řečeno. K průzračným a výstižným záznamům Divišovým patří úryvek o smrti spisovatele Jana Zábrany:

„5.–6. září tr. zemřel v jedné pražské nemocnici Jan Zábrana. Jedlička tvrdí, že se v naší mezigeneraci objevila pouze tři jména (myslí skutečných básníků), tj. Jiří Kolář, Jan Zábrana a Diviš. Z nás tří pak Zábrana byl nejmladší, vydal jen tři knihy (prvotinu Omšelé, černé ikony jsem ještě redigoval v Mf), knihu podivuhodných Sonetů a pak už jen poslední, naprosto nelítostnou a krutou knihu, Lynč. Tento Lynč ho staví po bok Jiřího Koláře a vkládá jeho, dnes už vychladlou ruku do Kolářovy, dosud tepající krvi. Měl vždycky těžký život: fabriky fabriky, kratičkou a jaksi krutou bohému a pak nešťastný sňatek; vzal si tu, již rozhodně nemiloval a odtud mu nastala už jen holanovská „šachta srdce a katorze dní“. Měl komplex chudoby, nezajištěnosti, český osud. Překládal a překládal, přeložil kdeco

a kdekoho, dvanáct hodin denně, mimo to psal výborné trháky, detektivky za prachy, pod pseudonymem, který ani já neznám. Ve čtyřiceti to byl otlýl, ztrhaný, naprosto opotřebovaný člověk. A pak smrt, a jaká! Circhoza jater plus jejich rakovina, zcela infaustní případ. Umřel, je konec, bylo mu 53. Je to jedna z největších tragédií české poesie, krutější už je jen Zahradníčkova.“²⁰

Je zajímavé, že Diviš a Preisner se většinou shodli na nějakém novém „objevu“. Oba zaujal Alexander Tomský, i když později k němu měli silné výhrady, oba také oslovil v první polovině osmdesátých let novopečený exulant Václav Bělohradský. Považovali jej za myslitele, který dokáže výstižně charakterizovat současnost. Diviš se si získal také tím, že mu připsal svou práci *Myšlení v pozdní době*.

Diviš zůstal Preisnerovi i v těžkých dobách věrný v tom smyslu, že chválil a četl jeho spisy, buď jako korektor, nebo alespoň jako čtenář a přítel-kritik. To se například týkalo Preisnerovy *České existence*, vydané Tomským, *Americany* nebo *Specula*. Je však jisté, že Diviš nejvíce oceňoval Preisnerovy fragmenty, které mu celoživotně uhranuly, potýkal se však s delšími preisnerovskými statěmi, nesouhlasil též s některými tezemi o USA a Američanech. Jejich přátelství tím ale neutrpělo. Naopak, zdá se, že vyvrátilo, k čemuž přispěl i vzájemný obdiv:

„Jsi jediný autor na světě, který se odvážil říci, a tisíckrát to opakuje, že bolševismus anihiluje skutečnost, že jí opovrhne a jí se děsí, že je mu nepřítelem každý strom a všichni lidé.“²¹

Nebo jindy Diviš obdivně píše:

„Až na konec Česka jsem ihned ne po obdržení ale dosažení výtisku (neboť mám teď dva) začal číst. Např. úvodní text tohoto jedinečného komplexu, jemuž není ve světě obdoby, na mne působil až narkotickým dojmem, asi

tak, jako když můj dědeček poprvé v životě četl Zločin a trest. O to větší tragedie celého díla, které je psáno v neznámém jazyce, o němž ani homosexuálové ani kalifornští zločinci nemají sebemenší zájem a jehož echo je neřikám nulové, ale to, že se o něm Tvoje ztrýzněná duše a mysl nikdy nic nedovědí.⁴²²

Divišův „part“ vzájemné korespondence s Riem Preisnerem je nejen nesmírně cenným, zhuštěným, velmi osobním svědectvím o jeho exilovém životě, ale představuje hlubokou sondu do exilových poměrů a poměrů v Čechách, viděných optikou básníka, který se nemohl vrátit domů. Představuje též výjimečné svědectví o přátelství na první pohled rozdílných mužů, které ale spojovala nejen láska k poezii a způsobu vyjadřování skutečnosti, ale i něco hlubšího, co se dá vyjádřit výrazem „přátelství“ v tom nejkrásnějším smyslu slova. O duel nešlo v žádném případě, pokud ano, pak ve smyslu rytířskosti propojené s galantností. ■

- 1 Korespondence je uložena v osobním fondu Ivana Divíše v Archives et Musée de la Littérature, Bibliothèque Royale v Bruselu. Byla shromážděna díky Janu Rubešovi, autor děkuje kolegovi Jiřímu Sukovi za zpřístupnění její fotografické podoby.
- 2 Ivan Diviš (18. 9. 1924, Praha – 7. 4. 1999, Praha) pocházel z rodiny bankovního úředníka. Studoval reálné gymnázium v Praze, jako septimán byl roku 1942 zatčen gestapem a krátkodobě vězněn; poté mu bylo znemožněno složit maturitní zkoušku. Od roku 1943 byl zaměstnán jako knihkupecký učeň a účetní v knihkupectví, koncem války se stal redaktorem v nakladatelství Václav Petr v Praze. Při zaměstnání maturoval a pokračoval ve studiích filozofie a estetiky na FF UK (1945–1949). Zde se poprvé setkal s Riem Preisnerem. V roce 1949 byl krátce vedoucím knihkupectví v Liberci, v letech 1949–1953 nejprve propagačním redaktorem nakladatelství Svoboda. V období 1953–1960 byl soustružníkem, revolverářem a nakonec kontrolorem v továrnách v Liberci a v Praze-Kbelích. V roce 1957 byl krátkodobě poddůstojníkem z povolání (Benešov). V letech 1961–1968 byl zaměstnán v nakladatelství Mladá fronta jako vedoucí propagace, poté jako vedoucí redaktor jazykové redakce a posléze jako redaktor poezie. V roce 1964 přijal křest a konvertoval ke katolictví, v téže době podstoupil řadu hospitalizací (psychóza

a chronický alkoholismus). V letech 1968–1969 krátce působil jako redaktor časopisu *Sešity pro literaturu a diskusi*, v srpnu 1969 odešel s manželkou a synem do exilu v NSR (Mnichov), kde pracoval v rozhlasové stanici Svobodná Evropa. V roce 1971 manželka se synem odešli bez jeho vědomí zpět do Československa, roku 1972 uzavřel Diviš druhé manželství. V osmdesátých letech zažil první projevy těžké duševní choroby. V roce 1997 se z Mnichova přestěhoval zpět do Prahy (srov. <http://www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=12>; zde též základní přehled časopiseckého angažmá a přehled publikací).

- 3 Diviš, Ivan: *Teorie spolehlivosti. Texty z let 1960–1999*. Torst, Praha 2002 (dále v textu uváděny strany).
- 4 Rádio Svobodná Evropa (RFE) a Rádio Svoboda (RL), původně dvě samostatné organizace, koncipovali George F. Kennan (ministerstvo zahraničí Spojených států) a Frank G. Wisner (Úřad pro koordinaci politiky, později Ústřední zpravodajská agentura Spojených států, CIA) tak, aby byl talent emigrantů ze Sovětského svazu a zemí východní Evropy po druhé světové válce využit pro podporu americké zahraniční politiky. RFE bylo založeno roku 1950 a zpočátku vysílalo do Bulharska, Československa, Maďarska a Rumunska. O tři roky později začalo RL vysílat do Sovětského svazu v ruštině a patnácti dalších národních jazycích, roku 1975 pak RFE/RL zahájilo vysílání do Estonska, Lotyšska a Litvy. Zpočátku jak RFE, tak RL financoval především Kongres Spojených států prostřednictvím Ústřední zpravodajské agentury (CIA), ale RFE dostávalo do-datečně i dary ze soukromých zdrojů. Poté, co v roce 1971 skončilo veškeré zapojení CIA, RFE a RL byly financovány z částky přidělené Kongresem prostřednictvím Rady pro mezinárodní vysílání a po roce 1995 prostřednictvím Vysílací rady guvernérů. Dvě původně samostatné organizace se roku 1976 spojily do RFE/RL, Inc. (srov. https://www.rozhlas.cz/svobodne/choi-vedet/_zprava/strucny-vyvoj-radio-svobodna-evropa--854388, záznam 17. 4. 2020).
- 5 Diviš Preisnerovi, 8. listopadu 1969, Steinebach am Wörthsee, s. 1–2.
- 6 Diviš Preisnerovi, konec roku 1973, Mnichov.
- 7 Diviš Preisnerovi, 10. prosince 1973, Mnichov.
- 8 Diviš Preisnerovi, 5. září 1974, Mnichov.
- 9 Tamtéž.
- 10 Diviš Preisnerovi, 19. prosince 1972, Mnichov. Gertruda Goepfertová-Gruberová (1924–2014), výtvarnice, básnička a prozaička. Maturovala v roce 1943 na gymnáziu v Kyjově, do roku 1945 byla totálně nasazena v kyjovské sklárně. Po válce studovala na UMPRUM v Praze. V roce 1949 získala prázdninové stipendium na litografickou praxi v Curychu. Do Československa se již nevrátila a společně s manželem Leo Gruberem, který uprchl z Čech, se přestěhovala do Francie. V roce 1952 odešla do Mnichova, kde její manžel pracoval jako redaktor v Radiu Svobodná Evropa. Od roku 1979 žila v Rosenheimu. Debutovala v roce 1939 prózou *Trh v Kyjově*, kterou otiskl *Studentský časopis*. Následovaly

publikace v *Akordu*, *Jitru*, *Rozkvětu* a *Řádu*. Po roce 1949 vycházely její básně, prózy a kresby v exilových časopisech: *Hlas domova* (Melbourne), *Kruh* (Richmond), *Nový život* (Řím), *Okno dokořán* (Mnichov), *Perspektivy* (New York), *Proměny* (New York), *Text* (Mnichov), *Zápisník* (New York), *Zpravodaj* (Curych). V šedesátých letech spolupracovala s Karlem Vránou, potažmo Křesťanskou akademií v Římě – navrhovala například obálky knih. Po roce 1989 publikovala v České republice, psala také v němčině.

- 11** Diviš Preisnerovi, 27. března 1972, Mníšek pod Brdy.
- 12** Diviš Preisnerovi, pravděpodobně 1976, Mnichov.
- 13** Diviš Preisnerovi, pravděpodobně 1976, Mnichov.
- 14** Josef Jedlička se narodil 16. 3. 1927 v Praze, zemřel 5. 12. 1990 v Augsburgu (SRN). Po absolvování reálného gymnázia v Praze studoval estetiku a etnografii na FF UK v Praze, ale v roce 1948 byl z univerzity vyloučen coby protikomunisticky smýšlející. V letech 1953–1968 žil v Litvínově. Pracoval v různých profesích – jako dělník, učitel, TV asistent, vychovatel aj. V roce 1966, po 18 letech zákazu, bylo Jedličkovi dovoleno publikovat experimentální román *Kde život náš je v půli se svou poutí*, napsaný v roce 1950; kniha byla v tomto vydání cenzurována, v úplném znění byla vydána v roce 1994 po pádu komunistického režimu v Československu. Přesto i cenzurované vydání knihy tehdy způsobilo skandál a Jedličkovi bylo opět zakázáno publikovat. Až v roce 1968 mu bylo Jedličkovi dovoleno publikovat několik esejů o F. Kafkovi a I. Divišovi v časopisech. Po sovětské okupaci Československa v srpnu 1968

emigroval Jedlička do západního Německa. Žil v Mnichově, kde pracoval jako redaktor a komentátor Rádía Svobodná Evropa v letech 1970–1980, společně s Ivanem Divišem. Byl to celoživotní přítel jak Divišův, tak Preisnerův, což se v korespondenci výrazně projevuje. Společně s nimi se také účastnil redakčních prací na časopisu *Rozmluvy*.

- 15** Diviš Preisnerovi, 27. března 1977, Mnichov.
- 16** Diviš Preisnerovi, konec června 1981, Mnichov.
- 17** Tamtéž.
- 18** Diviš Preisnerovi, 18. 5. 1982, Mnichov.
- 19** Diviš Preisnerovi, 3. září 1983, Mnichov.
- 20** Diviš Preisnerovi, začátek září 1984, Mnichov.
- 21** Diviš Preisnerovi, 29. července 1985, Mnichov.
- 22** Diviš Preisnerovi, 21. ledna 1988, Mnichov.

Autorovu knihu o Riu Preisnerovi připravuje nakladatelství Books & Pipes.

Jiří Hanuš (1963), historik, působí na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity, věnuje se evropským dějinám 19. a 20. století.

INZERCE

JIŘÍ HANUŠ

RIO PREISNER

PORTRÉT KONZERVATIVNÍHO MYSLITELE

Kniha přináší první důkladnou a všestranně zaměřenou interpretaci díla a myšlení Ria Preisnera (1925–2007), českého filozofa, básníka, teatrologa, germanisty a překladatele. Rio Preisner celý život zůstal tvrdým kritikem komunistické moci, konzervativním myslitelem zdůrazňujícím zásadní význam křesťanství v osobním životě i ve společnosti.

Život a zvláštní podivná dobrodružství Daniela Defoea, novináře a spisovatele z Londýna

Philip Zaleski

Mnozí lidé znají jméno Daniel Defoe pouze v souvislosti s jiným jménem, totiž Robinsonem Crusoeem, jedním z literárních hrdinů křesťanského Západu. Defoe ovšem není pouze autorem jednoho románu, byť velice slavného. Jeho život má řadu pozoruhodných rysů. Žil na přelomu 17.–18. století, pocházel z rodiny londýnského svíčkaře a řezníka. Chodil do presbyteriánské školy, jako kazatel se ale neuplatnil a dal přednost výnosnějšímu a dobrodružnějšímu povolání – podnikání. Obchodoval s vínem a tabákem a kapitál investoval do zámořských plaveb. Jeho celoživotní zájem byl spojen s obchodováním, mořeplavbou, ale i s účastí v ostrých náboženských bojích té doby, tedy s politikou a novinářinou. Také jeho dílo je pestré: napsal knihu o pojištění (!), o vzdělávacích reformách, o geografii a zámořských plavbách. Vedle *Robinsona* sepsal řadu dalších románů (*Dobrodružný život kapitána Singletona*, *Moll Flandersová*, *Roxana*), které jsou velice čtivé a vypovídají mnohé o raně novověké společnosti.

V tomto čísle *Kontextů* uvádíme úvahu o významu tohoto spisovatele z pera Philipa Zaleského a ukázkou z jeho knihy *Deník morového roku*, který vyšel v originále v roce 1722 a v češtině zásluhou nakladatelství Odeon v roce 1982.

[†] Portrét Daniela Defoea od neznámého malíře, National Maritime Museum, London. Zdroj: Wikimedia Commons.

Zdá se veskrze případné, že nejlepší dochovaný fyzický popis Daniela Defoea pochází z plakátu, jímž se po něm vyhláší pátrání: „Ztepilé postavy, prostředního růstu, stár přibližně čtyřicet let, snědé pleti a tmavohnědých vlasů, nosí však paruku; zahnutého nosu, ostré brady, šedých očí a s velkou bradavicí poblíž úst.“

Tento nepřilíživý popis vydal roku 1702 hrabě z Nottinghamu: pátrání po jistém „Danielu de Foe, jinak též zvaném De Fooe“ se vyhlášovalo pro „těžké zločiny a přestupky“, jichž se měl dopustit vydáním anonymní parodie na toryovskou náboženskou invektivu. Tento plakát, jakož i obvinění, které předcházelo jeho vyvěšení, elegantně shrnuje velkou část života Daniela Defoea: byl spisovatelem na útěku, milovníkem falešných jmen, jimiž podepisoval mnoho svých pseudonymních děl, středostavovským obchodníkem, který si nasazoval paruku, aby mohl předstírat, že je aristokrat, literárním rváčem, který opovrhoval ortodoxiemi své doby, a člověkem považovaným mnoha svými současníky za slídila, práškače a postrach okolí.

A přes to všechno byl Daniel Defoe také zbožný presbyterián, věrný manžel, milující otec a nezpochybnitelný génius, který během své nespoutané čtyřicetileté kariéry vynalezl jak moderní žurnalismus, tak i moderní román. *Robinson Crusoe*, jeho největší dílo, je mistrovský příklad náboženské prózy a jen v angličtině se dočkal 1 200 vydání. Kromě toho byl přeložen do prakticky všech známých jazyků světa a ještě dnes, bezmála o tři staletí později, poskytuje nadšeným čtenářům poučení o základech křesťanské civilizace, a to prostřednictvím jednoho z nejnapínavějších dobrodružných příběhů, jaké kdo kdy napsal.

Jak tyto dva muže smířit? To je záhada, s níž se musí vypořádat každý jeho životopisec. Pokusil se o to Richard West v knize *The Life and Strange Surprising Adventures of Daniel Defoe* (Da Capo Press, 1999). Hádanky začínají už narozením Daniela Defoea. Nevíme jistě, kdy a kde se narodil, i když rok 1661 a farnost sv. Jiljí (St. Giles) v londýnské čtvrti

Cripplegate znějí pravděpodobně. Byl vychován jako disident, „presbyterián v anglikánském národě“, což mu uzavřelo cestu do Oxfordu nebo na Cambridge, a místo toho se mu dostalo jen tři let vyššího vzdělání pod vedením reverenda Charlese Mortona, budoucího viceprezidenta Harvardovy univerzity, který své žáky cepoval v přírodních vědách, moderních jazycích a spleť anglické rétorice. Defoe byl pilný student: do života si odnesl skvělý prozaický styl a vášnivý odpor k vyšším třídám, kvůli nimž mu bylo upřeno univerzitní vzdělání, spojený se stěží „skrývanou chtivostí vstoupit do jejich řad“ – tato směs závislosti a nenávisti není ostatně mezi mladými příslušníky středních tříd nijak výjimečná ani dnes.

Richard West se domnívá, že rozpolcený postoj k lidem společensky výše postaveným byl jednou z posedlostí, jež Defoea hnaly vpřed. Další byl jeho strach ze zadlužení a pocit, že věřitelé, jakož i jeho literární a političtí protivníci jsou mu v patách. Defoe miloval drsný svět obchodu konce sedmnáctého a počátku osmnáctého století, kdy se kapitalismus postupně dral na výsluní, měl však jedinečnou schopnost investovat do projektů, které ho přiváděly na mizinu. Porůznu obchodoval s dobytkem, cihlami, tabákem, medem, pozemky, a dokonce i s potápěčskými zvony a se skunkem, vždy však se ztrátou. Nedlouho poté, co oslavil své třicáté narozeniny, promarnil už celé, dosti bohaté věno své ženy, nadělal dluhy ve výši sedmnácti tisíc liber a vyhlásil bankrot, což mu doživotně zatarasilo cestu ke státní službě. Následky toho všeho West popisuje se svou obvyklou empatií: „Duševní muka, jež ho sužovala..., ho odsuzovala k životu v bídě, strachu, osamělosti a lítosti, z něhož mu poskytovala únik jen modlitba, láska k rodině a nakonec psaní knih.“

V této kritické situaci Defoe prokázal svůj charakteristický důvtip: rozhodl se, že změní povolání a stane se raději novinářem, ne však ledajakým. Jak West nadšeně líčí, Defoe „byl prvním mistrem, ne-li přímo vynálezcem téměř všech prvků moderních

novin včetně úvodníku, investigativní reportáže, zahraničněpolitického komentáře, čtenářské poradny, společenské rubriky, nekrologu, v němž se o zesnulém mluví bez příkras, a dokonce i toho druhu sebezpytujícího článku, kterému se na Fleet Street říká „proč, ach proč“ (*Why, Oh Why*)“.

Tento nový směr podnikání umožnil Defoeovi předvést to nejlepší i to nejhorší, co v něm bylo. Na jedné straně se vyžíval v nejrůznějších úskocích: psal falešné dopisy čtenářů, falešné cestopisy i falešné historie. Působil jako žurnalistický dvojitý agent, když se nechal zaměstnat whigy a zároveň psal i do toryovských časopisů. Dělal mu potěšení tisknout protikatolické bláboly (a celý život se nepřestal pohoršovat nad „papeženeckými konspiracemi“, k nimž podle něho patřil i veliký londýnský požár z roku 1666). Vytahoval skandály, kdekoli mohl, urážel nepřátele a šokoval přátele.

Na druhé straně energicky hájil svou víru, a pokud šlo o princip, neváhal jít do vězení. Ve svém profesionálním působení se Defoe vždy soustředil na roli náboženství v soukromém i veřejném životě – ne všichni jeho životopisci to uznávají, West však v tomto ohledu odvádí lepší práci než většina. Všechny Defoeovy spisy od románů až po příručky pro manžele a od okultních studií až po politické útoky vycházejí ze stanoviska zbožného disidenta, jemuž jde v anglikánském národě o přežití. Právě tato otázka stojí také v pozadí jeho prvního bestselleru, jímž se stala báseň *Čistokrevný Angličan* (*The True-Born Englishman*, 1700) obhajující se vznešenou vášní a s kousavým vtípem vládu protestantského krále Viléma III. Obsahuje i tyto pamětihodné verše:

Kdekoliv se dům Páně zdvíhá,
tam také ďábel kapli mívá
a všeobecně tajné není,
že v té je početnější shromáždění.

Defoeovi se jeho poněkud rozporuplná láska k náboženské spravedlnosti a k literárním

podvodům brzy stala osudnou. V roce 1702 uveřejnil pod názvem *Nejkratší proces s disidenty* (*The Shortest Way with the Dissenters*) parodii, za kterou si vysloužil výše citovaný plakát. V ní doporučuje, že nejlepším způsobem, jak se vypořádat s náboženskými nonkonformisty, bude všechny je pověsit. Početní toryové si zpočátku neuvědomili, že to má být vtip, a jeho báječné konečné řešení uvítali. Když zjistili, že se nechali napálit, stal se Defoe psancem a nakonec si třikrát pobyl na pranýři a určitý čas strávil i za mřížemi v nechvalně proslulém londýnském Newgate Prison. Podle Westa to byl jeden z velikých a rozhodujících okamžiků životní dráhy muže, o němž píše – toto bezmála mučednictví „zdaleka nezlomilo Defoeova ducha... dalo mu odvahu, trpělivost a rozhodnost, bez nichž by se v letech, která ho čekala, stěží obešel“.

Defoeovo uvěznění rovněž pohnulo Roberta Harleyho, jednoho z jeho obdivovatelů a umírněného torye, který se stal předsedou Dolní sněmovny, aby v jeho věci intervenoval. Krátce poté byl Defoe výnosem královny Anny propuštěn na svobodu, načež se oficiálně stal špiónem vlády Jejího Veličenstva. Také v této roli vyčníval z řady. V roce 1707 svému zaměstnavateli napsal: „Má obratnost zde [totiž mezi prokatolickými jakobity] mne činí dokonalým emisarem. Hraji starou roli kardinála Richelieu. Všude mám své špióny a další lidi, jež si platím, a přiznávám, že najmout si tu takové, kteří zradí své přátele, je nejsnazší věc na světě.“

Defoeovy roky, kdy byl „tajným agentem“ a zároveň novinářem, jsou nejnapínavější částí jeho životopisu. West Defoeovo skandální chování toleruje, byť s pozdviženým obočím: v dnešní době, kdy se od životopisců očekává, že předmět svého zájmu rozcupují na kusy, je to docela osvěžující. Na Defoeovi lze naštěstí najít mnohé, co si obdiv zasluhuje, v neposlední řadě je to i jeho úžasná pracovitost. Začal týdeníkem nazvaným *Review* a v letech 1704–1713 byl autorem každé řádky, která v něm vyšla. Přitom produkoval jednu roztodivnou knihu

za druhou: v *Polském sněmu* (*The Dyet of Poland*, 1705) přesadil anglickou politiku do Gdaňsku a další titul, *Upevňovatel čili Vzpomínky na rozličné události ve světě na Měsíci* (*The Consolidator; or, Memoirs of Sundry Transactions from the World in the Moon*, rovněž z roku 1705), mluví za vše. Celých dvacet let Defoe psal a špiónoval – jeden čas řídil osmery noviny, přičemž podstatná část článků v nich pocházela z jeho pera. Teprve s blížící se šedesátkou mu novinářské energie přece jen začalo ubývat. Žádný div, ale místo aby odložil pero, Defoe si jen vymyslel další roli a v roce 1719 se stal prvním romanopiscem na světě.

Zde se dostáváme k záhadě, o níž už padla zmínka: jak lze vysvětlit zázrak *Robinsona Crusoea*? West čtenáře na tento slavný triumf tvůrčího ducha připravuje omíláním Defoeovy lásky k úskokům. *Crusoe* totiž, tak jako mnohé z Defoeových dřívějších knih, není ničím než podvodem: je to kniha předstírající, že je autobiografií (*Život a zvláštní podivná dobrodružství Robinsona Crusoea, námořníka z Yorku... sepsáno jím samým*). Defoeovy následující romány, *Deník morového roku* (*Journal of the Plague Year*), *Moll Flandersová* (*The Fortunes and Misfortunes of the Famous Moll Flanders*), *Roxana* a další, patří do téhož zvláštního žánru beletrie předstírající pravdivost.

Formát Defoeova nejproslulejšího díla se tudíž zdá být celkem jasný, co však jeho obsah? Ti, kdo knihu četli v její nezkrácené verzi, vědí, že *Robinson Crusoe* je víc než dobrodružná kniha: je to i příběh náboženského obrácení vyprávějící o tom, jak osamělý muž na základech několika zbytků vyplavených mořem a svého kajícího srdce znovu vybuduje své křesťanství. West zde svým čtenářům poskytuje další vodítko, když ukazuje, že se Defoe stále více zabýval tím, jakou hrozbu představuje sekularismus a jak důležitá je náboženská bezúhonnost a přísný mravní kodex.

Defoe zkoumal tyto myšlenky v řadě svých knih sepsaných v téže době jako *Robinson Crusoe*, včetně takových titulů, jako jsou *Rodinný učitel*

(*The Family Instructor*), *Náboženské námluvy* (*Religious Courtship*) nebo *Manželská oplzlost čili Manželské děvkaření* (*Conjugal Lewdness; or, Matrimonial Whoredom*). Všechna tato díla vyzývají k přísně křesťanskému životu a jsou plná příběhů o zbloudilých synech, bezbožných manželkách, špatnostech, jakými jsou antikoncepce či potraty, a rizicích spojených s užíváním „rozpuštělé končtiny“ (*frolic part*) mimo manželské lože. Jak podotýká West, z Defoea tyto texty nejen činí bojovníka za křesťanskou ctnost, což je téma, s nímž se i v jeho nejslavnějším díle setkáváme znovu a znovu, ale vypovídají také o jeho domácím štěstí včetně lásky, kterou choval ke své ženě Mary.

Co však počít s literárními kvalitami *Robinsona Crusoea* a jeho překvapivou obecností, jež Coleridge přiměla k poznámce, že srovnáme-li „opovrhlivého Swifta s opovrhovaným De Foem, oč vznešenějším shledáme druhého z nich! ... Pozvedá mne až na úroveň univerzálního člověka. V tom tkví De Fofova znamenitost: zatímco čtete, stáváte se člověkem.“ V této věci West mnoho pomoci nenabízí: místo rozboru předkládá všehovšudy shrnutí zápletky. Je sice příjemné objevit Defoeův životopis, který se dokáže povznést nad interpretace vycházející ze zvláštních zájmů ve stylu Rousseaua, Marxe, Virginie Woolfové a dalších, avšak člověk by si přál, aby West, který s Defoeovou religiozitou zjevně sympatizuje, vynaložil při rozboru role náboženství v Defoeově největším díle přece jen větší úsilí. Předkládá vlastně jen jedinou teorii, na níž mu podle všeho hodně záleží a jež (na rozdíl od většinového názoru) tvrdí, že skutečný příběh Alexandra Selkirka předlohou Defoeova mistrovského díla ve skutečnosti nebyl. Je to docela zajímavé tvrzení a West na jeho obhajobu snáší důmyslné argumenty, ale těžko vyváží celkově nepříliš obratný literární rozbor, který je vážným nedostatkem této jinak velmi slušně napsané knihy.

Defoe svou profesionální kariéru zakončil stejně, jako ji začal, sepsáním řady kuriozit, k nimž patří i *Obecné dějiny pirátů* (*General History of*

the Pirates, 1726) a *Všeobecné dějiny přízraků* (*The Universal History of Apparitions*, 1729). Zemřel osamělý v londýnském penzionu, kde se ukrýval před věřiteli. Jako příčina smrti byla uvedena „letargie“, což je choroba, která pro člověka nabitého takovou energií musela být smrtelná. Zůstalo po něm celkem 566 knih a pamfletů, jakož i obrovské množství dokladů (pokud ovšem někdo nějaké potřebuje) toho, že lidská bytost zůstává neproniknutelnou záhadou. Kdo dokáže pochopit tohoto lháře a špióna, tvář pod maskou, mimořádného literárního génia a neúnavného obhájce křesťanské dobroty? Nikdy se nedozvíme, která část jeho osobnosti byla Danielem Defoeem ze všech nejvíc, avšak díky dopisu, který napsal rok před smrtí, si můžeme být alespoň jisti, kam své naděje vkládal on sám: „Ať bude cesta

jak chce drsná a den jak chce bouřlivý, kdy se Pánu zlíbí přivést mne na její konec, hodlám ji v každém případě zakončit v tomto duševním rozpoložení: *Te Deum laudamus*.“ ■

Text vyšel v časopisu *First Things* pod názvem „Daniel Defoe: The Life and Strange, Surprising Adventures“, 1999, s. 55.

/ Přeložil Tomáš Suchomel. /

Philip Zaleski (1948), editor sborníku *The Best Spiritual Writings 1998*, jeho zatím poslední kniha se jmenuje *Gifts of the Spirit*.

Z Deníku morového roku

Ukázka z knihy Daniela Defoea

Zapečetování domů bylo zprvu považováno za způsob velice krutý a nekřesťanský a lidé takto uzavření trpce naříkali. Rovněž tak náš pan starosta dennodenně dostával stížnosti na bezdůvodné (a někdy i zlovolné) zapečetování domů. Nevím, nemohu říci, ale podrobnějším pátráním se zjistilo, že tam, kde si takto nahlas stěžovali, byli v takovém stavu, že v uzavření museli setrvat. Jinak však, když byla dotyčná nemocná osoba prohlédnuta a bylo shledáno, že nemoc se nezdá být nakažlivou, nebo v případě nejistém, ale když byl ten člověk ochoten dát se odnést do morového špitálu, byl dům otevřen.

Je pravda, že uzamknout dveře domu a postavit před ně dnem i nocí hlídače, aby se nikdo nemohl hnout ven a nikdo aby nemohl vejít dovnitř, když by třeba zdraví lidé v rodině bývali mohli uniknout, pokud by byli oddělení od nemocných, zdálo se být

velice tvrdé a kruté. Mnoho lidí takto bídne uvězněných také zhynulo, ačli je možno předpokládat, že by se jich bývala nákaza nezmocnila, kdyby bývali měli svobodu, jakkoli mor třeba i v domě byl. To také lidi zpočátku zle sužovalo, takže nad tím reptali, docházelo i k násilným činům a zranění mužů, jimž bylo přikázáno hlídat domy takto zapečetěné. Na mnoha místech také nemálo lidí uniklo z domů násilím, jak postupně též uvedu. Prospěch veřejnosti, jenž z toho plynul, však ospravedlňoval křivdu na jednotlivci, a pokud vím, nebylo v té době možno jakoukoli žádost k úřadům či dokonce vládě se domoci jakéhokoli zmírnění tohoto příkazu. To hnalo lidi k nejruznějším druhům úskoků, aby se pokud možno dostali ven. Celý svazeček by zaplnilo, kdybychom měli líčit všechny lsti, k nimž se lidé v takových domech uchýlovali, aby zavřeli ustanoveným hlídačům oči, aby je podvedli a aby jim unikli nebo se jim vytrhli,

což vedlo k četným šarvátkám a nepravostem. O tom však na patřičném místě.

Jednou ráno kolem osmé šel jsem po Houndsditchské a slyšel jsem velký hluk. Je pravda, že nikde nebylo vidět žádný dav, protože lidé neměli valné chuti se hromadit na jednom místě, a když se přece jen sešli, tak aspoň dlouho setrvávat pohromadě; ani já jsem tam příliš dlouho nebyl. Křik to však byl tak hlasitý, že vyvolal u mne zvědavost, a tak jsem zavolal na nějakého člověka, který se díval z okna, co že se to děje.

Zřejmě se stalo to, že dali hlídat dům, který byl nakažený nebo o němž se tvrdilo, že je nakažený, ale který tak či onak dali zapečetit. Když hlídač vyprávěl svůj příběh, už u domu strávil celé dvě noci. Právě se dostavil denní hlídač, který měl za sebou jeden den, aby ho vystřídal. Dosud nebylo z domu slyšet žádný hluk, ani světlo se tam neobjevilo. Nikdo z domu si o nic neřekl, pro nic neposlal, třebaže pochůzky byly jinak hlavním zaměstnáním hlídačů. Též jej, jak pravil, od pondělka odpoledne vůbec nikdo z domu nevyrušil, tedy od chvíle, kdy z domu uslyšel velký křik a nářek, způsobený, jak se domníval, tím, že zrovna v tu chvíli někdo z rodiny zemřel. Noc předtím tam totiž zastavili umrlčí káru, jak se jí říkalo, a přinesli ke dveřím mrtvou služebnou. Hrobaři či nosiči, jak se jim říkalo, ji jen tak zabalenou v zelené houni naložili na káru a odvezli ji.

Hlídač tedy, jakmile uslyšel ten hluk a nářek, jak výše zmíněno, zaklepal na dveře, ale zevnitř se dlouho nikdo neozýval. Konečně kdosi vyhlédl a pravil rozzlobeným a úsečným tónem, a přece hlasem jaksi plačtivým či hlasem někoho, kdo zrovna plakal: „Co chcete, že se na nás takhle dobýváte?“ On odpověděl: „Jsem hlídač. Jak se vám vede? Stalo se něco?“ Ona osoba odpověděla: „Co je vám po tom. Přivolejte umrlčí káru.“ To bylo prý někdy kolem jedné hodiny. Brzy poté, jak onen chlapík říkal, přivolal k domu umrlčí káru a pak hned znovu zaklepal, ale nikdo se neozval. Klepal tedy dál a vyvolávač několikrát zakřičel: „Vyneste mrtvé!“ Nikdo mu však neodpověděl a nakonec vozku s umrlčí

károu odvolali jinam a ten, nechtěje již dále čekat, odjel.

Hlídač nevěděl, jak si to všechno vyložit, a tak je nechal na pokoji, dokud nepřišel denní hlídač neboli raník, jak se mu říkalo, aby jej vystřídal. Vyličil mu všechny podrobnosti a pak spolu drahnou chvíli klepali na dveře, nikdo se však z domu neozýval. Povšimli si, že okno či křídlo, z něhož předtím vyhlédla ta osoba, která mu odpověděla, je nadále otevřené. To okno bylo ve výši prvního poschodí.

Poté oba muži, chtějíce upokojit svou zvědavost, přinesli si dlouhý žebřík, jeden z nich vylezl k oknu a nahlédl dovnitř. V místnosti se mu naskytl strašlivý pohled. Na podlaze ležela mrtvá žena, jež na sobě neměla žádné šaty, jen spodničku. Jakkoli hlasitě volal, a strčiv dovnitř dlouhou tyč, hlasitě klepal na podlahu, nic se v domě nepohnulo ani neozvalo. Také v domě neuslyšel jediný zvuk.

Pak tedy slezl opět dolů a vše vylíčil svému druhovi. I ten vystoupal po žebříku a shledav vše tak, jak to právě slyšel, domluvil se s druhým hlídačem, že o věci zpraví buď pana starostu, nebo nějakého jiného městského úředníka. Vniknout do domu oknem se nesnažili. Úředník pak, když obdržel zprávu obou strážných, přikázal, aby dům byl násilím otevřen, a ustanovil k tomu bírice a něco dalších osob, aby byli při tom. Tím se mělo předejít drancování. Tak to také bylo vykonáno a v domě nenalezli nikoho kromě té mladé ženy. Byla nakažená morní ranou, a když ostatní viděli, že již není naděje na uzdravení, nechali ji umřít samotnou a do jednoho všichni uprchli, naštědse si nějaký způsob, jak obloudit hlídače a otevřít si dveře nebo uniknout nějakým zadním vchodem či po střeších, takže o tom nevěděl. A ony výkřiky a nářky, jež slyšel? Všichni předpokládali, že to celá rodina halasně bědovala nad tím trpkým rozloučením, jakým to pro ně všechny zajisté bylo, protože ona žena byla sestra paní domu. Pán domu pak, jeho manželka, několik dětí a služebných, všichni uprchli a byli pryč, zda zdraví, či nemocní jsem se nikdy nedozvěděl a ani jsem se po tom, abych pravdu řekl, příliš nepídil.

Takové úniky z nakažených domů byly dosti časté, zvláště třeba když hlídač odešel za nějakou pochůzkou. Bylo totiž úkolem hlídačů vyřizovat všechny pochůzky, na něž je rodina v zapečetěném domě poslala, to znamená třeba přinést potřebné věci jako potraviny a léky, dojít pro lékaře, pokud bude ochoten se dostavit, pro ranhojiče nebo ošetřovatelku, objednat umrlčí káru a podobně. To vše však s tou podmínkou, že než odejde, uzamkne vchod do domu a klíč odnese s sebou. Aby toto obešli a hlídače podvedli, dávali si lidé udělat ke dveřím dva tři klíče, nebo přišli na to, jak odšroubovat zámek, pokud tedy byl přišroubovaný, a tak zámek odstranit, jelikož ten je vždy na vnitřní straně dveří, a zatímco strážného poslali na trh, k pekaři nebo pro tu či onu maličkost, otevírali si dveře a chodili ven, kdy se jim jen zachtělo. Na to se však záhy přišlo, a tak měli biřící příkaz uzavřít dveře zvenku visacím zámkem a dle vlastní úvahy je opatřit závorou.

V jiném domě, jak jsem se dozvěděl, a to v ulici hned vedle Aldgateské, zapečetili dům a zavřeli tam celou rodinu, protože jim onemocněla jedna služebná. Pán domu si prostřednictvím svých přátel stěžoval nejbližšímu radnímu a také našemu panu starostovi, svolil také, aby služku odvezli do morového špitálu, ale jeho stížnost byla oslyšena. A tak mu označili dveře červeným křížem, zajistili zvenku visacím zámkem, jak výše řečeno, a před dveře dle veřejného nařízení postavili hlídače.

Když pak pán domu zjistil, že mu není pomoci a že on sám i s manželkou a dětmi budou uzavřeni pod jednou střešou s tou nebohou nakaženou služebnou, zavolal na hlídače a řekl mu, že jim musí jít sehnat nějakou ošetřovatelku, aby se o nebohé děvče starala, protože pro ně by to znamenalo jistou smrt, kdyby o ni měli pečovat sami. A jasně mu též řekl, že jestliže to neudělá, to děvče zemře buď na nemoc, nebo hladu, protože on je odhodlán nedopustit, aby se k ní kdokoli z jeho rodiny přiblížil. A také že leží v podkrovní světničce až nahoře ve třetím patře domu, kde se jinak nikoho ani pomoci nedovolá.

S tím hlídač souhlasil a vydal se najít ošetřovatelku, jak mu bylo řečeno, a ještě téhož večera ji také přivedl. Zatím však pán domu využil této příležitosti a ze svého obchodu vyboural velký otvor do přístěnku či stánku, kde předtím býval švec flekýř, a to před nebo pod jeho výlohou. Tento nájemce, jak se též dalo předpokládat v tak hrůzné době, byl mrtev nebo se odstěhoval, a tak měl muž klíč od dílničky u sebe. Zjednav si takto přístup do ševcova přístěnku, což by bývalo bylo nemožné, kdyby u dveří stál hlídač, protože hluk, který přitom musel způsobit, by býval hlídače dávno přivolal, tak tedy, jak říkám, zjednav si takto přístup do kvelbu, zůstal doma a tiše vyčkával, až se hlídač vrátí s ošetřovatelkou, ale také celý další den.

Avšak potom v noci, když opět vyslal hlídače na nějakou nicotnou pochůzku, řekl bych, že asi nejspíš do lékárny, aby přinesl nějakou placku pro služebnou a počkal tam, až ji připraví, nebo něco podobného, co by zaručilo, že bude hlídač nějaký čas pryč, poté se tedy i s celou rodinou vybral z domu a ošetřovatelku a strážného nechal, aby nebohou služebnou pohřbili – to znamená hodili na umrlčí káru – a aby se postarali o dům.

Mohl bych podat ještě veliké množství takových příběhů, bezpochyby dosti zábavných, na něž jsem v dlouhém běhu onoho strašlivého roku narazil – či lépe řečeno, jež jsem vyslechl – a které téměř jistě jsou zcela nebo aspoň téměř úplně pravdivé, to jest pravdivé v hrubých rysech, protože nikdo v oné době nemohl zjišťovat veškeré podrobnosti. Rovněž byli hlídači vystaveni násilí, a to na mnoha místech, jak o tom byly podávány zprávy. Domnívám se také, že od začátku onoho navštívení až do jeho konce bylo jich neméně než osmnáct dvacet zabito nebo tak zraněno, že byli považováni za mrtvé, a toho se patrně dopustili lidé v zapečetěných nakažených domech, když se pokoušeli dostat ven a bylo jim v tom bráněno. ■

Daniel Defoe: *Deník morového roku*, s. 58–62. Přeložil František Fröhlich. Odeon, Praha 1982.

Jazz ve fašistické Itálii

Vít Hloušek

Motto:

Můj bože, Fred Astaire tančil s Ginger Rogersovou a líbal ji, Pippo Barzizza a jeho orchestr v témže okamžiku hrál melodie, které jsem znal, protože tvořily součást obecného hudebního vzdělání. Byl to jazz, i když po italsku, deska s názvem Klid a mír byla adaptací Mood Indigo, ta, co se vydávala za Stylově, byla In the mood a Smutek svatého Ludvíka (Kterého, Devátého nebo Gonzagy?) bylo Saint Louis Blues. Všechny skladby byly beze slov, až na dost legrační text ke Smutku svatého Ludvíka, který nesměl prozradit původ tak málo árijské hudby. Zkrátka mé dětství probíhalo mezi jazzem, Johnem Waynem a komiksy a já se učil, že musím proklínat Angličany a bránit se před americkými negry, kteří chtějí pošpinit Venuši Mélskou, a zároveň se opájel poselstvími, jež přicházela z druhé strany oceánu.¹

Umberto Eco se coby Giambattista Bodoni v poněkud opomíjeném románu *Tajemný plamen královny Loany* částečně vrací do dětství prožitého za fašistického režimu a vyrovnává se s rozpory, které tato doba vnímavému dítěti na prahu puberty nutně přinášela. Pro mne je zmíněná románová citace především velmi výstižným zachycením paradoxního přístupu italského fašismu k jazzu,

Gorni Kramer.

k hudbě, která byla sice pronásledována, ale kterou Mussoliniho režim tak docela nevytlačil. Přece jen oproti nacistickému Německu či bolševickému Rusku zůstala Itálie i v tomto ohledu někde na půli cesty.²

Fašismus a kultura

Fašistický režim měl, jako ostatně všechny totalitní režimy, poměrně výrazné kulturní a vzdělávací aspirace. Kultura neměla v procesu tvorby nového fašistického člověka zůstat stranou,³ naopak měla být vhodně využívána a podobně měli být využíváni i její tvůrci. Již v roce 1925 založil hlavní ideolog režimu Giovanni Gentile *L'Istituto nazionale fascista di cultura* (Národní fašistický kulturní institut), který se kromě vydávání *Encyklopedie Italů* zabýval

především formulováním fašistické kulturní politiky a fašistické doktríny.⁴

„Praktickou“ stránku věci mělo na starost *Ministero della cultura popolare* (Ministerstvo lidové kultury) známé pod zkratkou Minculpop. To bylo zřízeno sice až v roce 1937, ale navazovalo na činnost Úřadu pro tisk (a později pro tisk a propagandu) aktivního již od roku 1923. Minculpop se zabývalo populární kulturou v úzkém, ale i širším slova smyslu, neboť kromě divadelní a hudební produkce, rozhlasu či filmu dohlíželo i na tak „exotické“ činnosti, jako byly aktivity Italského autoklubu nebo turismus. V neposlední řadě také samozřejmě organizovalo cenzuru a propagandu. Tato poslední funkce logicky posílila během války (do které ovšem Itálie vstoupila až 10. června 1940 napadením Francie) a byla jeho důležitou součástí i v samém jejím závěru za tzv. Republiky Salò, tedy Italské sociální republiky na jaře 1945, která toto ministerstvo „převzala“. Odhaduje se, že zhruba 55 % lidí pracujících pro Minculpop byli novináři, což myslím celkem vystihuje, jaká pozornost byla věnována právě propagandě.⁵

Režim však od počátku přistupoval ke kulturní obci a jejím různým proudům otevřeněji, než jak později činili například němečtí nacisté, takže s ním – přinejmenším dočasně – spolupracovala i celá řada moderních či přímo avantgardních italských umělců. Kromě otevřených podporovatelů, jakými byli například futurista Marinetti nebo nacionalistický „passatista“ D’Annunzio,⁶ kouzlu fašismu načas podlehl třeba i Luigi Pirandello nebo Curzio Malaparte. Nešlo však jen o výtvarné umění či literaturu, i italská architektura, pomineme-li poněkud těžkopádný oficiální styl (tzv. *stile littorio*), tehdy přispěla celou řadou pozoruhodných staveb i osobitých architektů. Jak ostatně připomíná Roger Griffin, neexistoval žádný předepsaný fašistický styl ani žádný explicitně zakázaný, záleželo jen na tom, zda byl ten který umělec ochoten sloužit státu, nebo nebyl.⁷

Fašisté pro svou propagandu velmi intenzivně využívali populární kulturu v nejširším slova

smyslu. Zaměřili se na masově oblíbené sporty – zejména cyklistiku a fotbal, zdůrazňovali úspěchy, jako například výstavbu moderních zaoceánských parníků nebo dálkové lety slavného Itala Balba a dalších italských aviatiků 30. let.⁸ Velké popularitě se těšila kinematografie.⁹ Hudba však stála poněkud stranou, a to jak hudba klasická, tak také ta populární. V Itálii chybělo něco jako „wagnerovská tradice budování národa“¹⁰ a populární hudba byla režimem chápána jako příliš nicotná, a byla tedy ponechána především své zábavné funkci. Režimu však i přesto nebylo zcela lhostejné, co kdo z italských jazzmanů hraje a co Italové slyší na vlnách italského rozhlasu. Ovšem ve srovnání s nacistickým Německem byla míra institucionální i obsahové regulace o poznání menší.

Fašismus a rozhlas

Rozhlas byl, vedle tisku a kinematografie, nesporným propagandistickým médiem. K jeho centralizaci došlo v Itálii poměrně brzy, a to dekretem s mocí zákona ze dne 17. listopadu 1927, kdy bylo vytvořeno *Ente italiano per le audizioni radiofoniche*, doslova Italské těleso pro rozhlasové vysílání, všeobecně známé spíše pod zkratkou EIAR. Sídlo nikoliv v Římě, ale v Turíně a největšímu posluchačskému zázemí se těšilo v oblasti Milána. Technická stránka vysílání teoreticky podléhala správě ministerstva pošt a telekomunikací, obsahová stránka ministerstvu tisku a propagandy (od roku 1935). V praxi bylo vysílání řízeno jak politickými, tak ekonomickými zájmy. EIAR totiž bylo, jakkoliv se jednalo o exkluzivního a fašistickým státem posvěceného provozovatele rozhlasového vysílání (z něhož se v roce 1944 vyvinula veřejnoprávní a dodnes fungující RAI), akciovou společností. To podněcovalo činitele EIAR k ekonomicky výhodným aktivitám, a proto v dubnu 1933 vznikla *Compagna per edizioni, teatro, registrazioni ed affini* (doslova Společnost pro vydávání, divadlo, nahrávky a související),

známá pod zkratkou Cetra. A právě Cetra (což v italštině znamená též citera) se stala jednou z významných šířitelů raného italského jazzu, swingu a moderní taneční hudby vůbec. Důvody jejího založení spočívaly hned v několika ekonomických benefitech. EIAR potřeboval denně vysílat zhruba dvě hodiny hudby z gramofonových desek, a díky nahrávkám „dceřiné společnosti“ nemusel platit vysoké licenční poplatky. Ostatní nahrávací společnosti byly totiž často v rukou zahraničního nebo smíšeného kapitálu a fungovaly na čistě komerční bázi. V neposlední řadě Cetra také postupně převzala zastupování většiny velkých mezinárodních koncernů.¹¹

Využívání hudby jako nástroje propagandy zpočátku bránilo relativně malé pokrytí země rozhlasovým vysíláním. Nešlo ani tak o vysílání samotné, jako spíše o fakt, že ještě v roce 1934, deset let po zahájení pravidelného vysílání, bylo v celé Itálii jen 440 tisíc rozhlasových koncesí (koncesi vlastnilo jen jedno procento populace!), navíc téměř výhradně jen na severu země. Pro srovnání, ve stejné době bylo v Británii kolem šesti milionů a v Německu kolem pěti milionů rozhlasových koncesí. V prosinci 1937 evidoval italský rozhlas přibližně 900 tisíc licencí, přičemž v daleko menších zemích jako Belgie nebo Československo bylo takových licencí vydáno již hodně přes milion. Teprve v roce 1944 se počet italských licencí přehoupl přes milion a půl. I když reálný počet posluchačů byl pochopitelně vyšší, neboť rádio se většinou poslouchalo v barech, kavárnách či restauracích a kromě oficiálních přijímačů existovalo i značné množství „černých“, doslova na koleně vyrobených stanic různých radioamatérů, dosah rozhlasové propagandy byl přesto stále omezený.¹²

Pro zajímavost dodejme, že v Německu nacistický režim poslech rozhlasu zcela cíleně podporoval a činil konkrétní opatření, jak počet posluchačů zvýšit. Již v květnu 1935 byl představen tzv. lidový rozhlasový přijímač, *Volksempfänger*, který ovšem přijímal jen na vlnové délce německých vysílačů

a neumožňoval tedy poslech většiny zahraničních stanic. První model se příhodně nazýval VE301, čímž odkazoval k 30. lednu 1933, kdy se stal Adolf Hitler říšským kancléřem. Díky tomuto přijímači, který stál méně než polovinu ceny normálního rádia, se počet posluchačů německého rozhlasu rychle zvyšoval ze čtyř milionů koncesí v roce 1933 až na 15 milionů koncesí v době přepadení Sovětského svazu.¹³

Ve srovnání s tímto úspěchem byly italské pokusy mírně řečeno rozpačité. V květnu 1937 představil svůj lidový přijímač i Mussoliniho režim, jmenoval se *Radiobalilla* (*Balilla* byla fašistická organizace pro malé chlapce), ale jeho cena (430 lir) úplně lidová nebyla.¹⁴ Zkrátka, italští fašisté sílu rozhlasu podcenili, politicky jej začali využívat až ve 30. letech a nikdy jej neovládli tak důsledně jako němečtí nacisté. V managementu italského rozhlasu hrály vždy svoji roli i ekonomické zájmy, které podporovaly především vysílání oblíbené moderní taneční hudby.¹⁵ Podle hesla „*La cinematografia è l'arma più forte*“ (Kinematografie je nejsilnější zbraň)¹⁶ byl médiem italské propagandy číslo jedna film, ideálně v podobě prorežimně laděných dokumentů z dílen institutu Luce. Hrané filmy měly ambici vytvořit líbivý a přitom národní filmový styl a přetáhnout tak většinu italských diváků hollywoodské konkurenci. „Nenáviděný“ Hollywood byl zároveň velkým vzorem, podle jehož ateliérů vzniklo i slavné italské studio Cinecittà, tedy italské filmové ateliéry založené právě včas roku 1937.¹⁷ Během války Italové sledovali zde natáčené romantické příběhy z vyšší společnosti nazývané podle nezbytné rekvizity – bílých telefonů (*telefoni bianchi*).

Jazzová politika fašistické Itálie

Majoritní postoj fašistického tisku k jazzu byl zejména ve 20. letech striktně negativní. Není divu, jazzová hudba měla ve 20. letech prominentní odpuřce po celém světě a Itálie nebyla výjimkou. Planí

moralisté neviděli v saxofonech a synkopovaných rytmech nic jiného než úpadek mravů, nepřipustně uvolněnou sexualitu a symbol údajné poválečné dekadence. Antijazzové tirády amerických fundamentalistických protestantských kazatelů si v ničem nezadaly s výlevy Maxima Gorkého o „hudbě tlustých“. ¹⁸ V italských poměrech se ke katolické kritice jazzu, jako údajného nástroje nepřipustného uvolňování sexuality, přidali i fašisté snažící se italskou identitu vykreslovat jako patrioticky národní a přitom prostou a pastorálně venkovskou. ¹⁹ Saxofonové sólo amerického šlágru v nočním milánském či turínském baru s takovou představou samozřejmě neladilo. Dokonce i fašisty vězněný Antonio Gramsci cítil potřebu z vězení napsat, že „jestli [pro kultivovanou evropskou populaci – pozn. VH] existuje nějaké nebezpečí, spočívá v černošské hudbě a tanci“. ²⁰ V době kolem začátku druhé světové války se k původní moralistní kritice přidružila i kritika rasová a ideologická, kdy byl jazz považován za hudbu židovskou, černošskou a komunistickou (!). Připomeňme, že Itálie přijala antisemitské zákony v roce 1938, o dva roky později vyšel v časopise *Minerva* tento text:

Otázku původu jazzového tance a melodií ponechme ku zodpovězení učencům. Co je však jisté, je fakt, že jejich ekonomické využití je prací dětí Izraele, kteří se shlukují kolem newyorské Broadwaye. Jakmile se jazz stal módním, vzali jej do ruky židovští plutokraté a už jej nikdy nepustili. Nesmíme se mýlit a myslet si, že by Židé využili jazz jen z ekonomických důvodů. Tato hudba se stala nástrojem ideologické propagandy a korumpuje naše duševní zdraví. Otázka, jež nás nyní zajímá, proto zní, jak se zbavit tohoto jha? ²¹

Jazz se nicméně v Itálii po celou dobu existence fašistického režimu čile hrál, a dokonce byl slyšet i za Italské sociální republiky, tedy v době zhmotnělé vize fašistického radikalismu. Jedním

z důvodů byl sám Mussolini, který byl přesvědčen, že rozhlas jako médium propagandy má cílit především na mladé, a tak jim musí umět nabídnout i atraktivní obsah. ²² Taneční hudba byla režimem vnímána jako hudba zábavná a oddechová, nikoliv politická. Stačilo jen vytvářet dojem, že se původní kosmopolitní hudební výraz přizpůsobil italským zvyklostem a tradicím. Během let 1940–1943 bylo vydáno přibližně dva a půl tisíce skladeb populární (nejen jazzové) hudby, z nichž jen něco kolem stovky oslavovalo válku a válečné hrdinství. Ostatní nahrávky budily dojem, jako by Itálie v žádné válce ani nebyla. ²³ Ostatně, v rodině samotného Mussoliniho, který byl sám amatérským houslistou, se jazz poslouchal velmi intenzivně. Benito Mussolini měl podle vzpomínek syna Romana, pozdějšího předního italského jazzového klavíristy, tuto hudbu docela rád, což o to více platilo pro jeho potomky. A tak se na počátku 30. let v Mussoliniho domácnosti nejen běžně poslouchaly desky hot jazzových černošských orchestrů Louise Armstronga nebo Fletchera Hendersona, ²⁴ ale některé z hvězd jazzové hudby se těšily i Mussoliniho pohostinnosti. ²⁵ Tím, kdo jazz do rodiny přinesl, byla milovaná dcera Edda, jež si záhy vybudovala obdivuhodnou sbírku amerických jazzových desek. Z ní těžili i její bratři Vittorio, který se naučil hrát na bendžo a ve třicátých letech psával recenze na jazzové gramodesky, a především již zmiňovaný Romano, který jazz aktivně hrával již za války, a to dokonce i na rodinné oslavě po osvobození otce v září 1943. Romano prý tehdy hrál na klavír boogie woogie a vůbec nic si nedělal ani z přítomnosti důstojníků SS. ²⁶

Ve 30. letech se v Itálii běžně prodávaly nahrávky bílých i černých amerických swingařů, jako byli Duke Ellington, Louis Armstrong, Fletcher Henderson, Benny Carter, Red Allen, Cab Calloway, Chick Webb nebo McKinney's Cotton Pickers a později Benny Goodman, Artie Shaw či Glenn Miller. Centry italského jazzu byla hlavně velká průmyslová města na severu, Milán a Turín, ale svou světybnou jazzovou scénou měly i Řím, Florencie

Romano Mussolini se svou sestrou Annou Mariá v obývacím pokoji domu na Ischii, březen 1962. Foto: AP Photo / Mario Torrisi.

či Benátky. Orchestra jako kapela Sesta Carliniho, Blue Star či Mirador nebo big bandy amerického stepaře a tanečníka etiopského původu Harryho Flemminga a britského trumpetisty Lena Hughese²⁷ a další se už v první polovině 30. let pokoušely o nový swingový hudební výraz. Činili se i mladí jazzoví amatéři, kteří v roce 1936 založili Circolo del Jazz Hot di Milano. Jedním z účastníků tohoto „kroužku“, který provozoval i malý jazzový orchestr, byl pozdější autor řady hitů raných 40. let Cosimo di Ceglie, jehož písně byly populární i v Říši či Protektorátu Čechy a Morava.

Poměrně častá byla i koncertní turné zahraničních jazzmanů: kromě německých, francouzských či britských orchestrů hráli v Itálii naživo i Američané. V únoru 1935 koncertoval v Turíně Louis Armstrong se svým orchestrem. Tento koncert byl součástí rozsáhlého evropského turné, během něhož Armstrong navštívil kromě Itálie také Británii,

Skandinávii, Benelux, Francii a Švýcarsko.²⁸

Zatímco v tisku bylo možno najít řadu odsudků, v praxi jazz proskribován nebyl. V roce 1938, tedy v době přijetí rasových zákonů, vyšla jedna z prvních původních italských knih o jazzu²⁹ a počet jazzových nahrávek se od roku 1938 oproti předchozímu období znásobil. Jazz se pevně zabydlel v barech, tančírnách, v rozhlasu i na večírcích režimních prominentů. Vůči jazzu nebyla nikdy vytyčena žádná oficiální fašistická politická linie, což je další podstatný rozdíl oproti nacismu, židovští hudebníci však byli proskribováni i v Itálii. Od června 1940 platil zákon, podle kterého nesměli Židé nadále působit v žádném odvětví zábavního průmyslu.³⁰ Někteří, jako třeba vedoucí představi-

tel milánského Hot Clubu Ezio Levi, dokonce raději zemi opustili. Levimu před zavedením rasových zákonů dokonce zavolal jiný jazzový nadšenec, Vittorio Mussolini, a důrazně mu doporučil, aby raději emigroval. Levi se tak v letech 1938–1941 uplatnil v New Yorku jako příležitostný jazzový aranžér. Stálou práci však nenašel, a tak se v letech 1941–1946, než se vrátil do Itálie a pokračoval v práci organizátora italského jazzového života, pro jistotu přesunul do peruánské Limy a skládal hudbu pro místní italskou komunitu.³¹

Stejně jako židovští hudebníci mizela z italského jazzového světa i angličtina. Ještě v roce 1938 mohly vyjít desky tria ve složení Gorni Kramer (akordeon), Enzo Ceragioli (piano) a Cosimo di Ceglie (kytara) pod názvem *The Three Niggers of Broadway*, o rok později se již museli přejmenovat na *I tre negri*. (Ovšem část desek se opomenutím prodala s původním anglickým názvem.)

Dirigent Cinico Angelini na reklamní fotografii z roku 1938.

Nahrávky z let 1940 a 1941 byly vydány pod názvem *Tre italiani in America*. Na těchto nahrávkách byly tituly skladeb italianizovány, ale repertoár zůstal původní – *Stardust* vyšla pod přeloženým názvem *Polvere di stelle*.³²

Určitý pokus regulovat moderní populární hudbu byl proveden ministrem populární kultury Alessandrem Pavolinim až v říjnu 1941, kromě vágního požadavku apelujícího na italskost „rytmické hudby“ a obligátní cenzury textů však byl poměrně liberální.³³ Kulturní politika Mussoliniho Itálie oficiálně jazz nezakazovala, ale zakazovala provozovat hudbu těch zemí, s nimiž byla Itálie ve válce. Ovšem to byla mimo jiné právě Velká Británie a od ledna 1942 i Spojené státy americké, tedy dvě nejvýznamnější studnice jazzových a swingových novinek. V praxi to neznamenal, že by se původem britské či americké skladby přestaly hrát, ale bylo třeba je „maskovat“. Na etiketách gramodesek či na programech koncertů byly názvy skladeb „italianizovány“

a autoři byli „pokrýváni“ skutečnými nebo i zcela smyšlenými italskými skladateli. Cenzuru, která byla u všech písní zavedena až zákonem z března 1939, zajímaly daleko více texty než rytmy.³⁴ Jako konkrétní příklad si můžeme vzít repertoár nahrávek studiového souboru I maestri del ritmo, který v letech 1941–1943 nahrával pro milánskou pobočku firmy Odeon. Na CD je zachyceno 24 nahrávek, z nichž čtyři složil klavírista a aranžér souboru Enzo Ceragioli, zbytek jsou americké standardy, které „podepsal“ rovněž Ceragioli nebo jistý (patrně vymyšlený) Fazzini. U některých skladeb je překlad podobný originálu, Ellingtonova *Solitude* se proměnila v *Sempre solo* (Vždy sám), ale například z *Japanese Sandman* (Japonský Večerníček) se stal – bůhvíproč – *Lorso spagnolo* (Španělský medvěd).³⁵

Jazz na deskách Cetra a na vlnách EIAR

První jazzové koncerty komerčně působících kapel začal italský rozhlas přenášet již roku 1927 a pravidelně od roku 1931. V roce 1933 byl při milánském rozhlase zřízen první taneční orchestr, který svá vystoupení nahrával i na desky společnosti Parlophon. Jeho první vedoucí Tino Petralia však nebyl jazzu příliš nakloněn, což se podepsalo na poměrně kompromisním hudebním stylu. Skutečně významné centrum moderní italské hudby tak vzniklo v Turíně. Stál za ním ekonomický zájem a tlak na nahrávání moderní hudby pro oficiální rozhlasovou firmu Cetra. Po krátké epizodě let 1935–1936, kdy v čele tohoto studiového orchestru stál britský klavírista Claude Brampton,³⁶ se k jazzu definitivně přiklonil až jeho nový šéf Giuseppe „Pippo“ Barzizza. Barzizza měl v jazzových kruzích výborné jméno již coby vedoucí a aranžér orchestru Blue Star. Díky tomu v letech 1936 až 1938 bez problémů posílil orchestr o špičky italského jazzu včetně vynikajícího swingového aranžéra Francesca Ferrariho. K popularitě orchestru přispělo i angažování vokálního tria Sorelle Lescano, či také Trio Lescano, které

se přidalo na konci 30. let. Byly to skutečné sestry Sandra, Giuditta a Caterina Lescanovy,³⁷ které po vzoru slavných Boswell Sisters (a později i swingovějších Andrews Sisters) debutovaly na vlnách italského éteru v roce 1936 a od stejného roku nahrávaly i s orchestry Cetra a EIAR.³⁸

Co se týče zmiňovaného orchestru EIAR, ten pod Petraliovým vedením poněkud stagnoval, k obratu došlo až v roce 1938 spolu s příchodem Angela Cinica. „Maestro Angelini“, známý též pod uměleckým jménem Cinico Angelini, nebyl v oblasti taneční hudby žádným nováčkem. Od roku 1930 vedl taneční kapelu v Turíně, se kterou čile nahrával pro milánský Odeon. Angelini přivedl postupně do orchestru řadu vynikajících jazzmanů a také se nebál nahrávat americké swingové instrumentálky, třeba *Rose Room* jako *Sala rosa*. I díky Angelinimu se tak do italského éteru i na gramodesky paradoxně dostalo daleko více „čistého“ instrumentálního jazzu v letech 1937–1943 než v předchozím desetiletí, kdy ideologická kontrola režimu nebyla tak silná.

Na rozhlasových vlnách hráli a desky nahrávali samozřejmě i jiní dirigenti velkých swingových orchestrů, například koncem 30. let velmi populární a velmi swingující Piero Rizza, Gorni Kramer nebo Carlo Zeme. Všechny tři jejich orchestry se koncem války, i když někdy jen na krátký čas, dostaly i do prestižního postavení oficiálních studiových rozhlasových tanečních orchestrů. V římském fašistickém rozhlase působil od počátku 40. let Carlo Zeme, od února 1943 do osvobození Říma v červnu 1944 jej nahradil Rizzův big band a ke Kramerově dobrodružnému působení v Miláně se ještě dostaneme. I tento fakt vypovídá o nepochybné povrchnosti a liknavosti italské cenzury.³⁹ Dobovou atmosféru věrně vystihuje i následující výňatek z pravidelné rubriky „Kronika divadla a rozhlasu“ deníku *La Stampa* ze 7. listopadu 1937:

Italský rozhlas vysílá mnoho jazzu. Nevíme, kolik ho vysílají americká rádia, kde by měl být

hlavním chodem, zřejmě však je, že žádná evropská rozhlasová stanice nevysílá tolik jazzu jako ta italská. Důvod takového hudebního výběru je lehce identifikovatelný: odpovědnost za tento trvalý příliv jazzové hudby nesou rozhlas a Cetra. Orchester Cetra ji nacvičí, Cetra-Parlophon ji nahraje, rozhlas ji buď vysílá přímo ze studia, nebo nahraje na desky. A pak opakovaně ty nahrávky pouští ještě ve zvláště k tomu určených hodinách, aby vyplnil mezery ve vysílání.⁴⁰

Je však třeba zdůraznit, že spíše než nekompromisní jazzové instrumentálky si srdce italských posluchaček a posluchačů získávaly takzvané *canzoni jazzate* a *canzoni syncopate*, tedy populární písně zpívané známými zpěváky a herci, které tvořily na prostou většinu pořizovaných nahrávek. Hvězdami první velikosti ve studiích EIAR i Cetra bylo zejména již zmiňované dívčí Trio Lescano, poněkud méně swingující obdoba našich Sester Allanových, a zpěváci jako Alberto Rabagliati a Natalino Otto. O něco populárnější byl Rabagliati, který vyhrál soutěž o „nového Rudolpha Valentina“ (soutěže se tehdy zúčastnilo na dva miliony uchazečů!). Velké oblibě se těšily i jiné celonárodní soutěže pořádané v letech 1938 až 1940, které hledaly nové talenty. Jejich dalšímu pokračování zabránila válka, ale i tak jimi prošlo přes pět tisíc zpěváků.⁴¹ Rabagliati ve třicátých letech působil v řadě orchestrů jako zpěvák i houslista, od roku 1939 zakotvil jako první hvězda u Angeliniho a zahrál si i v několika filmech. Otto byl sice méně populární, zato jednoznačně jazzovější. V první polovině 30. let strávil několik let v New Yorku, kde zpíval v jedné z místních rozhlasových stanic, a je více než pravděpodobné, že jeho styl ovlivnil začínajícího Franka Sinatru.⁴² Za války Otto spolupracoval zejména s Kramerem včetně participace na turné po Německu.

Válka sice nenarušila kontinuitu jazzové hudby, ale znamenala nové komplikace. Když byl v prosinci 1942 bombardován Turín, byla jednou z těžce

Reklamní fotografie Tria Lescano a firmy Cetra, 1939.

zasažených budov i budova turínského rozhlasu. Nahrávání a s ním i orchestry EIAR a Cetra se proto přesunuly do Florencie (Barzizza) nebo do Boloně (Angelini a Zeme). Boloňa však byla později také bombardována, takže se orchestry musely opět stěhovat, tentokrát do Montecatini, malého ale velmi mondénního lázeňského městečka vzdáleného asi padesát kilometrů od Florencie. Zpět do turínských (Barzizza a Angelini), případně milánských (Zeme) studií se orchestry vrátily až na sklonku roku 1943. Studia tedy byla obnovena, ale ještě těžší bylo dát dohromady partitury repertoáru, jejichž nemalá část shořela. Nesnadné byly i samotné přesuny hudebníků. Barzizzova cesta z Florencie se podobala anabázi, orchestr byl donucen odejít velmi narychlo, doslova prchal. Když se kapela dostala do Milána, poslali ji tamní německé úřady k jezeru Como a jen telefonát samotného Mussoliniho

jí umožnil návrat do Turína. Aranžér a klavírista souboru Francesco Ferrari však odmítl z Florencie odejít a raději se až do osvobození města schovával v ilegality. To se mu nakonec vyplatilo, protože bezprostředně po osvobození zformoval z místních hudebníků vlastní big band Orchestra di ritmi moderni, který se stal stálíci italské poválečné jazzové scény.⁴³

Italští hudebníci v Německu

Již od 20. let se řada italských jazzových hudebníků vydávala za hranice své vlasti, a to z existenčních důvodů. Velmi oblíbeným centrem nejen italských muzikantů se stal ještě v dobách Výmarské republiky Berlín, kosmopolitní, moderní a pulzující město s dostatkem lidí lačnících po zábavě, tanci a moderních melodiích.⁴⁴ Berlín navíc představoval mekku německého gramofonového průmyslu. Počet tamních nahrávek násobně překračoval hodnoty dosažované v jiné jazzové metropoli tehdejší Evropy – Paříži.⁴⁵ Hudebníkům se zde nabízely velmi lákavé možnosti v nejrůznějších studiových orchestrech a kapelách. A zatímco Američané a muzikanti ze zemí západní Evropy se po roce 1933 z Berlína postupně vytráceli, Italové zůstávali a další přijížděli.

Jedním z nejslavnějších byl Tullio Mobiglia, saxofonista janovské a milánské jazzové scény. Mobiglia se na počátku 30. let živil jako hudebník na zaoceánských parnicích mířících z Itálie do New Yorku. Do Berlína se dostal v rámci turné orchestru Mirador v roce 1940. Zdejší jazzová scéna jej hudebně i finančně zaujala natolik, že se rozhodl zůstat. V únoru 1941 hrál krátce v orchestru Heinze Wehnera. Od dubna 1941 do srpna 1943 vedl v berlínských restauracích a barech na Hohenstaufstrasse svoje combo složené vesměs z krajanů různých generací, od „veteránů“, jako byl trumpetista Alfred Marzaroli a saxofonista Francesco Paolo Ricci, až po mladé swingaře, jakými byli například klavírista Eraldo Romanoni, později jeden z hlavních

Alberto Rabagliati.

představitelů milánského dixielandu, nebo basista Carlo Pecori, který na konci 40. let nahrával v Římě se Stéphanem Grappellim a Django Reinhardtem.

Nahrávky, které se dochovaly, patrně nepokrývají celý repertoár kapely a jsou poměrně „krotké“. Až na píseň *Joseph, Joseph*, která vznikla v prostředí newyorských židovských divadel, se jedná o německé, italské či dánské šlágry, mezi něž se vklíní i hit Jiřího Traxlera *Hádej, hádej*.⁴⁶ Ona židovská píseň byla natolik populární, že se na její původ pozapomnělo a na německých deskách se běžně vyskytovala pod názvem *Sie will nicht Blumen und nicht Schokolade* a jako autor byl uváděn člen NSDAP, skladatel Hans Carste. Kytarista Mobigliova souboru Alfio Grasso také nahrával s populárním německým houslistou Helmutem Zachariasem a kubánským trumpetistou Fernandem Diazem, který předtím působil i v pražském jazzovém souboru Orchestru Karla Slavíka. Grasso, veterán římského jazzu působící na přelomu 20. a 30. let v kapelách Herba Flemminga a Sista Carliniho, nakonec skončil jako zajatec Rudé armády a než se mohl vrátit zpět do Itálie, strávil čtyři roky v sovětských vězeních.

Hodně Italů se vystřídalo i za notovými pultíky big bandu Charlie and his Orchestra pracujícího přímo pro Goebbelsovo ministerstvo propagandy.⁴⁷ V saxofonové sekci se objevovali Mario Balbo, Baldo Maestri nebo Francesco Paolo Ricci, na trubku

hrával již zmiňovaný Alfredo Marzaroli, na kontrabas Cesare Cavaion. Velmi častým pianistou souboru byl Primo Angeli, jenž se do Německa dostal coby člen orchestru Nanniho dal Della v roce 1937. V Berlíně se mu zalíbilo, domů se již nevrátil a začal spolupracovat s místními špičkovými kapelníky a orchestry, jako byli Willy Berking, Willy Stanke, Goldene Sieben nebo Teddy Kleindin. V Německu se i oženil, jeho ženou byla zpěvačka, sestra Teddyho Kleindina karlovarská rodačka Henriette Schöfflerová, se kterou po válce vystupoval v klubech pro americké vojáky. Později se usadil v Mnichově, kde spolupracoval s rozhlasem a vedl vlastní varhanní školu.⁴⁸ S big bandem Charlie and his Orchestra hrál rovněž vynikající milánský trumpetista Nino Impallomeni, jehož profesionální kariéra započala v polovině 30. let v kapelách Gorniho Kramera, Alberta Sempriniho a ve studiovém orchestru Enza Ceragioliho, který nahrával pro milánský Odeon. Podobně jako jiní i Impallomeni se do Berlína dostal v roce 1940 v rámci turné orchestru Gorniho Kramera a v mekke německé kavárenské a taneční zábavy zůstal až do počátku roku 1947. Teprve pak se vrátil do Milána a působil jako sólista opět v big bandu Gorniho Kramera. Později postupně přešel od jazzu k dobové populární hudbě.⁴⁹

Finále: Repubblica di Salò, propaganda a jazz

Po vylovení Spojenců na Sicílii v červenci 1943 se význam rozhlasového vysílání zvýšil. Postupující fronta ochromila v řadě oblastí denní tisk a navíc obě strany konfliktu zintenzivnily své propagandistické úsilí. Jazzu se v tomto ovzduší dařilo, populární melodie v kombinaci s informacemi a propagandou byly ideálním mixem. Z amerických vysílaček v Bari a dalších městech jižní Itálie se linuly nahrávky orchestru Glenna Millera a také fašistický režim postupně uvolnil takřka všechny restrikce, takže i na vlnách jeho vysílačů se nesl autentický a klidně i přímo americký jazz.

Pokud je vaše představa života v Italské sociální republice ovlivněna filmem Piera Paola Pasoliniho *Salò aneb 120 dní Sodomy*, zapomeňte. V oficiální dikci Mussoliniho a dalších čelných představitelů byla Italská sociální republika výrazem „autentického“ a „čistého“ fašismu, fašismu, který se rozvpomenul na své „socialistické“ kořeny. Republikánská forma měla symbolicky skoncovat s monarchií a reálně s dualitou státních a stranických institucí, a dokončit tak vybudování skutečně totalitního režimu. Slovo „sociální“ implikovalo rozchod s „plutokratickým židovským“ kapitalismem, jak to hlásal ve svých projevech Giovanni Preziosi, tehdejší poradce Adolfa Hitlera v italských záležitostech a pozdější generální inspektor rasy Italské sociální republiky. V praxi se nový, radikálně fašistický režim začal ještě více podobat tomu nacistickému, přičemž reálně byl držen u moci zejména díky početným německým jednotkám dislokovaným v severní a střední Itálii.⁵⁰

Z hlediska praxe fašistické propagandy fungovala Italská sociální republika s omezenými prostředky v intencích mechanismů a nástrojů, které byly používány již před zářím 1943 v celé Itálii. I pro Republiku Salò byla klíčovou oblastí kinematografie. Když byl v červnu 1944 osvobozen Řím, přesunula se filmová produkce Italské sociální republiky do Benátek. Ještě předtím však velkou část techniky a filmových materiálů stihli Němci odvézt ze studia Cinecittà do Německa. Přesto se v roce 1944 podařilo dokončit sedmnáct filmů a v roce 1945 alespoň rozpracovat další čtyři.⁵¹

Fungovala zde také rozhlasová propaganda. Už v roce 1943 byla s pomocí německých úřadů přesunuta administrace EIAR z Říma do Turína a tvorba programu do Milána. Rozhlas Italské sociální republiky vysílal pod různými názvy (Radio Falco, Radio Nord, Radio Patria, Radio Soldato, Radio Milano), ale z hlediska propagandy i z hlediska využití jazzové hudby byla klíčová stanice Tevere. Radio Tevere, tedy Tibera, mělo svým názvem vyvolávat dojem, že se jedná o tajný fašistický vysílač

působící stále v Římě. Stanice však začala vysílat až v létě 1944, šest dní po příchodu americké armády. Nápad novináře Paola Fabbriho uzpůsobit vysílání této stanice tak, jako by se jednalo o černou vysílačku provozovanou partyzány znechucenými chováním osvoboditelů, se Mussolinimu velmi zamlouval. Záhy však bylo všem jasné, že z Říma „ověřeného“ Spojenci a partyzány stanice prostě vysílat nemůže. I tak měl její program, který prokládal zprávy a krátké satirické skeče jazzem i operní hudbou, poměrně mnoho posluchačů, a to hlavně z řad mladých fanoušků jazzové hudby.⁵²

Programový ředitel Radia Tevere Fulvio Palmieri kladl na populární hudbu značný důraz, což pokračovalo i po válce, kdy se po drobné odmlce⁵³ stal ředitelem druhého rozhlasového kanálu RAI nabízejícího řadu jazzových pořadů. Jazz byl totiž z hlediska zájmu posluchačů klíčový, a aby byla propaganda atraktivní, přestaly platit všechny dosavadní ohledy a omezení. Jak již víme, jazz měl v Itálii vždy speciální postavení a nikdy nebyl razantně umlčován, ale nyní byli hudebníci explicitně vyzýváni k tomu, aby hráli tak „americky“, jak to jen dovedou. Část hudby byla vysílána z desek, k čemuž byly využívány i americké V-disky (*V-discs*) ukořistěné Spojenci,⁵⁴ část byla nahrávána z amerického vysílání v jižní Itálii, a konečně nezanedbatelná část byla vysílána živě. Hlavním tělesem stanice byl orchestr Carla Zemeho, z jehož hudebníků posílených generací nejmladších milánských jazzmanů se rekrutovaly i malé improvizující skupiny. Nejvýznamnějším z těch mladých byl Giampiero Boneschi, jemuž bylo teprve sedmnáct let, ale přesto již byl znám jako vynikající swingový klavírista. Jím vedený sextet hrával na rozhlasových vlnách Republiky Salò výhradně jazz, včetně starších i nejnovějších amerických jazzových hitů.

Až do dubna 1945 byla v Miláně činná rozhlasová stanice provozovaná wehrmachtem. Pracoval pro ni orchestr Gorniho Kramera a zpěvák Natalino Otto. Na repertoáru měli americké šlágry s italskými texty. Gorni Kramer byl kvůli tomuto svému

angažmá těsně po osvobození zadržen před budovou rozhlasu partyzány. Duchaplně jim vysvětlil, že je jen muzikant, že hrál z donucení a ne kvůli kolaboraci, a že by takto tedy mohli zatknout i všechny nahrávací techniky a rozhlasové úředníky. Partyzáni to uznali, a Kramer tak mohl nerušeně pokračovat ve své hvězdné kariéře i po válce.⁵⁵ Podobně vše přečkal i Natalino Otto. I když téměř osudným se mu stal koncert v Bergamu v dubnu 1944, když mu místní fašističtí pohlaváři přiložili přímo na jevišti pistoli k hlavě a požadovali, aby zazpíval píseň *Giovinezza* (Mládí), neoficiální hymnu fašistického režimu.⁵⁶ Orchester Tullia Mobiglii, který také „uvízl“ v Italské sociální republice, byl zase několikrát terčem útoku fašistické milice *Guardia Nazionale Repubblicana* (Národní republikánská garda), a to přímo během koncertů. Gardisté přerušili produkci a prohledávali notové záznamy. Kdyby zachytili americké nebo britské názvy, možná by Mobigliu zastřelili nebo alespoň uvěznil. Naštěstí hudebníci ze všech not veškeré titulky a jiné odkazy upozorňující na nepřátelský původ notového materiálu včas pečlivě odstříhli.⁵⁷

Dne 24. dubna 1945 byla budova na via Rovani obsazena partyzány a v sedm hodin ráno následujícího dne se na frekvenci Radia Tevere ozvalo: „Životně důležité body v Miláně jsou pod kontrolou partyzánů, kteří po celé severní Itálii bojují proti Němcům...“⁵⁸ Jedna z mimořádně zajímavých etap vývoje italského jazzu právě skončila. ■

- 1 Giambattista Bodoni, hlavní hrdina románu Umberta Eca *Tajemný plamen královny Loany* (2005). Argo: Praha, s. 258–259.
- 2 Základní literaturou o pronásledování jazzu a jazzmanů v Německu je kniha Michaela H. Katera *Different Drummers: Jazz in the Culture of Nazi Germany* (1992). Oxford University Press: Oxford – New York; pro sovětské reálie pak kniha Fredericka Starra *Red and Hot: The Fate of Jazz in the Soviet Union 1917–1991* (1994). Limelight Editions: New York.
- 3 Hloušková, Kateřina, Hloušek, Vít: Hledání nového člověka v Itálii. In Fasora, Lukáš, Hanuš, Jiří, Nečasová, Denisa a kol.: *Svědnost sociálního experimentu: nový člověk 20. století* (2018). NLN, Nakladatelství Lidové noviny: Praha, s. 59–74.

- 4 Tarquini, Alessandra: *Storia della cultura fascista* (2011). Il Mulino: Bologna, s. 66–71.
- 5 Tamtéž, s. 162–163.
- 6 Hloušková, Kateřina: *F. T. M. = Futurismus. Malý „bedekr“ futuristické avantgardy* (2018). B&P Publishing: Brno.
- 7 Griffin, Roger: *Modernismus a fašismus* (2015). Karolinum: Praha, s. 331.
- 8 Clark, Martin: *Modern Italy: 1871 to the Present*. Third Edition (2014). Routledge: London and New York, s. 292–293.
- 9 Demetz, Peter: Mussolini v kině. *Kontexty* (2020), roč. 12, č. 1, s. 54–63.
- 10 Kučera, Jan. P. „... je hodně Hitlera ve Wagnerovi“. *Kapitoly z estetické politiky* (2001). Institut pro středoevropskou kulturu a politiku: Praha.
- 11 Harwell Celenza, Anna: *Jazz Italian Style: From its Origins in New Orleans to Fascist Italy and Sinatra* (2017). Cambridge University Press: Cambridge, s. 104.
- 12 Forgacs, David, Gundle, Stephen: *Mass Culture and Italian Society from Fascism to the Cold War* (2007). Indiana University Press: Bloomington, s. 169–170.
- 13 Bergmeier, Horst J. P., Lotz, Rainer E.: *Hitler's Airwaves: The Inside Story of Nazi Radio Broadcasting and Propaganda Swing* (1997). Yale University Press: New Haven – London, s. 8–9.
- 14 V té době činila průměrná hodinová mzda italského průmyslového dělníka asi dvě liry, koncem 30. let stoupla na 2,5 liry. Je však nutné vzít v úvahu fakt, že vláda v boji proti nezaměstnanosti zastropovala již v roce 1934 pracovní dobu na 40 hodin týdně. Viz Giordano, Claire, Piga, Gustavo, Trovato, Giovanni: *Italy's Industrial Great Depression: Fascist Price and Wage Policies. Macroeconomic Dynamics* (2014), roč. 18, č. 3, s. 703–704. Když nastoupil v roce 1936 Pippo Barzizza jako dirigent rozhlasového big bandu, byl jeho příjem 30 lir denně (Chapman, David: *Jazz Italiano: A History of Italian Syncopated Music 1904–1946* /2019/. Cambridge Scholars Publishing: Newcastle upon Tyne, s. 37–38). Je zjevné, že na pořízení rozhlasového přijímače prostě většinu Italů prostředky nezbyvaly. Ostatně, v dobovém hitu konce 30. let *Mille lire al mese* byl příjem tisíce lir měsíčně vnímán jako magická a pro normálního smrtelníka nedosažitelná suma řešící všechna trápení a zajišťující veškeré pohodlí, jaké si běžný Ital vůbec může přát.
- 15 Chapman, David: *Jazz Italiano* (2019), s. 37–38.
- 16 Demetz, Peter: Mussolini v kině. *Kontexty* (2020), roč. 12, č. 1, s. 57.
- 17 Ben-Ghiat, Ruth: *Fascist Modernities: Italy, 1922–1945* (2001). University of California Press: Berkeley – Los Angeles – London, s. 70–80.
- 18 Viz Starr, S. Frederick: *Red and Hot* (1994), s. 89–92.
- 19 Presutti, Fabio: *The Saxophone and the Pastoral. Italian Jazz in the Age of Fascist Modernity. Italica* (2008), roč. 85, č. 2–3, s. 275–278.
- 20 Citováno podle Harwell Celenza, Anna: *Jazz Italian Style* (2017), s. 88.
- 21 Citováno podle Presutti, Fabio: *The Saxophone and the Pastoral* (2008), s. 279.

- 22 Harwell Celenza, Anna: *Jazz Italian Style* (2017), s. 83.
- 23 Chapman, David: *Jazz Italiano* (2019), s. 169.
- 24 Presutti, Fabio: *The Saxophone and the Pastoral* (2008), s. 281.
- 25 Harwell Celenza, Anna: *Jazz Italian Style* (2017), s. 77–78.
- 26 Bosworth, R. J. B.: *Mussolini's Italy: Life Under the Dictatorship* (2006). Penguin Books: London, s. 346.
- 27 Hughes byl činný v Itálii v letech 1929–1935, pak se přesunul do Maďarska.
- 28 Mazzoletti, Adriano: *Il jazz in Italia dalle origini alle grandi orchestre* (2004). EDT: Torino, s. 273–276.
- 29 Kromě Giancarla Testoniho byl spoluautorem i Žid Ezio Levi, který knihu věnoval synovi duceho Vittoriovovi.
- 30 Chapman, David: *Jazz Italiano* (2019), s. 118.
- 31 Mazzoletti, Adriano: *Il jazz in Italia dallo swing agli anni sessanta* (2010). EDT: Torino, 2010, s. 60–63.
- 32 Tamtéž, s. 38–41.
- 33 Tamtéž, s. 176.
- 34 Chapman, David: *Jazz Italiano* (2019), s. 94.
- 35 CD I maestri del ritmo: *Jazz in Italy under Fascism* (1995). Riviera Jazz Records: Roma, RJR CD-001.
- 36 Brampton z pozice vedoucího orchestru neodešel dobrovolně. Byl vyhozen, což byla součást přitvrzení po vstupu Itálie do války s Etiopií. Druhou významnou změnou byl (spíše verbální a z hlediska repertoáru jednoznačně dočasný) zákaz vysílání černošské hudby. Harwell Celenza, Anna: *Jazz Italian Style* (2017), s. 110.
- 37 Původem byly z Nizozemska a jmenovaly se Alexandra, Judith a Katharina Leschanovy. Pocházely z rodiny cirkusových umělců cestujících doslova po celém světě. Aby si za války pojistily svou italskou přítomnost i budoucnost, nazpívaly v září 1942 píseň *Addio Tulipan*, kde zpívaly, že se loučí s větrnými mlýny a tulipány, protože italské nebe je nejhezčí. O rok později vstoupily i do fašistické strany. Není jim to třeba mít nějak výrazně za zlé, potřebovaly kvůli svému židovskému původu (matka byla maďarská Židovka) zvýšit šanci, že se vyhnou pronásledování.
- 38 Mazzoletti, Adriano: *Il jazz in Italia dalle origini alle grandi orchestre* (2004), s. 327–339.
- 39 Tamtéž, s. 339–343.
- 40 Tamtéž, s. 346.
- 41 Harwell Celenza, Anna: *Jazz Italian Style* (2017), s. 137–138.
- 42 Tamtéž, s. 145–146.
- 43 Mazzoletti, Adriano: *Il jazz in Italia dalle origini alle grandi orchestre* (2004), s. 358–359.
- 44 Wipplinger, Jonathan O.: *The Jazz Republic: Music, Race, and American Culture in Weimar Germany* (2017). University of Michigan Press: Ann Arbor.
- 45 Phillips, Damon J.: *Shaping Jazz: Cities, Labels, and the Global Emergence of an Art Form* (2013). Princeton University Press: Princeton and Oxford, s. 53–54.
- 46 Na etiketě byl ovšem jako autor uveden „Heinrich Traxler“. Informace o berlínském combu Tullia Mobiglii viz CD *The Complete Tullio Mobiglia* (1941–1946), Vol. 1 (2001). Riviera Jazz Records: Roma, RJR CD 004.
- 47 K Charlie and his Orchestra obsáhle Bergmeier, Horst J. P. a Lotz, Rainer E.: *Hitler's Airwaves* (1997), s. 149–177.
- 48 Heslo „Primo Angeli“, https://de.wikipedia.org/wiki/Primo_Angeli, navštíveno 31. března 2020. Na konci války se Angeli a jeho německá snoubenka skrývali v Karlových Varech a krátce po válce se jim podařilo přes onu malou část Československa kontrolovanou americkou armádou dostat do americké okupační zóny v Německu, viz Mazzoletti, Adriano: *Il jazz in Italia dallo swing agli anni sessanta* (2010), s. 244.
- 49 Heslo „Nino Impallomeni“, https://de.wikipedia.org/wiki/Nino_Impallomeni, navštíveno 31. března 2020.
- 50 Aycard, Mathilde, Vallaud, Pierre: *Salò, L'agonie du fascisme* (2018). Fayard: Paris, s. 184–186.
- 51 Tamtéž, s. 240.
- 52 Quartermaine, Luisa: *Mussolini's Last Republic: Propaganda and Politics in the Italian Social Republic (R.S.I.) 1943–1945* (2000). Elm Bank Publications: Exeter, s. 63–64.
- 53 Z vězení, v němž si odpykával desetiletý trest za kolaboraci, byl propuštěn po amnestii vyhlášené v roce 1946 vůdcem italských komunistů a tehdejším ministrem spravedlnosti Palmirem Togliattim.
- 54 *V-discs* (*Victory discs*, desky vítězství) byly speciální vinylové desky určené pro jednotky americké armády, letectva a námořnictva. Produkovaly se v letech 1943–1949 a byly rozepisovány na všechna místa světa, kde byli američtí vojáci. Přesto že byly striktně nekomerční, v Evropě se s nimi čile kšeftovalo jak za války, tak i po válce.
- 55 Chapman, David: *Jazz Italiano* (2019), s. 175.
- 56 Harwell Celenza, Anna: *Jazz Italian Style* (2017), s. 168.
- 57 Chapman, David: *Jazz Italiano* (2019), s. 124–125.
- 58 Mazzoletti, Adriano: *Il jazz in Italia dallo swing agli anni sessanta* (2010), s. 286.

Zdroj fotografií: Harwell Celenza, Anna: *Jazz Italian Style: From its Origins in New Orleans to Fascist Italy and Sinatra* (2017). Cambridge University Press: Cambridge, s. 123, 131, 138, 143, 173.

Vít Hloušek (1977), politolog, působí na Katedře mezinárodních vztahů a evropských studií Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity.

Naši autoři čtou

Co zrovna čtou autoři revue **Kontexty**
a nakladatelství **Books & Pipes**

Stanislav Balík

politolog

Přes léto o dovolené jednak pravidelně dočítám rozečtené odborné knihy z nočního stolku, jednak se vždy těším na novou dávku beletrie. Když před prázdninami vyšla nová knížka od Jiřího Hájíčka, mého nejoblíbenějšího českého spisovatele současnosti, bylo jasno.

Plachetnice na vinětech se nevrací do komunistické minulosti jako *Selský baroko*, ani neřeší dobu kolem sametové revoluce jako *Zloději zelených koní* či *Rybí krev*. Její děj se odehrává v současné jihočeské vesnici a okrajově v Českém Krumlově. Je silná právě v tom, za co Hájíčka nejvíc oceňuji. Předkládá mrazivě přesný obraz těsně předlistopadové, polistopadové i současné české vesnice. Ne té barvotiskové z dob národního obrození, ale vesnice s rozpadajícími se či dost poškozenými

mezilidskými vztahy, s lidmi, kteří – snad opravdově – žijí přítomnost s rezignací na lepší budoucnost. Hájíček je skvělý pozorovatel a faktický kronikář torza toho, co z našeho venkova zůstalo po turbulencích 20. a 21. století.

Petr Dvořák

analytik Právého břehu

Na začátek musím říct, že mám dvě malé děti, a pokud Michael Chabon tvrdí, že s každým potomkem stihnete napsat o knihu méně, já jsem si jistý, že jich stejně tak o sto méně přečtete.

Nicméně: nejdůležitější knížka, kterou jsem v poslední době zvládl vstřebat, je novinka Rosse Douthata *The Decadent Society: How We Became the Victims of Our Own Success*. Novinář z *New York Times* tu účtuje s celkovou stagnací, která postihla naši civilizaci, a načrtává i pár (bohužel celkem stručných) scénářů, kudy bychom se mohli ubírat dál. Douthat má obdivuhodný záběr od technologií po showbusiness, pro mě jsou ale nejzajímavější politické souvislosti: všudypřítomný populismus i hysterie na sociálních sítích jsou průvodní jevy vyčerpání; víc než cokoli jiného je to neškodné divadlo, které možná uspokojí emoce, ale nepřináší jakýkoli náznak substantivní politické reformy.

Douthat si mimo jiné všímá toho, jak nám došly nápady a jak všude vznikají nekonečné remaky, cover-verze a aluze myšlenek starých půl století. Možná i proto je většina současných chytrých knih

zbytečně repetitivní a plná klišé? Podle mě se opět ukazuje, že člověk, který se snaží alespoň trochu porozumět podstatě problémů, uspěje spíš v regálu „fiction“ než „non-fiction“. Jestli chcete pochopit, co se to dnes děje se světem, s klidem ignorujte většinu analýz a čtete prózu!

Doporučuji začít třeba dva roky starým románem *Den přizpůsobení* od stále ďábelského Chucka Palahniuka. Považte: „Když upírali zraky do nebetýchých žulových kleneb nebo dolů na lány blyštivého mramoru, připadali si titěrní a slabí. Jenže když se nacpali do ochozů pro diváky, loket na loket, koleno na koleno, a utvořili jednolitou masu a přehlíželi trapnou hrstku patřičně zvolených, připadali si neporazitelní.“

Petr Fiala

politik a politolog

V prázdninovém čase jsem téměř souběžně četl dvě knihy, které mají mnoho společného – a přece je každá úplně jiná: *Daňa Horáková: O Pavlovi* a *Věra Dvořáková: Co si pamatuju*. Obě knihy

jsou autobiografické, napsaly je ženy s velkým rozhledem a humanitním vzděláním, D. Horáková filozofka, V. Dvořáková romanistka. Obě byly postiženy komunistickým režimem a zapojeny do nezávislého intelektuálního a politického prostředí, obě knihy zachycují pražský disent a prostředí Charty 77. V obou publikacích nalezneme charakteristiky řady významných tváří české kultury, v mnoha bodech se události i postavy prostupují (např. V. Havel). Autorky vykreslují silnou osobnost svého manžela – v případě D. Horákové jím byl filmař Pavel Juráček, Věra Dvořáková byla ženou spisovatele Ladislava

Dvořáka – a jak obě dělaly mnoho pro to, aby vytvořily zázemí a podmínky pro práci a tvorbu svých mužů. Přitom každá z nich se dokázala výrazně prosadit ve své profesi, Daňa Horáková jako novinářka, Věra Dvořáková byla uznávanou překladatelkou.

Jenže „kolik životů, tolik cest“, a proto je rozdílů přes tyto osudové shody také dost. O generaci mladší Daňa Horáková (1947) soustředí svoje vzpomínky na přelom sedmdesátých a osmdesátých let, kdy s Juráčkem žila v Praze, a hlavně v maličkém bytě v Mnichově. Sledujeme nesmírně silný příběh plný sebeobětování, bolesti a vzájemného zraňování na pozadí nepříznivých historických událostí. Jak si dva lidé mohou vytvořit peklo na zemi, bez ohledu na lásku, kterou k sobě cítí. O tom, jak vnitřní prázdnota, sebelítost, slabost a pohodlnost dokážou z talentovaného člověka udělat lidskou trosku, která kope, zraňuje, ubližuje – snad proto, aby vůbec žil. Horáková píše o Chartě, exilu, tvorbě, ale hlavně a především o vztahu muže a ženy. O tom, že nelze zachránit někoho, kdo zachráněn být nechce. Ale taky o tom, co všechno láska vydrží. Pozoruhodná je její otevřenost, ale i způsob vyprávění, schopnost poodhalit čtenáři svoje pocity a současně kus doby. Daňa Horáková nakonec zůstala v Německu, stala se respektovanou novinářkou a působila i jako ministryně kultury v Hamburku.

Vzpomínky Věry Dvořákové (1927–2019) zachycují širší dobu, její život od konce dvacátých až do porevolučních let. Soužití s básníkem a spisovatelem Ladislavem Dvořákem bylo plné porozumění, společného překonávání velmi těžkých životních podmínek (vyhození ze školy, opakované ztráty zaměstnání, přežívání rodiny na existenční hranici). Je prostoupeno jakousi neokázalou statečností a střídmostí. Dvořák byl člověk pevných postojů, hodnotově neústupný ve vztahu ke komunistické ideologii, vždy připraven ostatním pomoci, podílel se na všech klíčových iniciativách (Charta 77). Kniha je plná pokory, statečnost obou manželů je zde představována jako cosi samozřejmého a přirozeného. A především je plná

radosti – z každodenního života, ze vzájemného vztahu, přerušného předčasnou smrtí Ladislava, z tvorby, a zvláště z početné rodiny. Dobře vím, o čem Věra Dvořáková píše. Patří ke generaci mých rodičů, generaci, která podstatnou část svého života – od dětství až do penze – prožívala v totalitních režimech. O to víc je obdivuhodné, že v marasmu a krutosti doby dokázali se ctí obstát, a ještě vytvořit díla, která zůstávají.

Knihy *O Pavlovi* a *Co si pamatuju* nám vedle své nesporné literární kvality ukazují křehkost a sílu člověka tváří v tvář totalitě. Z různých úhlů a pohledů připomínají, co dělal komunismus s charaktery, jak zasahoval do životů, ničil talenty, sny a naděje a jaké nenapravitelné zlo přinášel. Ale také, jak si přesto někteří stateční a silní lidé dokázali vytvořit pocit vnitřní svobody a prožít plnohodnotný a tvůrčí život.

Jiří Hanuš

historik

Na tyto prázdniny jsem si koupil *Kunderu* Jana Nováka, a to ze dvou důvodů. Za prvé proto, že se mi moc líbil jeho román *Zatím dobrý*, za druhé proto, že jsem si přečetl pár odmítavých recenzí a byl jsem zvědavý, zda můj oblíbený autor (tedy Novák, nikoli Kundera!) neudělal nějakou botu.

Jako v případě Mašínových, Novák se pohybuje na hraně mezi životopisem založeným na důkladném průzkumu materiálu a románem. Jako historikovi i milovníkovi románů mně to vyhovuje. Nemám pocit, že by se váhy vychýlily nějak výrazněji tím či oním směrem. Kdo má rád odborné životopisy, nebude zklamán, i když musí skousnout přehnané využití „pramene“ jménem Ivo Pondělíček. A kdo oblibuje romány, bude se muset vyrovnat s tím, že autor nashromáždil velké množství faktů, a že z hlediska čistě literárního je tudíž kniha velmi obšírná.

Ale k věci a k domácí diskusi. Nechápu kritiky, kteří považují Novákův opus za pouhý útok

na Kunderu. Pokud by to tak bylo, byl by nevysvětlitelný čtyřletý zápas s textem, poctivé rozlišování mezi životem a dílem, doplňkové kapitoly o dalších postavách a domácích reáliích. Ano, Novák je ke své postavě velmi kritický.

Pokud by ji však chtěl prostě popravít, stačil by k tomu článek o deseti stranách v *Respektu*. Proč se mořit s osmi stovkami stran?

Můj výklad je jednoduchý. Kunderova komplikovaná osobnost a rozporuplné dílo jsou skutečným námětem na pořádný román. A co víc, domnívám se, že svými tanci ohledně svého vztahu k minulosti a vzhledem k podivnostem provázejícím uveřejňování jeho děl si o pořádnou kritiku Kundera vlastně řekl.

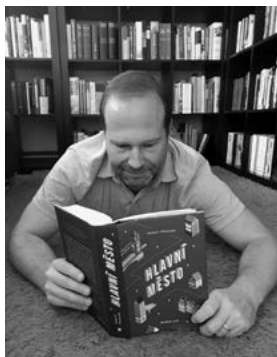
Co se mi na životopisném románu Novákově nejvíce líbilo? Přesně vystižená kombinace mladistvého stalinského bojovníka s pozdějším levicovým intelektuálem, kombinace komunistické avantgardy s pozérstvím a cynismem, nevyváženost osobnosti kolísající mezi ideologií, vlastními zájmy, povahovými rysy, kdejakým moderním výstřelkem. Mohutnost talentu probublávajícího i v horších literárních dílech. Konstrukce omluv pro vlastní selhávání.

Uvědomil jsem si opět díky románu podivnou povahu, nesmyslnost a nestydatost komunistické ideje. Jak se dají primitivní naukou a rozporuplnou praxí spoutat takové nevázané, přírodní živly s komplikovaným psychickým ustrojením, jako je libertin Kundera? Jak aplikovat na život pouze černou a bílou, bez barevného spektra? A jak je těžké, přetěžké se z pastí komunismu dostat... Jak se stane z někooho, kdo si myslí, že třímá „volant dějin“, někdo, kdo si úzkostlivě hlídá „volant vlastního osudu“.

Jan Novák má všechny předpoklady k tomu, aby napsal druhý díl, *Kunderu Francouze*. Myslím, že nikdo jiný to v českém prostředí nedokáže.

Vít Hloušek

politolog a historik

V létě čtu nejčastěji a nejraději detektivky. Hltám je bez přemýšlení a také bez ladu a skladu a dost často se vracím k autorům a textům, které už jsem někdy četl. Letos, kdy jsem se musel vzdát své oblíbené Itálie, mne ale zaujala jedna italská novinka – *Velikost člověka*

od Marca Malvaldiho. Nečekejte nejpromyšlenější kriminální zápletku ani hloubku Ecových románů či šířku záběru knih Monaldiové a Sortiho, přesto je však nahlédnutí do světa renesanční diplomacie, milánského dvora, dílny Leonarda da Vinci či pozdně středověkého bankovníctví dostatečně napínavé a propracované, aby upoutalo pozornost.

Také jsem neodolal a koupil jsem si český překlad románu Roberta Menasseho *Hlavní město*. Vím, že to na stránkách tohoto časopisu nebude úplně populární tvrzení, ale je to kniha zajímavá právě proto, že se odehrává převážně v Bruselu, nadto hojně v institucích Evropské unie, a že je převážně proevropská. „Navzdory“ tomu všemu je Menasseho exkurze do světa střetu zájmů, ideových přesvědčení, ale i jazyků myšlenkově podnětná. Menasse se svérázným obloukem vrací ke kořenům evropské integrační myšlenky a my bychom měli udělat totéž ještě předtím, než popustíme uzdu bezbřehému kriticismu, ve kterém jsme takoví mistři. Je to také jedna z knih ukazujících bezděky afinitu českého a rakouského přístupu. Třeba v úvahách jedné z vedlejších postav knihy, majitele největšího rakouského vepřína, který intenzivně přemýšlí, jak prosadit evropskou podporu vývozu prasečích oušek do Číny tak, aby na tom příliš nevydělali producenti z jiných zemí. To mimochodem

není jediný „vepřový“ motiv v textu. Málokdy se podaří, aby kniha byla zároveň myšlenkově podnětná i vtipná a zábavná. I to může být osvěžujícím důvodem, proč se v době, kdy se zase začínáme brát zbytečně vážně, pustit do její četby.

Kateřina Hloušková

historička

Celková nejistota a představa letního drinku usrkávaného přes zdravotní roušku mě letos k moři nelákala, a tak větší prostor dostala fantazie. Na chalupě je také krásně a v houpací síti ve stínu jabloní se báječně sní. Třeba o nádherném Capri, jeho rozeklaném pobřeží, azurovém moři, překrásných vilách či velkolepých večírcích, kdy se ze salonu linou swingové melodie a z terasy je nádherný výhled na Neapolský záliv... sen, ale také trochu skutečnost. Capri nejen v mých představách, ale také v knize *Morte come me (Smrt jako já)* známého spisovatele ského dua Rita Monaldiová – Francesco Sorti.

Italský manželský pár žijící ve Vídni, historička a muzikolog, je českému čtenáři znám jako autor-ská dvojice rozsáhlé historické studie, kde jednotlivé knihy mají názvy z latinské věty „Imprimatur Secretum, Veritas Mysterium, Unicum“, tedy – volně přeloženo – „i když se tajemství zveřejní, skutečná pravda zůstává záhadou“. Hlavním hrdinou poutavých detektivních příběhů je abbé Melani, kastrát, špion na dvoře Ludvíka XIV., skutečná historická postava, jejíž příběh Monaldiová a Sorti

nejprve důkladně prostudovali v evropských archivech a pak volně zpracovali do románové podoby. Stejný postup zvolili i ve své nejnovější knize, díky které se mé letní putování stalo ještě zábavnější.

Hlavním hrdinou *Morte come me* je opět skutečná postava, tentokrát Curzio Malaparte, italský spisovatel, novinář, válečný dopisovatel, milovaný i nenáviděný bonviván zvyklý pohybovat se v prostředí evropské smetánky a autor znepokojivých knih jako *Kaput* nebo *Kůže*. Malaparte odpočívá na Capri, dohlíží na stavbu své nádherné vily, užívá krás ostrova i žen, posedává v kavárnách, opijí se na večírcích, prochází se s milovaným psem a klábosí s jinými šťastlivci, kteří si mohou takový život dovolit. Nad zdánlivou idylkou se ale vznáší hrozba blížícího se válečného konfliktu, mezi hosty je až příliš často vidět uniforma SS a znepokojivá je i přítomnost agentů OVRA, fašistické tajné policie... Malaparte je obviněn z vraždy mladé dívky, o níž všichni předpokládali, že před lety spáchala sebevraždu. Zdánlivě absurdní obvinění ale vrhá dlouhé stíny, v nichž se míhají nacistické i fašistické špičky a svou roli hraje i slavná šachová partie mezi Leninem a Bogdanovem na terase vily Maxima Gorkého. Víc neprozradím. Podzim, jak to vypadá, nebude pro cestování o nic lepší, tak třeba přijde mé pozvání na Capri vhod. A protože kniha dosud nebyla přeložena do češtiny, osvěžte si i znalost cizích jazyků, kromě italského originálu je k dispozici i v anglickém překladu.

František Mikš

šéfredaktor

Právě jsem dočetl knihu *Eseje o Adolfo Loosovi* od Christophera Longa, profesora dějin architektury a designu na Texaské univerzitě v Austinu a český čtenář jej zná z poněkud kontroverzní knihy *Případ Adolf Loos*, kterou jsme vydali před třemi lety. Long patří mezi přední znalce Loosova života a díla a vydání jeho nové knihy je mimořádně aktuální. Koncem letošního roku si připomeneme nejen sto padesáté výročí architekta narození, ale i výročí narození jeho podobně slavného současníka Josefa Hoffmanna, zakladatele Wiener

Werkstätte a přední osobnosti vídeňské secese, vůči němuž se Loos celý život posedle vymezoval. „Hoffmann! Hoffmann! Varuji vás před Josefem Hoffmannem,“ pronesl prý architekt ještě na smr-

tebné posteli, v době, kdy už nikoho ze svých blízkých a přátel nepoznával.

Zajímavé je, že Loos a Hoffmann pocházeli z velmi podobného prostředí: oba se narodili na Moravě (Brno, Brtnice) v rozmezí pouhých pěti dnů (10. a 15. prosince 1870) a znali se již od dob studií na brněnské průmyslovce. Jejich cesty se však stále více rozcházely a Loosovy útoky vůči Hoffmannovi gradovaly hlavně poté, co spolu s Kolomanem Moserem založil v roce 1903 úspěšné Vídeňské dílny. Právě části popisující Loosovo střetávání s Hoffmannem a vídeňskou secesí, jejíž bujnou ornamentálnost považoval za „tragické uklouznutí na cestě k moderní kultuře“, patří v Longově knize k nejzajímavějším. Mimořádně důležitý je však především Longův důkladný rozbor často silně dezinterpretovaných Loosových úvah o dekoraci, jež postupně vykryštovaly v jeho nejznámější text *Ornament a zločin* (1910). Loos by byl se vši pravděpodobností velmi zděšen, kdyby se probudil do současného světa, a to přinejmenším ze dvou důvodů. Nikdy nechtěl odstranit ornament tak radikálně a všude, jak se to stalo v architektuře i designu, prosazoval pouze ornamentální střídmost a uměřenost tam, kde byla přebujelá a samoúčelná. Kde však naopak ornament zcela zavrhoval, bylo tělo civilizovaného člověka ve formě tetování. Jak ostatně sám prohlásil: „Moderní člověk, který se tetuje, je buď zločinec, nebo degenerovaný“ (dnes bychom asi řekli jemněji blboučký). Ale to už je na jinou debatu. ■

Sledujte nakladatelství Books & Pipes na Facebooku a Twitteru – @BooksPipes.

Pokud zahynu, nenechte zemřít mé obrazy

**Felix Nussbaum
a svědectví malby**

František Mikš

Felix Nussbaum

Mým snem je, že za sto let budou lidé procházet galerií a dívat se na obrazy. Projdou kolem mých obrázků a budou se usmívat, sice laskavě, ale pouze projdou okolo. Pak se ale zamyslí a zadívají se na ně pozorněji. A pak je najednou ty obrazy potěší. A pak někdo zase řekne, že ho ta věc od toho Felixe Nussbauma přece jen bavila. A potom budou zase vážní, budou se dívat na obrazy jiných a o mně už mluvit nebudou. Já vím, Fritz, že je ode mě domýšlivé takto hovořit o umění.¹

Když německý židovský malíř Felix Nussbaum psal roku 1932 tyto skromné řádky, nemohl tušit, jak dramatický bude jeho život a jak silné emoce budou později jeho obrazy v návštěvnících muzeí a galerií vzbuzovat. Například v památníku holocaustu Jad vašem v Jeruzalémě, kde jsem ke svému překvapení objevil dvě jeho nevelká díla z přelomu 30. a 40. let, obrazy *Uprchlík* (obr. 1)

a *Synagoga v lágru* (obr. 12).² Překvapený jsem byl proto, že památník není zaměřen na umění a oba obrazy jsou nenápadně umístěny mezi fotografiemi a dalšími dokumenty zachycujícími nacistická zvěrstva vůči Židům. Zcela však do expozice zapadají, neboť talentovaný umělec byl spolu se svou ženou, polsko-židovskou malířkou Felkou Platek, nacisty pronásledován a posléze v roce 1944 zavražděn v Osvětimi.

Především obraz *Uprchlík* z roku 1939 je pro Nussbaumův osud příznačný. Posledních deset let svého života strávil na útěku před nacisty a hledáním nového bezpečného domova, nejprve v Itálii a Francii, posléze v Belgii. Zoufale a beznadějně, jak naznačuje obraz. Ve strohé místnosti s dlouhým dřevěným stolem sedí na židli shrbený muž a zdrceně si drží tvář v dlaních. Chystá se na cestu (či se z ní právě vrátil?), na podlaze má odhozený batoh a hůl. Celý svět leží rozprostřený před ním, jak naznačuje velký glóbus vrhající na stůl tmavý stín, ale on v něm nenachází místo, kde by se usadil.

1. Uprchlík, 1939, olej na lepence, 50,5 × 65,5 cm, Jad vašem, Jeruzalém.

Je uprchlík bez domova a bez vyhlídky na nalezení bezpečného útočiště.

Četné obrazy, které židovský malíř na útěku před nacisty vytvořil, jsou silným svědectvím o pohnuté době a o tom, jak ji melancholický a úzkostlivý umělec prožíval. Nějaký čas trvalo, než se jeho dílu po válce dostalo pozornosti. Dnes je jeho velká část k vidění ve stálé sbírce muzea v malířově rodném Osnabrücku (Felix-Nussbaum-Haus).³ O životě a díle Felixe Nussbauma vyšla i řada

zajímavých publikací,⁴ v českém prostředí je však téměř neznámý.⁵

Portrét mladého muže

Felix Nussbaum se narodil 11. prosince 1904 v severoněmeckém městě Osnabrück (Dolní Sasko) jako druhorozený syn do bohaté rodiny židovského obchodníka se železářským zbožím. Rodiče mu dali

←←2. Portrét mladého muže (autoportrét), kolem roku 1925, olej na plátně, 64 × 39 cm, Kulturgeschichtliches Museum Osnabrück.

←3. Vesnická cesta s malbou Felixe Nussbauma, 1928, olej na plátně, 71 × 42 cm, soukromá sbírka.

↘4. Dva židé (Interiér synagogy v Osnabrücku), 1926, olej na plátně, 115 × 99 cm, Kulturgeschichtliches Museum Osnabrück.

křestní jméno Felix, což znamená „šťastný“. Šťastné však bylo dle všeho jen jeho dětství a mládí strávené v měšťanském blahobytu a pod ochranou rodičů, ačkoli již tehdy občas propadal melancholickým náladám, jak lze vyčíst i z jeho raného autoportrétu (obr. 2). Po absolvování základního vzdělání na Israelitische Elementarschule pokračoval ve studiích na gymnáziu, které však nedokončil. Studium ho nebavilo, chtěl hlavně malovat. Štěstí měl v tom, že jeho otec miloval umění, dokonce sám v mládí toužil stát se malířem, a tak syna v jeho zájmu podporoval. První světovou válku i poválečnou inflaci se otcově firmě podařilo přestát a počátkem dvacátých let opět vzkvétala, a tak se mohl v létě roku 1922 Felix zapsat na umělecko-průmyslovou školu v Hamburku jako žák tehdy proslulého Fritze Behnkeho. Již v březnu následujícího roku však Hamburk opouští a odjíždí soukromě studovat do Berlína na Lewin-Funcke-Schule, kde se seznámí se svojí pozdější manželkou, polskou židovskou malířkou

Felkou Platek. O rok později se hlásí na nově otevřené Spojené státní školy pro svobodná a užitá umění,⁶ kam je po zkušebním semestru přijat. Postupně se stává jedním z nejlepších žáků, dokonce je mu přidělen vlastní ateliér.

Rozhodnutí mladého umělce studovat v Berlíně bylo v té době poměrně odvážné, neboť hlavní město bylo ohniskem silných nepokojů, vrcholila hyperinflace a stupňoval se antisemitismus. Díky finanční podpoře otce si však mohl dovolit skromné ubytování a plně se oddat malbě. Zajímavé je, že v Nussbaumově rané tvorbě nenajdeme žádné stopy po hrůzách světové války, existenční nejistotě a bouřlivých politických bojích a sociálních konfliktech, jichž musel být v Berlíně častým svědkem. Jak později prohlásil, maloval zdánlivě nevinný svět kolem sebe, do něhož se snažil promítnout své vlastní pocity a emoce.⁷ Příkladem může být plátno *Vesnická cesta s malbou Felixe Nussbauma* z roku 1928 (obr. 3), zachycující idyličnost a zdánlivou

bezstarostnost starých časů v Osnabrücku. Hravý, radostný obraz má výrazné naivistické rysy a je zajímavý především svou zvláštní kompozicí a rozkolísanou perspektivou, jak ji známe například z některých obrazů Maxe Beckmanna. Nussbaum se na něm zobrazuje na cestě lemované stromy, jak hrdě ukazuje svůj obraz malé holčičce a staršímu muži v klobouku s vycházkovou holí. Zatímco holčička s rukama za zády hledí na plátno s úžasem, rozkročený muž v klobouku, jímž není nikdo jiný než malířův otec, podporovatel i sponzor, rozvážně hodnotí jeho práci. V pozadí je kostel, sloupy a dráty elektrického vedení a nad nimi vysoko na obloze pluje horkovzdušný balon s nápisem Osnabrück. Obraz byl nejspíš inspirován slavným autoportrétem naivisty Henriho Rousseaua z roku 1890, který je dnes v majetku Národní galerie v Praze, ale spoň pokud jde o postavu malíře s paletou a štětcí a vznášející se balon v pozadí.⁸

Dva židé

Jediným vážným tématem, které mladý malíř ve svém díle řeší, je židovská víra, k níž má rozporuplný vztah. Židovská obec v Osnabrücku čítala téměř pět set členů a v roce 1906, dva roky po Nussbaumově narození, zde byla postavena nová synagoga. Přestože jeho rodiče nebyli příliš zbožní, platili obci daně a synagogu při významnějších židovských svátcích navštěvovali. A mladý Felix je jako poslušný syn s rozpaky následoval. V roce 1925 o svých pochybách píše příteli Ludwigu Meidnerovi:

Možná jsem příliš nevzdělaný, abych věřil v Boha. Možná jsem naopak příliš vzdělaný. Zdali je spojitost mezi mnou a rodiči Bůh, nevím. Čekám, ale hledám... Nyní mohu věřit pouze ve své rodiče (možná proto, že jsem hloupý) a svátky slavit jen z lásky k nim... Všechno – malířství, příroda, přátelé, je možná Bůh...⁹

O rok později maluje dvaadvacetiletý Nussbaum obraz *Dva Židé (Interiér synagogy v Osnabrücku)*, do nějž promítne svůj vnitřní konflikt mezi udržováním své židovské identity a snahou asimilovat se v německé kultuře. V popředí realisticky zachycené synagogy stojí dva muži v talitu. Vlevo starší rabín, dle všeho kantor Elias Abraham Gittelsohn, tehdejší hlava židovské obce v Osnabrücku, má zbožně přivřené oči a pootevřená ústa, jako by se modlil či zpíval. Mladík vedle, jenž má podobu Felixe Nussbauma, stojí vzpřímeně, má pevně sevřená ústa a vzdorovitý pohled (obr. 4). Na pozdějším plátně *Malíř ve svém ateliéru* Nussbaum generační konflikt mezi ortodoxní zbožností a liberální otevřeností ještě vyostří (obr. 5). Zachycuje se zde v běžném oděvu (má na sobě košili, kravatu a svetr), čímž dává najevo příslušnost k svobodomyšlné liberální společnosti. Stojí v ateliéru před

←5. Malíř ve svém ateliéru, 1931, olej na plátně, 87 × 100 cm, soukromá sbírka.

↗6. Bláznivé náměstí (Der Tolle Platz), 1931, olej na plátně, 97 × 195,5 cm, Berlinische Galerie.

rozpracovaným ženským aktem, za potměným oknem svítí měsíc. Je pátek večer, začíná šábes a skupina čtyř slavnostně oděných židů ho přišla přivést k večerní modlitbě, a možná i zpět k pravé víře. Jeden ho přátelsky bere kolem ramen a snaží se ho odvést od stojanu s plátnem. Malíř se však zdráhá a pokouší se jeho ruku odtrhnout, neboť chce pokračovat v započaté práci. Umění je pro něj důležitější než slepé následování rituálu. Tuto „slepotu“ naznačuje tím, že postavy přichozích mají prázdné černé oči a jedna z nich má přes oko pásku. Tito lidé nerozumějí jeho umění, dokonce jsou pohoršeni tím, co se snaží na svém plátně zachytit – ženskou krásu, jež je pro něj jako pro umělce tak důležitá.

Der Tolle Platz

V roce 1929 pětadvacetiletý Nussbaum úspěšně dokončí studia a společně s Felkou si pronajmou podkrovní ateliér v zahradním domku v berlínské čtvrti

Charlottenburg. Začíná se živit jako malíř, jeho obrazy vystavují známé berlínské galerie a také ohlasy kritiky jsou příznivé. V roce 1931 na sebe upozorní zejména obrazem *Der Tolle Platz* (Bláznivé náměstí, obr. 6), vystaveným na výstavě Berlínské secese. Velké podlouhlé plátno, zachycující s nadsázkou střet starých profesorů umění s mladými moderními malíři, kritika opěvovala jako nejpoutavější a nejoriginálnější dílo na jinak nepříliš vydařené výstavě a jako „dovednou drzost“. V levé části obrazu vidíme zkostnatělý svět starého umění – uniformní zástup fousatých černě oděných profesorů směřujících k akademii. Nad jejich hlavami se vznášejí barokní putti, jedno drží v ruce pruskou vlajku a další troubí fanfáru. Zajímavá je i cedule na budově akademie, kde Nussbaum úmyslně nezobrazil první tři písmena, takže zkomolený nápis zní „Demie der Kunste“ (polovina umění). Chce tím naznačit, že doba starých umělců již pominula.

Nussbaum se zobrazuje v čele skupiny mladých malířů, kteří se obracejí k akademikům. V ruce svírá list se soupisem děl, která porota odmítla. V pozadí

je Braniborská brána, zhroucený Vítězný sloup, pýcha Berlína, a také polozbořený dům malíře Maxe Liebermanna, prezidenta Pruské umělecké akademie. Slavný malíř, upadající ikona německého moderního umění, stojí na střeše budovy a dokončuje jeden ze svých četných autoportrétů. Za ním se vznáší socha Vítězství z Vítězného sloupu a upouští vavřínový věnec. Organizátory výstavy ironický obraz nepochybně zaskočil, ale nakonec jej přijali vcelku příznivě. I prezident výstavy Max Liebermann se k dílu vyjádřil shovívavě v tom smyslu, že nejde o útok na akademii a výstavu, spíše jen o umělecký vtíp. Dokonce prý na adresu Nussbauma pobaveně pronesl: „Jednou bude tak dobrý jako já.“¹⁰

Narcis

Plátno *Bláznivé náměstí* Nussbauma proslavilo u širokého publika, umělecké kritiky i mezi akademiky. Již v následujícím roce obdržel od Pruské akademie umění prestižní půlroční stipendijní pobyt v Římě ve Ville Massimo, kam s Felkou odcestovali v říjnu

1932. Nezdá se, že by si v té době Nussbaum uvědomoval, k čemu se v Německu schyluje a jaké nebezpečí mu coby židovskému umělci hrozí. Netušil, že se do Německa už nikdy nevrátí. V Berlíně si nadále s Felkou pronajímali ateliér, kde měli uskladněné obrazy a který dočasně poskytl jako útočiště svým přátelům. Krátce po příjezdu do Říma však obdrželi zprávu, že ateliér nešťastnou náhodou vyhořel, nejspíše od špatně uhašeného kbelíku s popelem. Zpráva Nussbauma zdrtila, neboť s Felkou přišli téměř o sto padesát pláten. O tři měsíce později, 30. ledna 1933, byl Adolf Hitler jmenován říšským kancléřem.

Nussbaum nečekal, že by pobyt v Římě mohl nějak pozitivně ovlivnit jeho tvorbu, podobně jako ji neovlivnila cesta na jih Francie o tři roky dříve. O stipendium zažádal proto, že bylo prestižní záležitostí a dalším důležitým stupínkem v umělecké kariéře. O jeho skepsi vůči klasickému italskému umění svědčí i obrazy, které v té době maloval. Příkladem může být plátno *Narcis*, které vzniklo krátce po příjezdu do Říma (obr. 7). Na obraze stojí nahý mladík, jenž svým vzezřením připomíná spíše archaickou sochu než skutečného člověka

z masa a kostí. Je urostlý, má široká ramena, úzký pas a silná lýtka, avšak jeho postoj je nepřirozeně strnulý, nohy má dole podivně vytočené do strany. V jedné ruce drží narcis, druhou má položenou na břicho jen kousek nad přirozením, které je oproti jeho urostlému tělu miniaturní. Mladík se zaujatě zhlíží v zrcadle provizorně upevněném na rozpadlém antickém sloupu a pyšně staví na odiv svou nahotu – navzdory tomu, že má žalostně nevyvinuté mužství, které nejspíš v zrcadle ani nevidí. Poselství je zjevné: čím menší je umělcova potence, tím větší je jeho touha po uznání a obdivu. Plátno je však především skrytým vyjádřením toho, jak malíř vnímá zemi, do které přijel studovat – jako pyšnou a povrchní, nabízející jen zdání namísto reality. Sláva italského umění je jen stínem minulosti, navzdory tomu, jak jej na akademiích opěvují a doporučují. Skutečný umělecký zápas se již dlouho vede jinde, v Paříži a v Berlíně. „Jako malíř

jsem se na jihu nenaučil nic. [...] To samé zklamání mě čekalo v Itálii, zvláště pak v Římě. Všechno mi zde připadalo tak umělé, neskutečné,“ vzpomínal později.¹¹

Nemocný žokej

Nussbaumův pobyt na akademii v Římě je zajímavý i tím, že ve stejném roce získal toto prestižní stipendium další mladý německý umělec, talentovaný Arno Breker, jenž se později stal nejoblíbenějším Hitlerovým sochařem a do velké míry udával směr nacistické estetiky. Pracovali a bydleli zde tak bok po boku dva němečtí nadějní umělci, na něž čekaly zcela protichůdné osudy – Hitlerem protežovaný *staatsbildhauer* a nacisty pronásledovaný židovský uprchlík. V dubnu 1933 akademii ve Vile Massimo navštívil v rámci své cesty na jih nově jmenovaný ministr propagandy Joseph Goebbels, který zde držel řeč a údajně umělce povzbuzoval k návratu do Německa, kde na ně čeká skvělá budoucnost.¹² Vrátit se rozhodl Breker (který před odjezdem do Říma žil v Paříži), čímž nastartoval svou hvězdnou kariéru ve Třetí říši. Nussbaum zůstal s Felkou v Itálii a vyčkával, jak se bude situace v Německu vyvíjet. O měsíc později byl po zbytečném konfliktu s jedním ze studentů, jenž vyústil ve fyzickou potyčku, z Vily Massimo vyloučen. Nebyla to pro něj velká tragédie, která by nějak ovlivnila jeho další osudy, neboť akademie byla ještě toho léta uzavřena kvůli nestabilní politické situaci. Díky podpoře otce, jenž prodal svou firmu i vilu v Osnabrücku, byl dostatečně finančně zajištěn, a pokud jde o pobyt cizinců, Itálie v té době byla stále ještě otevřenou zemí. Zprvu pobývají s Felkou na italské Riviéře, nejprve v Alassiu, zimu stráví v San Remu, navštívit

¹¹7. Narcis, 1932, olej na plátně, 64 × 51 cm, Kulturgeschichtliches Museum Osnabrück.

¹²8. Nemocný žokej, 1935, kvaš na papíře, 61 × 47 cm, Kulturgeschichtliches Museum Osnabrück.

také Paříž a Monte Carlo. Na jaře 1934 se načas usadí v Rapallu, kde se setkají s Nussbaumovými rodiči, kteří v únoru emigrovali do Švýcarska.

V Rapallu měl Nussbaum dle všeho vážnou výměnu názorů s otcem, válečným veteránem a vlastencem, ohledně jeho záměru vrátit se s manželkou zpět do Německa, kde se plánovali „ztratit“ v anonymitě velkoměsta, konkrétně Kolína nad Rýnem. Felix to pokládal za velmi riskantní, neboť útoky proti židovské populaci ve Třetí říši neustále sílily. Otec s matkou, jimž se po domovině stýskalo, však byli neústupní. Záhadné plátno *Nemocný žokej* (obr. 8), jež Nussbaum vytvořil o něco později, se pravděpodobně vztahuje právě k plánu rodičů vrátit se navzdory jeho varování do vlasti. Vidíme na něm vysokou zeď, jejíž roh je přibližně v polovině plátna. V pravé světlé části je ve zdi tmavý otvor, v němž stojí umrlec v černém obleku. Levá

polovina zdi je ve stínu a stojí před ní schematicky pojatý oranžový kůň, od kterého utíká žokej. Zvon nad zdí divoce bije na poplach. Žokej se sice ohlíží zpět, ale směr jeho napřažené ruky i stín, který vrhá, jasně naznačují, že běží přímo do náručí smrti. Co se děje za zdí, je patrné z toho, co vyčnívá nad ní: dvě tmavé šibenice a oběšenec. Nussbaumovi rodiče se do Německa vrátili v roce 1935 a jako Židé pochopitelně neunikli svému osudu. Byli zatčeni a ke konci války zahynuli ve vyhlazovacím táboře v Osvětimi.

Perly

Počátkem roku 1935 se Nussbaumovi podaří získat turistická víza do Belgie a později i belgické cizinecké pasy. Nejprve s Felkou pobývají v přímořském Ostende a v září 1937 se trvale usadí v Bruselu, kde se měsíc po svém příjezdu nechají oddat, nejspíše z pragmatických důvodů. Novomanželé si pronajmou byt v domě na Rue Archimède 22, kde se Nussbaum s novou energií pouští do práce. Jeho plátna z té doby však nejsou nijak radostná a optimistická. V roce 1938 maluje, nejspíše pod vlivem zhoršující se mezinárodní politické situace a zpráv o krvavé španělské občanské válce, obraz *Perly* (obr. 9), jenž lze chápat i jako předtuchu válečného konfliktu, který se v následujícím roce rozhoří v Evropě. Na temně zeleném pozadí vidíme plačící matku s malým synem, vlevo nahoře jsou černě naznačeni umírající vojáci a dělové salvy, v pravé části je hřbitov s bílými kříži. Žena má pootevřená ústa a utrápený výraz, slzy na její tváři se mění ve velké perly, které jí jako řetěz utrpení a smutku visí kolem krku, neboť tuší, že synovým osudem bude padnout na válečném poli. Chlapec sám si to zřejmě neuvědomuje a zdá se být klidný, má široce otevřené oči a pevně sevřená ústa. Jde o jeden z mála obrazů, u něhož nám Nussbaum zanechal popis toho, jaké emoce v něm vyvolává a co jím sledoval:

...všiml jsem si toho nedávno sám na sobě, když jsem maloval hlavu ženy, která se opírá o hlavu malého chlapce. Oba vypadají žalostně. Žena má na krku perlový náhrdelník. Z jejích očí se řinou slzy, které se mění v perly, a ty jí stékají po tvářích. Pozadí je temné, v mlze jsou vidět kříže a vojáci. Co jsem však chtěl říci, je toto: ačkoliv se mi obraz jeví zdařilý, nevydržel bych se na něj dívat dlouho. Ale co vím, je, že je to výraz, nebo lépe, výraz doby.¹³

Nussbaumova předtucha se vyplnila. Prvního září 1939 vpadla německá vojska do Polska a začala druhá světová válka. O čtyři týdny později kapitulovala Varšava, Felčino rodné město. Mluvílo se o Hitlerově chystaném útoku na Francii a na francouzsko-belgickou hranici dorazily první jednotky britských expedičních sil. Přestože byl Nussbaum stále v relativním bezpečí a mohl v Bruselu svobodně tvořit i vystavovat, cítil se ohrožený

hned ze dvou stran – od nacistů jako Žid a od Belgičanů jako potenciální německý nepřítel. Jeho tehdejší rozpoložení a pocit bezvýchodnosti nejlépe zachycuje v úvodu zmíněný obraz *Uprchlík* (obr. 1).

V roce 1941, tři roky po namalování *Perel*, v době nacistické okupace Belgie a po zkušenostech s internací ve Francii, se Nussbaum k motivu ztrápené plačící ženy vrací znovu. Tentokrát však už žena nemá kolem krku svazek slz-perel, ale ostatný drát (obr. 10).

Vězeň

Již od konce roku 1939 pohlíželi Belgičané na německé emigranty s podezřením jako na Hitlerovu pátou kolonu. Když německá vojska 10. května 1940 napadla Belgii, Nussbaum byl zatčen a poslán do francouzského internačního tábora pro

emigranty v Saint-Cyprien na pobřeží Středozemního moře. Internováni byli pouze muži, Felka mohla v Bruselu zůstat. Podmínky v táboře byly hrozné, ačkoli se pochopitelně nedají srovnávat s tím, co později čekalo Židy v nacistických koncentračních táborech. „Saint-Cyprien, zvaný peklo Perpignanu, kde bylo zavřeno na 7 000 německých a polských Židů z Belgie a Holandska. Denně dostal každý kousek chleba, žádné nádobí, celé dny nic teplého. Šířila se úplavice, žádné léky, žádní lékaři. Uprchlíci umírali tam, kde právě leželi nebo stáli,“ vzpomínal později spisovatel Alfred Kantorowicz, který tam byl internován ve stejné době.¹⁴

Pro citlivého Nussbauma, jenž vyrostl v dobře situované středostavovské rodině a nikdy netrpěl vážným nedostatkem, byl pobyt v internačním táboře šokem, z něž se již nikdy zcela nevzpamatoval. Když po kapitulaci Francie dorazila do tábora německá Kundtova komise, mající za úkol osvobodit a repatriovat všechny „opravdové Němce“, přihlásil se dokonce dobrovolně k návratu do Říše, jen aby unikl peklu tábora. Bylo to samozřejmě absurdní, ale měl štěstí. Během transportu se mu v Bordeaux podařilo s jedním spoluvězněm uprchnout a v září roku 1940 se tajně vrátil do Bruselu vlakem Červeného kříže.

Nelidské podmínky v internačním táboře Nussbaum ztvárnil po svém návratu v řadě emotivních kreseb a maleb. Na plátně *Vězeň* (obr. 11) sedí zničený shrbený muž v otrhané špinavé dece na

dřevěné bedně a hlavu má schovanou v dlaních, neboť se už nechce dívat na to ponížení a hrůzu kolem sebe. V pozadí je lágrový barák, ostnatý drát a káď potřísněná výkaly, u níž stojí fronta zdecimovaných vězňů. Nussbaum se zřejmě snažil věrně zachytit táborovou realitu, neboť barák na obraze má číslo J 12, kde byl sám skutečně umístěn. Naopak již zmíněný pozoruhodný obraz *Synagoga v lágru* (obr. 12), jenž vznikl o rok později a nachází se dnes v památníku holocaustu Jad vašem v Jeruzalémě, je více fikcí než realitou. V táboře samozřejmě nebyla synagoga a vězni rovněž neměli modlitební pláště. Malíř si však nejspíš právě zde začal uvědomovat své náboženské kořeny, které do té doby nebral vážně.

Na obraze stojí před polorozpadlým lágrovým barákem s plechovou střechou pět postav, čtyři

←9. Perly, 1938, olej na plátně, 61 × 50 cm, soukromá sbírka.

←10. Plačící žena, 1941, olej na překližce, 52 × 48 cm, soukromá sbírka.

↗11. Vězeň, 1940, olej na plátně, 47 × 42,5 cm, Deutsches Historisches Museum, Berlín.

pospolu v modlitbě jako před Zdí nářků, pátá, nej-
spíš sám malíř, je odloučená stranou, zdá se, že
k nim nepatří. Přesto ale z jeho postoje – na rozdíl
od dřívějších prací, kde se vyrovnával se svými
židovskými kořeny (obr. 4 a 5) – cítíme pokoru
a snahu o smíření s vírou svých předků. Nevelký ob-
raz s černým sluncem, mraky a siluetami ptáků má
podmanivou až magickou atmosféru a nepochybně
patří k Nussbaumovým nejlepším. Postavy v bílých
modlitebních pláštích vystupují z temného pozadí,
rozpadlý táborový barák, před nímž se židovští
vězni modlí, může připomínat rakev, nebo naopak
Noemovu archu na rozbourané vodě, v níž mohou
najít záchranu.

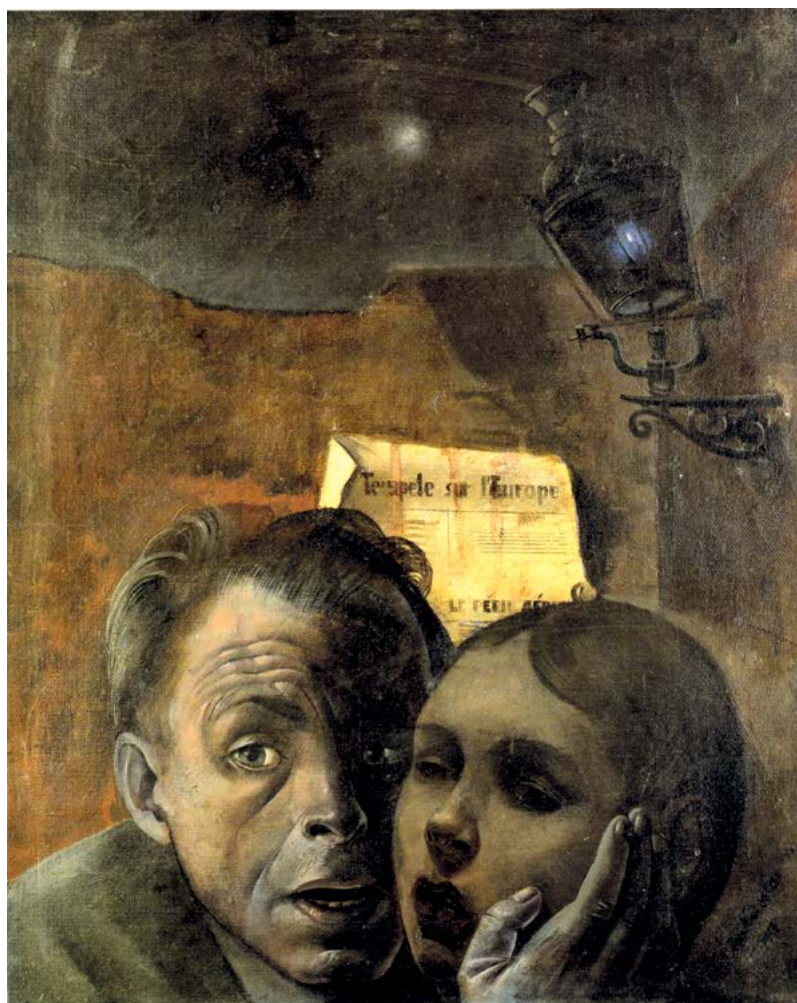
Strach

Po návratu z internačního tábora Žije Nussbaum
nadále s Felkou v bytě na Rue Archimède 22 a znovu
se pouští do práce. Jeho strach se však neustále
stupňuje. Koncem října 1940 začala v Belgii pro-
bíhat registrace židovského obyvatelstva, které
neunikl (zapsán byl 24. prosince). Žil pak již s vě-
domím, že úřady o něm mají všechny dostupné
údaje, a s obavami očekával, co bude následovat.
Represe vůči židovskému obyvatelstvu se stupňo-
valy. Židé začali být propouštěni ze zaměstnání ve
státní správě, justici, školství i z kulturních institucí.
Jako židovský umělec ztratil Nussbaum pochopi-
telně i možnost veřejně vystavovat a svá díla mohl

nadále prodávat pouze načerno prostřednictvím přátel. Jeho tehdejší rozpoložení snad nejlépe vystihuje emotivní obraz *Strach* (obr. 13), na němž se zobrazuje se svojí šestiletou neteří Marianne. Na plátně má vyděšený výraz, rozšířené oči a vráscité čelo, k tváři si rukou tiskne hlavu dítěte. V pozadí je rozbitá lampa, ošuntělá zeď a na ní plakát s nápisem „Tempête sur l'Europe“ (Bouře nad Evropou) a „Le péril aérien“ (Letecké nebezpečí). Na temné obloze lze za mraky při pozornějším pohledu najít nezřetelné obrysy letadla. Podle svědectví současníků malíře děsily zejména německé bombardéry, jež během letecké bitvy o Anglii občas přelétávaly nad Brusel.

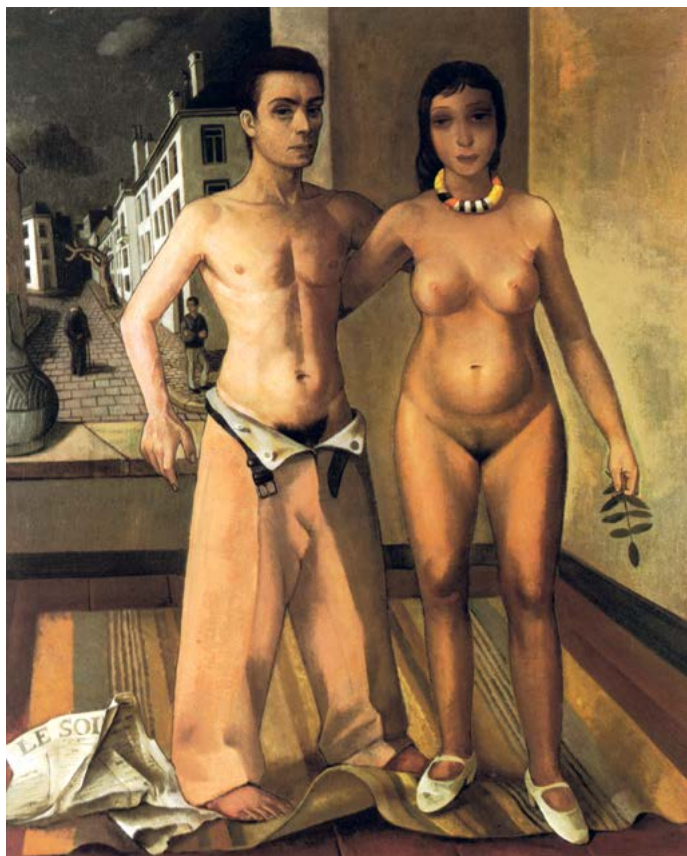
Stále přítomný strach a nejistota se nutně musely přenášet i do soužití Nussbauma s Felkou. Isaak Schenkein z Výboru na obranu Židů, který u nich v té době několikrát přenocoval, později vzpomínal, že mezi nimi panovalo neustálé napětí. „Pořád se hádali. Felka někdy s Felixem nepromluvila celou dobu, co jsem tam byl, jenom vařila. Byla nemocná. Měla neustálé bolesti, průjmy a žádné léky.“¹⁵ Plátno *Večer (Autoportrét s Felkou Platek)* z roku 1942, které Nussbaum pokládal za nedokončené (obr. 14), lze chápat jako symbolické vyjádření těchto manželských potíží. Přestože zde stojí Felka úplně nahá a od pasu nahoru vyslečený malíř má vyzývavě spuštěné kalhoty, nic nenasvědčuje tomu, že by mezi nimi mělo dojít k nějakému milostnému aktu. Jejich postoj a vzájemně propletené paže naznačují, že už dávno nejde o milence, ale spíše o partnery v utrpení,

nerozlučně svázané osudem židovských uprchlíků v cizí zemi a pronásledované úřady. Za nimi je okno otevřené do ulice, takže mohou být kdykoli sledováni, jejich obnaženost je absolutní. Na zemi leží večerník *Le Soir*, jenž byl v té době oficiální tiskovinou německých okupačních úřadů a pro Nussbauma jednoznačně zdrojem špatných zpráv o nařízeních proti Židům. Malíř na něm stojí bosou nohou, neboť v té době vážně uvažoval o tom, že se pokusí z Belgie uprchnout a skryje se někde na odlehlé samotě v Ardenách, jako to udělali někteří jeho známí. Felka však útěk odmítala a trvala na tom, že zůstane v Bruselu, čímž tam držela i svého manžela.

↖12. Synagoga v lágru, 1941, olej na lepence, 50 x 65 cm, Jad vašem, Jeruzalém.

→13. *Strach*, 1941, olej na plátně, 51 x 39,5 cm, Deutsches Historisches Museum, Berlín.

Malíř to na plátně naznačuje tím, že bílým střevícem přišlapuje k zemi jeho druhou bosou nohu.

Autoportrét s židovskou legitimací

V květnu 1942 bylo v Belgii nařízeno, že všichni Židé musejí být označeni židovskou hvězdou, a již počátkem srpna odjel první transport do Osvětimi. Pro Nussbauma a Felku tím začalo skutečné psychické peklo. Hrozila jim deportace a smrt, neboť Židé bez belgické státní příslušnosti byli posíláni rovnou do vyhlazovacích táborů. Nějaký čas se skrývali u rodiny sochaře Dolfy Ledela, později, koncem března 1943 se vrátili zpět do domu v Rue Archimède. Nikoli však do svého původního bytu v druhém poschodí, ale do podkrovní místnosti nad ním, kterou jim jako úkryt poskytl majitel domu, člen belgického odboje. Při náhodných razířích tak byl jejich původní byt neobydlen a gestapo

nemohlo tušit, že se nacházejí o patro výš. Podkroví však bylo příliš těsné na to, aby v něm Nussbaum mohl malovat olejovými barvami, jejichž zápach by je navíc mohl prozradit. Věnoval se proto pouze kresbě a kvaši.

Od června 1943 se Nussbaum k olejomalbě vrací, neboť mu známí zprostředkovali ateliér u spráteného obchodníka se starožitnostmi a uměleckými předměty Willyho Billestraeta. V domě se restauroval nábytek a obrazy, a tak zápach olejových barev nebudil podezření. Billestraet zásoboval Nussbauma plátny a barvami a malíř mu „platil“ svými díly. V té době maluje jeden ze svých nejznámějších obrazů, *Autoportrét s židovskou legitimací* (obr. 15). Malíř na něm stojí se záhadným výrazem před vysokou zdí, možná je i zahrán do jejího rohu. Na hlavě má klobouk a tvář skrývá za vysoko vyhrnutým límcem. Na kabátě má povinnou šesticípou hvězdu, i když ji ve skutečnosti většinou nenosil. V levé ruce drží průkaz s červeným označením „Juif-Jood“ (Žid). Za zdí vidíme kousek budovy na Rue Archimède 22, kde se malíř s Felkou v podkroví ukrýval. Vpravo jsou telegrafní dráty a dva stromy – jeden uschlý, ale druhý s kvetoucími větvemi. Slabý náznak naděje a života v jinak mrtvolně šedivém obraze.

Plátno nejspíš zachycuje malířovu pravidelnou cestu mezi domovem a ateliérem u Billestraeta. Přestože netrvala déle než dvacet minut, představovala poměrně velké nebezpečí, neboť mohl být kdykoli zastaven a kontrolován. Přesto toto riziko podstupoval, jakkoli pro něj bylo psychicky vyčerpávající. „Některé dny vůbec nemohl pracovat, jak se mu nervozitou a strachem třásl ruce,“ vzpomínal Willy Billestraet.¹⁶ Nervozita či spěch však nejsou z jeho tehdejších maleb cítit, jsou propracovány do nejmenších detailů.

¹⁴ Večer (Autoportrét s Felkou Platek), 1942, olej na plátně, 47 × 42,5 cm, Deutsches Historisches Museum, Berlín.

¹⁵ Autoportrét s židovskou legitimací, 1943, olej na plátně 56 × 49 cm, Felix-Nussbaum-Haus, Osnabrück.

Zatracený

Jedním z posledních obrazů, který Nussbaum dokončil, je velké a temné plátno *Zatracený*, datované 5. 1. 1944 (obr. 16). Naplno v něm rozvinul své apokalyptické vize a předtuchu blížícího se konce. Skupina žalostně vyhlízejících postav stojí před vysokou cihlovou zdí, na níž jsou načmárány schematické kresby kostlivců, jež vzdáleně připomínají dnešní graffiti. Jsou to Židé, kteří se dlouho skrývali, ale byli odhaleni a nyní bezmocně čekají na deportaci do koncentračních táborů. Vysoká zeď naznačuje, že není naděje na únik, na nebi je temný mrak a obrysy černých ptáků. Z oken domů podél ulice, jež se táhne do dálky, jsou vyvěšeny potrhane černé prapory. Celé město, jak je zjevné z jeho ošuntělosti

i kamenů a trosek na zemi, podléhá destrukci. Z boční ulice vychází skupina černě oděných kostlivců nesoucích na ramenou prosté dřevěné rakve, otevřené a zatím prázdné. Očividně míří ke skupince odhalených Židů, z nichž každý reaguje na blížící se nebezpečí po svém. Napůl obnažená žena s vytřeštěnými očima vyděšeně zvedá ruce nad hlavu, plačící žena pod ní si otírá šátkem slzy, tmavý muž vzadu je již nejspíš polomrtvý a hlavu má spadlou na rameni. Některé z postav vyhlížejí vyděšeně, jiné se naopak zdají být se svým osudem smířeny. Nussbaum sám se zobrazuje uprostřed skupinky, na hlavě má zelenou rádiovku a jeho výraz je nápadně podobný tomu, jak se zachytil na *Autoportrétu s židovskou legitimací* (obr. 15). Obě rakve, jež kostlivci nesou na ramenou, jsou označeny čísly

16. *Zatracený*, 1944, olej na plátně, 101 × 155 cm, Felix-Nussbaum-Haus, Osnabrück.

25 367 a 25 368, což se podle dostupných údajů přibližně shoduje s počtem Židů deportovaných z Belgie do vyhlazovacích táborů. Těžko říct, jak k těmto číslům Nussbaum dospěl, zda je znal, nebo šlo o pouhý odhad či náhodu.

Po vylovení v Normandii 6. června 1944 postupovala spojenecká vojska i do okupované Belgie a po necelých třech měsících bojů byl 3. září osvo- bozen Brusel. Pro Felixe Nussbauma a jeho ženu to však bylo pozdě. Razie gestapa proti Židům v Bruselu probíhaly i po zahájení spojenecké invaze a za dopadení hledaných osob byly nabízeny finanční odměny. Zřejmě po udání byli 20. června manželé Nussbaumovi ve svém půdním úkrytu zatčeni a odvezeni do sběrného tábora Mechelen. O měsíc později, 31. července, pak byli odesláni s dalšími 552 muži a ženami posledním transportem do Osvětimi a nahnáni do plynových komor. ■

- 1 Dopis ze září 1932, in Steinfeld, Fritz: *Vergast – nicht vergessen Erinnerungen an den Malerfreund Felix Nussbaum* (1999): Rash Verlag Bramsche, s. 75–76; cit. dle Pekárková, Eliška: *Felix Nussbaum: Život v obrazech* (2012): Plzeň, <https://socv2.nidv.cz/archiv34/getWork/hash/db9e561c-71be-11e1-be9d-faa932cbbcfda>
- 2 Museum Jad vašem vlastní i další Nussbaumova díla, ale ta zřejmě nejsou součástí expozice. Viz <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/nussbaum/index.asp>

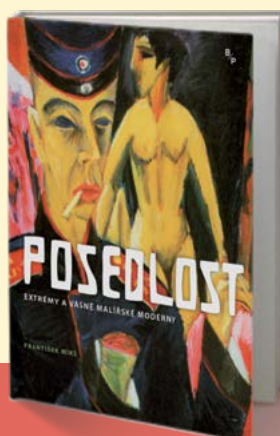
- 3 <https://www.museumsquartier-osnabrueck.de/>
- 4 Čerpám především z obsáhlé publikace *Felix Nussbaum: art defamed, art in exile, art in resistance: a biography* editované Karlem Georgem Kasterem. The Overlook Press: New York, 1997.
- 5 Výjimkou je přínosná diplomová práce Elišky Pekárkové: *Felix Nussbaum: Život v obrazech* (2012), viz pozn. 1.
- 6 https://de.wikipedia.org/wiki/Vereinigte_Staatsschulen_%C3%BCr_freie_und_angewandte_Kunst
- 7 Viz Kaster, Karl Georg (1997), s. 271.
- 8 https://sbirky.ngprague.cz/dielo/CZE:NG.O_3221
- 9 Cit. dle Pekárková, Eliška (2012), s. 9–10.
- 10 Kaster, Karl Georg (1997), s. 112.
- 11 Cit. dle Pekárková, Eliška (2012), s. 19.
- 12 Viz např. Petropoulos, Jonathan: *Umělci za Hitlera. Kolaborace a snaha o sebezáchovu v nacistickém Německu* (2019). Academia: Praha, s. 275.
- 13 Cit. dle Pekárková, Eliška (2012), s. 33.
- 14 Cit. dle Pekárková, Eliška (2012), s. 37.
- 15 Kaster, Karl Georg (1997), s. 402.
- 16 Kaster, Karl Georg (1997), s. 392.

Doprovodné reprodukce obrazů jsou převzaty z publikace Karla Georga Kastera: *Felix Nussbaum: art defamed, art in exile, art in resistance: a biography* (1997). The Overlook Press: New York, s. 288, 30, 75, 345, 119, 110–111, 132, 165, 249, 344, 355 a 331.

František Mikš (1966), šéfredaktor
revue *Kontexty* a nakladatelství
Books & Pipes.

INZERCE

FRANTIŠEK MIKŠ

POSEDLOST

EXTRÉMY A VÁŠNĚ MALÍŘSKÉ MODERNY
(SCHJERFBECKOVÁ, KIRCHNER, DIX,
NEUSCHUL, DWURNIK)

Na pozadí „portrétů“ pěti uměleckých solitérů, v českém prostředí neznámých či málo reflektovaných, nabízí kniha překvapivý pohled na vývoj moderní malby v kontextu dobových filosofických koncepcí a bouřlivých politických událostí. Silné téma, mimořádné osudy a fascinující obrazy.

Pevná vazba | 232 stran | 295 Kč

www.bookspipes.cz/konzervatismus-dnesBOOKS
& PIPES

Pavel Hošek

Sloužím Tajnému ohni

Duchovní zdroje literární tvorby J. R. R. Tolkiena

Tato kniha je věnována osobnosti a dílu britského spisovatele J. R. R. Tolkiena. Autor vychází z nástinu jeho pohnuté životní pouti a seznamuje čtenáře s klíčovými vlivy a okolnostmi, které Tolkienovo dílo utvářely. Podrobně si všímá Tolkienových názorů na povahu jazyka a mýtu. Zabývá se otázkou, do jaké míry byl Tolkien ovlivněn katolickou vírou a tradicí. Pozorně sleduje jednotlivé vrstvy „teologie Středozemě“ a dospívá k hlavnímu tématu knihy, kterým je Tolkienovo osobité pojetí tvořivé fantazie. Podstatným rozměrem Tolkienovy tvůrčí metody je totiž pojetí fantazie jako nástroje vnímání. Tedy jako čidla, které ohledává skryté roviny skutečnosti a dokáže proniknout až k duchovním základům viditelného světa.

A5, brož., 192 stran, dotisk, 198 Kč

Marek Šmíd

Vatikán a české země v letech 1914–1918

Obsáhlá monografie se zabývá politicko-náboženskými dějinami českých zemí v období první světové války, s důrazem na situaci domácího katolického tábora. Zasaduje náboženské poměry v zemi do kontextu válečných operací a poukazuje na jejich provázanost s vývojem v západní Evropě. Značnou pozornost věnuje proměnám duchovního klimatu v českých zemích a změnám na biskupských stolcích v roce 1916, k nimž docházelo na základě intervence Vídně. Sleduje zejména Masarykovu, Benešovu a Štefáníkovu snahu seznámit se svými plány i církevní představitele Svatého stolce. Líčení je vyváжено pohledem na americké katolíky českého původu a jejich politické aktivity, naše krajany v zahraničí i náboženský aspekt mezi legionáři. Monografie vychází z rozsáhlých fondů vatikánských a českých archivů, které konfrontuje s domácí a zahraniční literaturou. Její součástí je i výběrová kritická edice významných vatikánských dokumentů v českém překladu.

A5, váz., 376 stran, 398 Kč

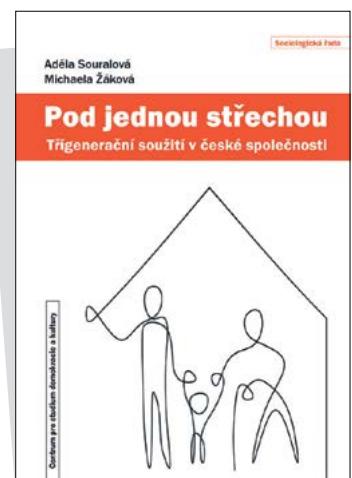
Adéla Souralová, Michaela Žáková

Pod jednou střechou

Třigenerační soužití v české společnosti

Kniha pojednává o třigeneračním soužití v české společnosti. Na základě více než stovky rozhovorů provedených se zástupci tří generací – prarodiči, rodiči a dětmi – sleduje mezilidské, mezigenerační a rodinné vztahy v tomto typu uspořádání. Zaměřuje se na příběhy těch, kteří aktuálně „bydlí pod jednou střechou“ s dalšími dvěma generacemi. Tematizuje okolnosti vzniku třigeneračního soužití i jeho perspektivy, každodenní způsoby formování vztahů, praktik péče a příbuzenství. Dotýká se přitom takových témat, jako je vlastnictví, soukromí, tolerance či očekávání a jejich naplňování ve vztahu k ostatním generacím. Kniha je příspěvkem do sociologických a antropologických studií rodiny, mezigeneračních vztahů a péče.

A5, brož., 264 stran, 298 Kč

BOOKS
& PIPES

Revue **Kontexty**

nyní i online na

www.casopiskontexty.cz

IPPO
INSTITUT PRO PRAVICOVOU POLITIKU

INSTITUT PRO PRAVICOVOU POLITIKU

- » Otvíráme a promýšlíme témata moderní pravicové politiky
- » Hledáme vyváženou kombinaci mezi politickými idejemi a praxí
- » Pořádáme debaty a konference
- » Zpracováváme odborné analýzy

www.ippo.cz

Prague Writers' Festival spisovatelů Praha 2020

We are condemned to hope

Nezbývá než doufat

Elsa Morante

Anežský klášter

7. — 11. říjen | October

www.pwf.cz

Wole Soyinka Nigérie

Nobelova cena

Mahi Binebine Maroko

Ana Blandiana Rumunsko

Arnon Grunberg Nizozemsko

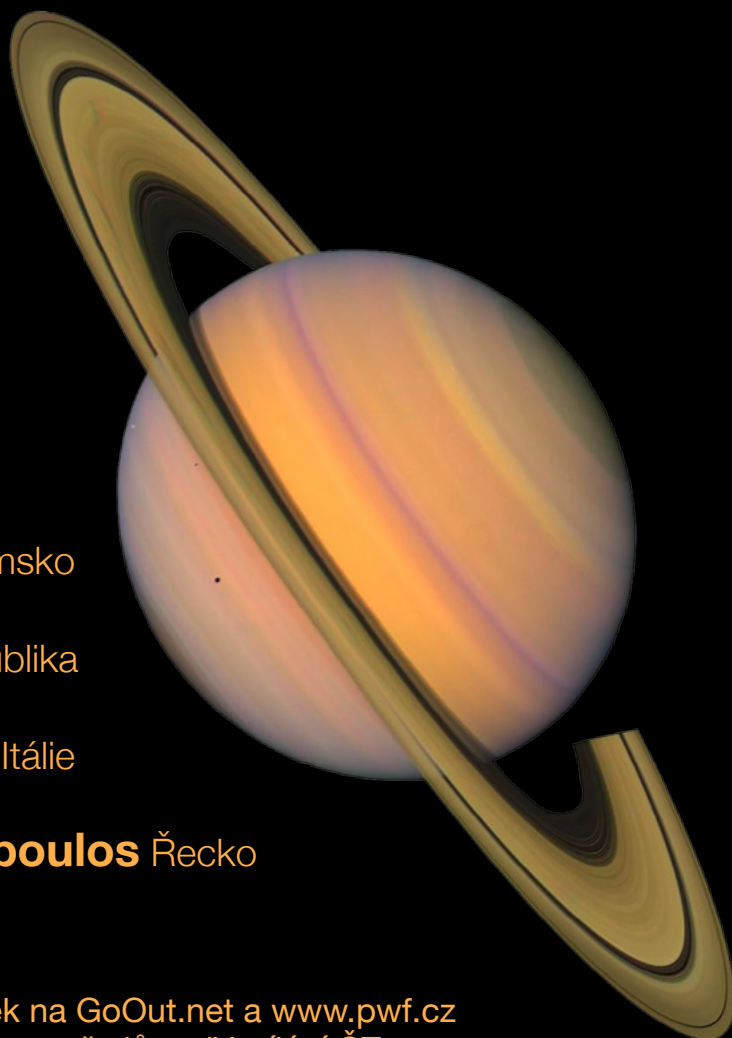
Jiří Hájíček Česká republika

Claudio Pozzani Itálie

Ersi Sotiropoulos Řecko

Prodej vstupenek na GoOut.net a www.pwf.cz

Přímý přenos pořadů na iVysílání ČT

MINISTERSTVO
KULTURY

